

ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 1, 2019

REDAKSIYA HEYƏTİ**Baş redaktor:**

prof. Telman İmanov

Məsul katib:

dos. Kamran Kazimov

Redaksiya heyətinin üzvləri:

prof. Bəxtiyar Əliyev
prof. Musa Qasımlı
prof. Ədalət Muradov
prof. Cəfər Cəfərov
prof. Məsud Məmmədov
prof. Arif Məmmədov
prof. Yədulla Ağazadə
prof. Əfqan Abdullayev
prof. Hikmət Əlizadə
prof. Anar İskəndərov
prof. İslam Qəribli
prof. Rafael Əhmədli
prof. Məhərrəm Qasımlı
prof. Sifaris Səbzəliyev
prof. Aydın Abiyev
prof. Fikrət Rzayev
prof. İlham Tahirov
prof. Lyudmila Qorobets (Rusiya)
prof. Ali Kafkasiyalı (Türkiyə)
prof. Zinaida Nikitenko (Rusiya)

EDITORIAL STAFF**Editor-in-chief:**

Prof.Telman İmanov

Secretary in charge:

prof.assistant: Kamran Kazimov

Editorial boards:

Prof.Bakhtiyar Aliyev
Prof.Musa Gasimli
Prof.Adalat Muradov
Prof.Jafar Jafarov
Prof.Mashud Mammadov
Prof. Arif Mammadov
Prof. Yadulla Agazadeh
Prof.Afgan Abdullayev
Prof.Hikmat Alizadeh
Prof.Anar İskandarov
Prof. İslam Qaribli
Prof.Rafael Ahmadli
Prof.Maharram Gasimli
Prof.Sifaris Sabzaliyev
Prof.Aydin Abiyev
Prof.Fikrat Rzayev
Prof.İlham Tahirov
Prof.Ludmilla Gorobets(Russia)
Prof.Ali Kafkasiyali (Turkey)
Prof.Zinaida Nikitenko(Russia)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**Главный редактор:**

проф. Тельман Иманов

Ответственный секретарь:

доц. Кямран Кязимов

Редколлегия:

проф. Бахтияр Алиев
проф. Муса Гасымлы
проф. Адалят Мурадов
проф. Джафар Джафаров
проф. Масуд Мамедов
проф. Ариф Мамедов
проф. Ядулла Агазаде
проф. Афган Абдуллаев
проф. Хикмет Ализаде
проф. Анар Искандеров
проф. Ислам Гарибли
проф. Рафаель Ахмедли
проф. Махаррам Гасымлы
проф. Сифарис Сабзалиев
проф. Айдын Абыев
проф. Фикрет Рзаев
проф. Ильхам Тахиров
проф. Людмила Горобец (Россия)
проф. Али Кавкасиялы (Турция)
проф. Зинаида Никитенко (Россия)

«Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri» Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilmişdir və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır (3441).

«Scientific News of Lankaran State University» has been recorded into the registry of High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan and registered with the Ministry of Justice (3441).

«Ученые записки Лянкяранского государственного университета» включён в реестр Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики и зарегистрирован Министерством Юстиции (3441).

Mündəricat

1. Bünyadova Aynur <i>Hava</i> komponentli frazeoloji birləşmələrin bəzi semantik xüsusiyyətləri (<i>Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında</i>).....	4
2. Əhməd Əsgər Abdallar haqqında bəzi mülahizələr.....	8
3. Əliyev Əlirza Məhəmməd Füzulinin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlər.....	22
4. Əlizadə Hikmət, Nahidə Cəfərova İstedadlı şagirdlərin yaradıcı potensialının və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması.....	29
5. Heydərova Maya Elektron məkanda dil materiallarının verilmə üsulları).....	35
6. Həbibova Könül Təsir və nitqi təsir anlayışları haqqında.....	45
7. İsmayılova Esmira Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarışları. Azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsi.....	52
8. Mehdiyeva Aysel Dilçilik tədqiqatlarında metaforalara müxtəlif yanaşmalar haqqında.....	59
9. Məmmədov Məsud Azərbaycan dilində “bilək” və “ağac” sözlərinin morfonoloji təhlili.....	64
10. Məmmədova Günel İngilis və Azərbaycan dillərində gender münasibətini ifadə edən frazeoloji vahidlərin müəyyən edilməsi.....	69
11. Məmmədova Nərmin Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində şeir formaları.....	74
12. Orucov Vidadi, Mehrəliyev Şahin Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin yeniyetmələrin sosiallaşmasına göstərdiyi mənfi təsirlər.....	80
13. Vəkilov Kənan Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəli vergi inzibatçılığının təşkilinin əsas xüsusiyyətləri.....	87
14. Yücel Karauz Azərbaycan və Nargin əsir düşərgəsi türk əsirlərinin xatirələrində.....	95

Bünyadova Aynur
baş müəllim
Lankəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru

Hava komponentli frazeoloji birləşmələrin bəzi semantik xüsusiyyətləri
(Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında)

Annotasiya:Hər bir dilin sərvəti olan frazeoloji birləşmələr, o cümlədən təbiyyət ünsürlərindən biri olan hava ilə bağlı olanlar, linqvokulturoloji aspektdən dilin əhəmiyyətli qatını təşkil edir. Bu baxımdan onların müqayisə olunan dillərdə semantik təhlili xüsusi maraq doğurur və vacib məqamları ortaya çıxarır.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, semantik xüsusiyyətlər, hava, morfem, konsepsiya

Ключевые слова:фразеологические сочетания, семантические особенности, воздух, морфема, концепция

Key words:phraseological combinations, semantic properties, air, morpheme, conception

Dil, onda danışan millətin mədəniyyətinin bir hissəsidir, onun mədəniyyətini qoruyub saxlayır və onu digər nəsillərə ötürür. Görkəmli rus alimi S.G. Ter-Minasova qeyd edir ki, "...dil ətraf mühitin aynasıdır...reallığı əks etdirir və hər bir dilə özünəməxsus və unikal dünya mənzərəsi yaradır"[9]. Daha sonra dilçi-alim dil və mədəniyyətin formalaşması prosesində frazeoloji vahidlərin böyük rolunu vurğulayaraq idiomlar və atalar sözləri haqqında yazırdı: "Hər bir xalqa xas olan dilin idiomatik qatında əxlaqi dəyərlər, insanlara və xalqlara olan münasibət qorunub saxlanılır. İdiomlar, atalar sözləri millətin coğrafi mövqeyini və eləcə də həyat tərzini, bir mədəniyyətin birləşdirdiyi cəmiyyətin tarix və ənənələrini əks etdirir". [9].

Frazeoloji birləşmələrin semantik mənası ilk növbədə ekstralingvistik faktorlardan asılıdır və onlar ən dolğun və aydın şəkildə müxtəlif ərazilərdə yaşayan insanların həyat tərzini, onların kollektiv düşüncələrini, əsrlər boyu verbal şəkildə qorunub saxlanılan təcrübələrini əks etdirir. Ətraf reallıqda baş verən eyni hadisə müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələr vasitəsi ilə ya tam identik, ya da tamamilə fərqli şəkildə ifadə olunur. Qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlı V.N. Teliya yazır: "...frazeoloji birləşmələr milli-mədəni standartlar və stereotiplərlə bağlıdır, nitqdə istifadə edilərkən müəyyən linqvokulturoloji cəmiyyətin mentalitetini əks etdirir"[8]. V. A. Maslovanın fikrincə isə, frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi olan idiomların millətlərin və mədəniyyətlərin ümumi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqda rolu əvəzolunmazdır; onlar dilin ruhunu, insanların fərqliliyini ifadə edir. Frazeoloji birləşmələr ətrafımızdakı həyatı sadəcə təsvir etmir, onlar həyatı şərh edir, qiymətləndirir, bizim ona olan subyektiv münasibətimizi göstərir[4].

Frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri ekstrolinqvistik amillərdən asılıdır. Onlar həyatın müxtəlif sahələrini, müəyyən insanların həyat şəraitini, əsrlər boyu formalaşdırdıqları təcrübələrini, kollektiv düşüncələrini ən dolğun şəkildə əks etdirir. Məlum olduğu kimi, su, torpaq, od və hava kimi təbii elementlər insanların həyatında mühüm yer tutur. Hava adlanan və həyatın əsas mənbəyi olan təbii ünsür, planetimizin bütün canlı orqanizmləri üçün vacibdir.

Təbii faktorların bütün insanlar üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq onları əhatə edən reallığın hadisələri frazeoloji birləşmələrdə tamamilə eyni və kəskin şəkildə fərqli formada izah oluna bilər. Bu dediklərimizi Azərbaycan və ingilis dillərində *hava* komponentli frazeoloji birləşmələr daxilində nəzərdən keçirək. Məsələn, *havada olmaq* frazeoloji birləşməsi Azərbaycan dilində təmiz *havada nəfəs almaq, çölə çıxmaq* ingilis dilində isə *to be in*

*air*tərcümədə*ətrafda fikrin dolanması* deməkdir. Lakin izahı tamamilə uyğun gələnifadələr də var, məsələn, *açıq hava- open air*, hər iki dildə *qapalı olmayan yer, bayır(çöl)* deməkdir.

Hava komponentli frazeoloji birləşmələrin semantik cəhətdən təhlilini aparmaqdan öncə *hava* sözünün morfoloji təhlilinə nəzər salaq.Səs tərkibinə görə *hava* sözü onomatopeya, yəni səs təqlidi yolu ilə yaranan sözlərə aid etmək olar: *ha-* nəfəsi içəri alanda, *va-* nəfəsi buraxanda yaranan səslər. İlkin müsaidələrimiz göstərir ki, *hava* sözü Azərbaycan və ingilis dillərində (*air, weather*) başqa dillərdən gələn sözlərdir. Azərbaycan ölkəsi etnoslar laboratoriyasıdır. Burada bir çox xalqlar yaşayır və öz dillərində ünsiyyət aparırlar. *Hava* sözü də bu xalqların dillərində yaşamaqdadır. Belə ki, *hava* sözünün iki kökdən ibarət olduğunu nostratik təhlil vasitəsi ilə daha aydın görmək olur. Professor M. Məmmədovun şifahi məlumatına əsasən talış dilində *havo* sözü iki kökdən ibarətdir: 1-ci komponenti sifət rolunu oynayır və *ha* –“toppuş” deməkdir, bundan başqa onun digər fonetik ekvivalenti olan *ho* isim olub 1.“şiş”, 2. “boşluq” mənasında işlənir, 2-ci komponenti *vo* isə - 1.“yel, külək”, 2. “ağrı” deməkdir. Belə ki, *hovunu almaq*, yəni *sakitləşdirmək, şişini yatızdırmaq* frazeoloji birləşməsindəki “v” səsi *suvarmaq* sözündəki “v” səsi [3]kimi analoji rolunu oynayır və *hov* burada şiş anlamına gəlir. Qeyd edək ki, *hov* morfemi *hovuz, hövzə* (su yığıb saxlamaq üçün daşdan, kərpicdən və s.-dən düzəldilmiş sututar) sözlərinin bir hissəsidir. Bu da *su* və *hava* sözlərinin fərqli ünsürləri adlandırmaqlarına və fərqli leksik mənaya malik olmalarına baxmayaraq, semantik yaxınlıqlarının təsdiqidir.Əlavə olaraq qeyd edək ki, *ho* morfeminin “boşluq” mənasında işlənməsi *hava* komponentli bəzi frazeoloji birləşmələrinin semantik mənasını izah edir: *havaya demək*(boşu boşuna demək), *havadan demək*(düşünmədən demək)- *to pluck smth.out of the air, havaya atəş acmaq*(*boşuna güllə atmaq*)-*to fire pistol in yhe air* vəs.

Hava sözünün mənşəyinə gəldikdə isə bu haqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, H.Ə. Həsənov qeyd edir ki, “...dilimizin lüğət tərkibində ərəbvə fars mənşəli sözlərin çoxu forma və məzmunca tamamilə azərbaycanlaşmışdır. Məsələn, *hava, şirin, axır, fikir* və s. tipli sözlər ərəb və farslılıq xüsusiyyətlərini itirərək adi ümumişlək sözlər sırasına keçmişlər” [2]. Sözlərin dilimizdə səslənməsinə toxunan müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, bu sözlər “dilimizin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə tələffüz olunur və yazılır[2].H.Ə. Həsənovdan fərqli olaraq, digər dilçi-alimimiz S. Cəfərovun isə ərəb-fars sözləri başlığı altında verdiyi misallarda qoşa sözlərdən söhbət gedir: “Bu sözlərin bir komponenti ərəb, digər komponenti isə Azərbaycan sözləridir, və ya əksinə, məsələn, *ab-kövsər, ab-həyat, ab-hava*”[1].

Deməli, iki müəllif *hava* sözünün biri ərəb və ya fars, digəri isə Azərbaycan mənşəli olduğunu iddia edir. İngilis dilində *hava* sözü qısa, bir hecalı sözdür. Onun mənşəyi orta əsr ingilis dilində *eir*, qədim fransız dilində *air*, yunan dilində isə *aer*.Fonetik tərkibinə görə *hava* sözü (*air*)semantik yaxınlığı olan *aura* (bir insanın, şeyin və ya yerin ətrafında görünən atmosfer və ya keyfiyyət), *aria* (opera və ya oratoriyada solo səsini müşahidə edən mahnı) sözləri ilə çoxoxşardır.Bununla Azərbaycan dilində çoxmənalı söz olan *hava* sözünün *musiqi(gəlin havası)* mənasının *aria* sözü ilə leksik yaxınlığını əsaslandırmaq olar.

Azərbaycan dilində həmçinin ingilis dilində *hava* sözünün semantikasında *boşluq* mənası var, məsələn *havayı*(*heç bir şey müqabilində olmamaq, pulsuz, təmənnəsiz*) sözündə *hava* morfemi məhz *boşluq, heçnə*mənasını ifadə edir. İngilis dilində də bu mənada bir sıra frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar, məsələn,*out of thin air*(heçnədən, qəflətən, birdən), *castle in the air* (boş xəyallar), *to dissapear into thin air*(gözdən itmək, yoxa çıxmaq), *hot air* (boş söhbət, cəfəngiyyət), *to pluck smth. out of the air* (düşünmədən, hesab aparmadan bir söz demək), *to beat air*(boşuna bir iş görmək, vaxtını boşu sərf etmək). Qeyd edək ki, eyni mənada*air* sözü ilə semantik yaxınlığı olan *wind* və*water* sözləri ilə də ifadə etmək olar (*to mill the wind, to draw water in a sieve, to tread water*).

Hava kainatın əsas ünsürlərindən biridir. Fiziki nöqtəyi nəzərdən hava yer kürəsi atmosferini təşkil edən qazların qarışıqlığıdır. Elə ona görə də *dəhava* sözünün boşluq, cəfəngiyyat mənasında işlənməsi onun fiziki xüsusiyyətləri ilə bağlıdır-qızdırıldıqdan sonra onun çəkisi azalır, o yüngülləşir, necə ki, boş, cəfəng sözlərin heç bir əhəmiyyəti olmur. Fiziki cəhətdən yüngül olması səbəbindən ingilis dilində *air* sözü bir sıra feli frazeoloji birləşmələrdə də işlənir, yəni konversiya nəticəsində *to air* sözü feil olmaqla nəyisə *havaya buraxmaq*, ya da, fikir söyləmək mənasını verir: *to air grievances*(narazılığını bildirmək), *to air lungs*(söyüş söymək), *to air kiss*(əlləöpüş göndərmək), *to air one out*(futbolda topu ötürmək), *to air dirty linen in public*(ifşa etmək), *to air out*(havaya vermək), *to air quotes*(əllə nəyisə işarə etmək).

Qədim zamanlardan hava maddə və ruh arasında bir ortaqlıq təşkil edirdi. Düzənsiz, xaotik, ruhlarla əlaqəli, görünməz bir şey olan və duyğu orqanı ilə hiss olunan hava miflərdə, nağıllarda, qədim əsər nümunələrində əsasən nəfəs, külək kimi təsvir olunmaqla müsbət və mənfi mənada canlandırılıb. Hesab olunub ki, insanları eşidib onların istəklərinə cavab verə bilib. Məsələn, “İqor polku dastanı” əsərində knyaz İqorun həyat yoldaşı Yaroslavnə küləyi düşməyə köməkdə qınayır[6], rus şairi A. S. Puşkin “ Şahzadə və yeddi qəhrəmanın nağılı” əsərində şahzadə Yelisey öz nişanlısının axtarışına çıxanda küləyin qeyri-adi qüvvəsinə inanıb, ondan nişanlısının harda olduğunu soruşur[5]. Lakin bununla yanaşı nağıl və əfsanələrdə qəfildən əsən külək küpəgirən qarı, şeytan və şeytani məxluqların gəlməsindən də xəbər verir.

Hər iki dildə *hava* komponentli frazeoloji birləşmələr nümunələrində də qeyri-müəyyənlik, ruhlarla bağlılıq hiss olunur və bunların bir çoxu iki dildə də hərfi tərcümə olunur. Məsələn, *havada asılmaq* [7, s. 175]- *to hang in the air*(qeyri- müəyyən vəziyyətdə olmaq), *havada qalmaq-to be left in the air*(qeyri- stabil vəziyyətdə olmaq), *havada saxlamaq-to keep smb. in the air*(kimisə qeyri-müəyyənlikdə gözlətdirmək). Bəzi qeyri-müəyyənlik anlamında işlənən frazeoloji birləşmələrdə leksik mənə eyni qalmaqla *hava* komponenti hər iki dildə qorunub saxlanılır lakin digər komponenti fərqli olur. Məsələn, *havada saxlamaq-to leave up in the air* (*qeyri-müəyyən vəziyyətdə gözlətmək*), *fikri havadadır-he flies in the air*(fikri qeyri-müəyyəndir, qəti qərara gəlməyib).

Hər iki dildə *hava* ilə bağlı komponent tərkibi eyni olan və eyni mənə verən frazeoloji birləşmələr mövcuddur: *hava almaq- to get air*, *burnu havada- nose in the air*, *havaya vermək-to air out*, *havaya atəş açmaq-to fire pistol in the air*, *havaya çıxmaq*, *hava qəbul etmək- to take the air*, *havadan demək*(düşünmədən)-*to pluck smth. out of the air*, *hava udmaq- to come up for the air*, *hava ilə dolanmaq- to eat air*. Bütün bu nümunələrdə *hava* konsepsiyası müxtəlif mənələrdə işlənsə də, bu frazeoloji birləşmələrin həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində eyni leksik mənələri əks etdirməsi bu konsepsiyanın ümumbəşər səviyyəsində həyat əyemiyyətli olduğunu bir daha vurğulayır.

İnsan təfəkküründə *hava* sükunət, əmin-amanlıq, təmizlik təzahürüdür və frazeoloji birləşmələrdə onun pozulması mənfi mənə ifadə edir, məsələn, *ing. to clear the air- az.havanı təmizləmək*(1. gərginliyi azaltmaq, 2. pis qoxunu aradan qaldırmaq), *ing. to rend the air*(sakitliyi pozmaq), *dead air*(xoşa gəlməyən sakitlik). Buna əks olaraq ingilis dilində *air* sözü müxtəlif feillərlə müsbət mənəni ifadə edir *vəxoşbəxt olmaq* kimi işlənir: *to dance on air*, *to tread on air*, *to float on air*, *to walk on air*.

Hava sözünün semantikasında daha bir maraqlı məqam odur ki, o, yüksəklik ifadə etməklə bir sıra frazeoloji birləşmədə *lovğalıq etmək* mənasında işlənir: *azərb; burnu havada gəzmək – ing; to have nose in the air*, *to put on airs*, *to give (oneself) air*(özündən yüksək fikirdə olmaq).

Aparılan ilkin nostratik təhlil göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində *hava* həyatın təcəssümü olmaqla onun əsassimvolunu təmsil edir və linqvokulturoloji aspektdən hər iki dildə işlənən söz lüğətinə əhəmiyyətli qatını təşkil edir və kök dilinə məxsusdur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərovov S. "Müasir Azərbaycan dili", Bakı, 1982
2. Həsənov H. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası". Bakı, 1988
3. Буниятова А. «Актуальные вопросы лингвистики и лингводидактики: традиции и инновации», Материалы международной научно-практической конференции, Москва, 2018 г.
4. Маслова В. «Лингвокультурология»: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – , Академия, 2007.
5. Пушкин А.С. Избранные сочинения. Москва, «Художественная литература», 1980
6. «Слово о полку Игореве», Москва, «Художественная литература», 1982
7. Тагиев М. "Русско-азербайджанский фразеологический словарь", Маариф, Баку 1974 г.
8. Телия Б. "Русская фразеология". Москва, Школа «Языки русской культуры», 1996.
9. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация, Москва, Слово, 2000.

Summary
Bunyadova Aynur
Lankaran State University

Some semantic features of phraseological combinations with the component *air*

Phraseological combinations constitute an important layer of the vocabulary of each language and are the cultural heritage of the people who speak this language. The article examines phraseological units with the air component from a semantic point of view, analyzes the origin of this word and the influence of the meaning of this word on the semantic meaning of phraseological combinations with this component and compares similar combinations in Azerbaijani and English.

Резюме
Буниятова Айнур
Лянкяранский государственный университет

Некоторые семантические особенности фразеологических сочетаний с компонентом *воздух*

Фразеологизмы составляют важный слой лексики каждого языка и являются культурным наследием народа, говорящего на этом языке. В статье исследуются фразеологизмы с компонентом *воздух* с семантической точки зрения, анализируется происхождение этого слова и влияние значения этого слова на семантическое значение фразеологических сочетаний с данным компонентом и сопоставляются аналогичные сочетания в азербайджанском и английском языках.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Əhməd Əsgər
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti
asker57@gmail.com

Abdallar haqqında bəzi mülahizələr

Annotasiya. Məqalə abdalların fərqli kimliklərlə keçdiyi tarixi yolun və xalqımızın həyatında oynadığı rolun araşdırılmasına həsr edilmişdir. Abdal sözü müxtəlif tarixi dövrlərdə bizim və bizi əhatə edən coğrafiyada fərqli mənalar kəsb etmişdir. Belə ki, müxtəlif zaman kəsiyində müəyyən tayfalar, təsəvvüfi kəsimlər, eləcə də fərqli zümrə və etnoqrafik qruplar bu ad altında tanınmışlar. Araşdırıcılar arasında sözün etimologiyası ilə bağlı yekdil fikir yoxdur. Abdal tayfaları Azərbaycan xalqının soykökündə rol oynayan ən qədim tayfalardan hesab edilir. Antik mənbələrdə onlar Eftalid, Abdal, Heftalit və s. adlar ilə tanınırdılar. Onların Azərbaycanda məskunlaşması təxminən e.ə. IV əsrə aid edilir. İndi də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində Abdal adlı xeyli toponimlərə rast gəlinməkdədir. Bir çox araşdırıcılar bu yer adlarını Azərbaycanda əvvəllərdən mövcud olmuş Abdal tayfası ilə bağlayır və etnotoponim kimi dəyərləndirir. Abdallar həm də orta əsrlərdə sufi gəzərgi dərviş qrupları kimi məşhur olmuşlar. Onlar Səfəvilərin nüfuzunun daha geniş ərazilərə yayılmasında və hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynayan qruplardan biri olmuşdur. Təsəvvüfi deyil ki, Şah İsmayıl şeirlərinin birində abdalların onlara iqrar edənlərin sırasında olduğunu bildirir. Abdalların orta əsrlərdə Azərbaycanda yaşayan ayrı-ayrı tayfalar içərisində oba kimi nisbi müstəqilliyini saxladığının da şahidi oluruq. Bundan başqa müxtəlif sənət növləri ilə və musiqiçiliklə məşğul olan və kompakt yaşayan ayrıca abdal zümrələri də var idi. Abdal kəlməsi bəzən “dərviş” kəlməsini də əvəzlədiyi üçün Mövləvi abdalı, Bəktəşi abdalı kimi ifadələrə də rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: Abdal, sufi, dərviş, qələndəri, Səfəvi, Xorasan ərənləri

Key words: Abdal, sufi, dervish (santon), galandar, Safavid, Chorasan warriors

Ключевые слова: Абдал, суфи, дервиш, каландарство, Сафави, Хорасанские мужья

Abdal istilahi zaman-zaman bizim və bizi əhatə edən coğrafiyada müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Belə ki, müxtəlif zaman kəsiyində müəyyən tayfalar, təsəvvüfi kəsimlər, eləcə də fərqli zümrələr bu ad altında tanınmışlar.

Bir çox ensiklopedik lüğətlərdə abdal sözü ərəb mənşəli söz hesab edilərək, "bir-birinin yerinə keçən" mənasındakı "bədəl", yaxud "bedil" kəlmələrinin çoxluğu olan "ebdal" in türkcədə "abdal" kimi tələffüzündən ibarət olunmasına söykənir [1, 59]. Baxmayaraq ki, ərəb torpaqlardan çox-çox uzaqlarda Abdal adlı tayfa adlarına eramızdan əvvəlki yüzilliklərə aid mənbələrdə rast gəlmək mümkündür.

Orta əsrlərdə, xüsusilə də XII-XVII əsrlər arasında abdal kimliyi daha çox təsəvvüfi mahiyyət kəsb etmiş və abdallar Azərbaycanın da daxil olduğu geniş bir coğrafiyada gəzərgi dərvişlər kimi tanınmışdılar. F.Körpülü də "Abdal" terminini, təməldə bir sufiliktermini kimi qiymətləndirərək, bu sözün o dövrlərdə "dərviş" sözü ilə oxşar mənə kəsb etməsini vurğulayır [2, 24-25]. Amerikalı professor İsmayıl T.Karamustafa hesab edir ki, Rum abdallarının özünəməxsus inanc və ənənələri olan bir dərviş topluluğu kimi Anadoluda ortaya çıxışı XV əsrin ikinci yarısından etibarəndir [3, 60]. XIV əsrdə İran coğrafiyasında abdal sözü qələndərilərə bənzəyən sərsəri dərvişlərə deyilirdi. XV əsr mətnlərində sözün "ağlı çəşmiş, divanə" şəklində işləndiyi görülür. Abdal kəlməsi, XVII və XVIII əsrlərdə isə daha çox “sərsəri” və “dilənçi” mənasında işləndiyinə rastlanılır [4, 61]. Abdallar, həmçinin “Xorasan Ərənləri”, “Qazilər” isimləri ilə də

adlandırılmışlar. Əhməd Ocaqbu haqda yazır: “Şəhəri İran mədəniyyətinin hər cür təsirindən qıraqda qalan və türkcə danışan bu əhali abdal, baba və ya dedə ünvanlarını daşıyan bu şəxsiyyətlərin söhbətlərinə həyəcanla qulaq asır və dediklərini həyata keçirirdilər. Bu adları daşıyan müxtəlif heterodoks qruplara mənsub olan bu köçəri xalq sufiləri, həmçinin mənsub olduqları cəzbedici sufi məktəbin vətəni olan Xorasan bölgəsinə nisbətə *Xorasan ərənləri* şəklində daha ümumi bir adla adlanırdılar” [5].

Xalq arasında geniş yayılmış bir inanca görə, abdallara (40 nəfəri Dəməşqdə, 30 nəfəri isə digər məmləkətlərdə olmaqla 70 nəfərlik bir zümrədən ibarət) Allah tərəfindən xalqın bəzi işlərini nizama salmaq üçün mənəvi yolla xilafət vəzifəsi verilmişdi. Onlarsufilər arasında "rical-qeyb"(Məlum olmayan Haqq dostları, ricalullah və ya qeyb ərənləri, rical-qeyb anlayışı təsəvvüf də Allah dostluğunun məxfiliyinə işarə sayılır

[7], xalq arasında isə "qeyb ərənləri" kimi tanınırlar. Onlardan biri öləndə, guya digəri ilə "əvəz"lənirmiş [6]. İslam ensiklopediyasındaabdallar təsəvvüfdə xalq tərəfindən bilinməyən, ancaq dünya nizamını qoruyan vəlilər qrupundan ("rical-qeyb") biri kimi qiymətləndirilir [1]. Abdallar dünyəvi həyatdan uzaqlaşaraq özünü Allaha həsr edən və "rical-qeyb" deyə adlandırılan övliya zümrəsi içində yer alan sufi və ya ərənlər zümrəsindən hesab edilirdi [1]. İbnül-Ərəbiyə görə Allah yeddi iqlimi, yeddi abdal vasitəsilə qoruyur: "... Yeddi səmanın ruhaniyyəti bunlara bağlıdır və hər abdal gücünü, hər biri yeddi səmanın birindəolanpeyğəmbərlərdən alır ki, bunlar İbrahim, Musa, Harun, İdris, Yusif, İsa və Adəmdir. Ayrıca peyğəmbər Yəhya da İsa ilə Harun arasında gedib gələcək bu peyğəmbərlərdən aldığı həqiqətləri yeddi abdalın qəlbinəendirir” [1]. Bundan başqa, İbnül-Ərəbi həftənin yeddi günündə olacaq hadisələrin yeddi iqlim və yeddi peyğəmbər vasitəsilə abdallara çatdıran yeddi abdalın aşağıdakılar olduğunu göstərmişdir"... Əbdülhay, Əbdülhəlim, Əbdülmürid, Əbdülqədir, Əbdulkahir, Əbdüssəmi və Əbdülbəşir” [1].

"Abdal" termini XII əsrin sonlarından başlayaraq, bütün Orta Asiya və Orta Şərqdə və Anadoluda, müxalif bir sufilik hərəkatı olaraq ortaya çıxan Qələndərlik cərəyanına mənsub müxtəlif zümrələr tərəfindən istifadə edilmişdir [8]. F.Köprülü Abdal və ya Işıq ləqəbli dərviş zümrəsindən bəhs edərkən onları şiə və ələvilik məzhəbinə aid etməklə yanaşı, həmçinin gəzərgi dərvişlər olduğunu da qeyd edir [2]. O, eyni zamanda bu gəzərgi dərvişlərin Qələndəriyyə inancından təsirləndiyini vurğulayaraq bildirir ki, onlar da digər gəzərgi dərvişlər kimi evlənmir və şəhər və qəsəbələrə nisbətən, daha çox kəndlərdə özlərinə aid zaviyələrdə yaşayır, eləcə də öz fəaliyyətlərində dünya işlərindən tamamilə uzaq olmaq, gələcəyi düşünməmək, təcərrüd (çılpəqliq), fakr (fəqrlik), dilənmə və məlamət kimi prinsipləri rəhbər tuturdular [2]. A. Gölparlı, onlarıQələndərilər və Bəktəşilərə bənzəyən eyni təriqət mənsubu olduğunu düşünürdü [9]. Doğrudan da XV əsrdə Abdallıq, Bəktəşilikdən ayrı olsada, inanc və ərkan baxımından aralarında böyük oxşarlıqlar olduğu görülür və Hacı Bəktəş, abdallar arasında mühüm bir mövqeyə malik idi [10]. Əhməd Ocaq qeyd edir ki, Səlcuqlar dövründə işlənən Qələndəri, Heydəri və Cavlaki terminlərinin XIV əsrdə də işləndiyini, ancaq buna rəğmən Abdal və ya daha çox Rum Abdalları termininin geniş yayılaraq əvvəlkiləri də öz içinə aldığı və Rum Abdalı termininin yanında, Işıq və Torlak kimi iki yeni terminin də ortaya çıxdığını qeyd edir [11]. XV-XVI əsrlərdə yaşayan abdalların Qələndəri inancından təsirləndiyini və onlara qovuşduğunu tarixçi alim S. Əliyarov da təsdiqləyir: "... Nəsimi və Xətai yaşayan yüzillərdəabdal artıq təriqətə təmənnsiz xidmət edən sufi, gəzəri, dərviş-qələndərdir” [12]. O, eyni zamanda əvvəllər etnik mənə kəsb edən Abdal adının sonralardan sufi dərviş mənə kəsb edərək təsəvvüfi mahiyyət qazanmasını ehtimal edərək yazırdı: “Ola bilsin ki, əski hun “abdal” soyadı burada “əbdal” (ərəbcədən “bədəl” sözünün cəmindən alınması ehtimal olunur) sufi dərviş termini ilə çulğaşıq bir sintez keçmiş, nəticə etibarilə qədim “abdal”a aid olan etnik mənə bir növ təsəvvüf yosunu ilə “hөрülüb” dəyişilmişdir” [12]. Belə bir

çətin kontaminasiyakeçmiş abdal sözü artıq sufi-dərviş icmalarından birini, həm də abdal tayfasını (V.A.Qordlevskidə məhz belədir: «dərvişi qələndəriyyə», başqa sözlə abdallar- *taife-i abdan*) [13] ifadə etmişdir [12].

Abdal folklorunun klassikləri sayılan XIV əsrdə yaşamış Abdal Musa, XV əsrin əvvəllərində yaşamış Qayğısız Abdal, XVI əsrdə yaşamış Pir Sultan Abdal və digərlərinin yaradıcılığında da təsəvvüf düşüncəsinin izləri açıqca görünməkdədir. Onların söylədikləri şeir mətnlərində “vəhdəti-vücut”, hülul, məlamətlik və s. kimi sufi ideyalarına bol-bol rast gəlinməkdədir. Qeyd edək ki, onların yaratdıqları bir çox əsərlər əvvəllər tamamilə şifahi olan populyar təsəvvüf ənənələrinin yaranmasında da əhəmiyyətli rol oynamışdı [14].

Umumiyyətlə, XV-XVI yüzilliklərdə “Abdal-qələndər” adı ilə tanınan gəzərgi dərvişlərqruplarının Orta Asiyadan Anadoluya qədər böyük bir coğrafiyada yaygın olduğunu söyləmək mümkündür. Orta əsrlərdə Abdalların Qələndərilərə aid bir dərviş zümrə olmasını sübut edən mühüm amillərdən biri də onların yaşam tərzi və geyimləri arasında uyğunluq və yaxınlıqla bağlı idi. Məs. Qələndərilərin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən olan “dörd vuruş” (çahardarb) adlanan saç, saqqal, bığ və qaşların qırılması adəti abdallarda da eyni ilə icra olunurdu. Oruc tutmaq, namaz qılmaq, həccə getmək, zəkat vermək və s. kimi islam dininin vacib əməllərindən imtina etmək, eləcə də fəqirlik, sədəqə toplamaq, dilənmək, əməyə xor baxmaq, əsrardan istifadə etmək və s. kimi hərəkətlər də eyni xarakterdə idi. Ancaq, onların digər gəzərgi dərvişzümərələrindən fərqləri də var idi. Bu fərqlərdən biri onların daha açıq-saçıq, çılpaq geyinmələrinə görə, digər gəzərgi dərvişqruplarından fərqli olmasında idi. Onlar yun bir qurşaqla bağlanmış keçə bir geyimdən-tənnurədən (tənnurə-dərvişlərin alt geyimi) başqa, tamamilə çılpaq gəzirdilər. Abdallar Adəmin cənnətdən qovulduğu zaman, məhrəm yerlərini örtmək üçün istifadə etdiyi bir əncir yarpağından başqa tamamilə çılpaq olduğuna, yalnız “yaşıl yarpaq” (əsrar) yeyərək həyatını davam etdirmək məcburiyyətində qaldıqlarınainanırlardı. Ona görə də abdallar, Adəmin əncir yarpağını simvollaşdıran bir tənnurədən başqa bir şey geyinməməsinə örnək olaraq çılpaq gəzir və çox böyük miqdarda xəşişdən [əsrar] (“yaşıl yarpaq”) istifadə edərdilər [3]. 12 yaşından və on ildən artıq Türkiyədə yaşayan İtalyan Giovan Antonio Menavino özünün “Türklerin Hayatı və Adətləri Üzerine Bir İnceleme” adlı əsərində Osmanlı ərazisində rast gəldiyi Abdal dərvişlərin geyimini təsvir edərək yazırdı: “... paltar kimi onlar günün altında qurudulmuş və aşılınmış iki quzu dərisindən istifadə edirlər. Bu dərilərdən ikisini də çiynləri üzərindən öndən və arxadan sallayaraq məhrəm yerlərini örtürdülər. Bədənlərinin qalan hissəsi isə tamamilə çılpaqdır” [15]. Onların başqa bir fərqli adəti isə müəyyən ritual hərəkətlərdən sonra özlərini dağlaması və bədənlərinə Hz. Əlinin, sınıq ürək, budaq, çiçək və s. şəkillərin döydürməsi ilə bağlı idi. Menavino məlum əsərində Abdalların keçirdikləri ritual hərəkətləri barəsində və onların özlərini dağlaması və bədənlərinə döymələr etdirməsi haqqında ətraflı məlumat verir: “... onlar səyyahların yaşadıkları və yerləşdikləri bir çox yerlərdə qalırlar. Yaz aylarında evlərində (təkkələrində) yemək yeməzlər, Məhəmmədin kürəkəni Əlinin xətrinə Şahı Mərdan eşqinə deyərək dilənir və sədəqəylə yaşayırlar. Anadoluda Türkiyə fəthində böyük rol oynadığı rəvayət edilən Seyid Battal Qazi türbəsinə hakimdirlər (Seyid Battal Qazi təkkəsi türbənin olduğu məkanda yerləşir- Ə.Ə.). Hər il (adətən qurban bayramı zamanı Ə.Ə.) butəkkədə səkkiz mindən çox abdal dərvişin cəmləşərək böyük bir toplantı keçirməyi adət halı almışdı. Onlar burada yeddi gün ərzində sevinc və coşqu ilə şənəlirlər. Başçılarına, babalar babası mənasına gələn, Assambaba [Azam Baba] deyirlər. Aralarında, dizlərinə qədər gələn ağ köynək geyən bir çox bilikli gənc vardır. Gəldikləri [Seyid Battal Qazi təkkəsinə] zaman içlərindən biri [müxtəlif] bölgələrə səfərlər zamanı rast gəldikləri möcüzəvi şeylərin [təsvir etməsini] ehtiva edən bir hekayə danışır, bunu sonradan müəllifin adı ilə birlikdə yazıb başqana bildirlər. Onlar bazar günləri sayılan cümə günləri gözəl bir yemək hazırlayıb evlərinə (təkkələrtinə) yaxın yerdəki

çəmənlikdə yeyirlər. Yeməkdən sonra başçıları ayağa qalxar və hamısıbirlik də Tanrıya dua edər, sonra da hamısı birlikdə yüksək səslə "Allah qəbul eləsin" deyər qışqırırdılar. Bunun mənası, Allah bizim bu duamızı qəbul etsin, deməkdir. Həmçinin aralarında başqanın cırtıdanları (*cuccegler* (kəkəkələr, göyçəklər)) adlandırılan bəzi kiçik uşaqlar da var. Bunlar məcməyilərdə, toz halında bir ot daşıyırlar ki, bu otdan dadan sanki sərxoş olmuş kimi sevincə qapılır. Əvvəlcə başqanın aldığı, sonra da əldən ələ növbə ilə hamıya paylanan bu ot əsrar adlanır. Bu iş sona çatandan sonra doqquz hekayənin olduğu kitabı oxuyurlar, sonra evlərinə (təkkələrinə) yaxın olan bir yerə gedirlər. Burada yüzdən çox odunla nəhəng bir tonqal hazırlayırlar və əl-ələ, təriqətlərinə aid ilahilər söyləyərək rəqs etməyə başlayırlar. Bu bizim kəndlilərimizin özlərini sevinc və zövq verən qadınlarla kişilərin birlikdə rəqs etdikləri rəndlərə bənzər. Rəqs sona çatandan sonra iti üçlü bıçaqlarını çıxarıb bəziləri qolları, kimisi ürəyi, kimisi isə baldırı üzərində budaq, yarpaq, çiçək və ya sınıq ürək şəkilləri döyürlər. Bunları aşiq olduqlarının adına etdiklərini bildirərlər. Sonra oda yaxınlaşır, yaralarının üstünə yanar köz basır, daha sonra da hazırladıqları sidiklə isladılmış pambıq [vəzilərlə] örtürlər; pambıq [bezlər] öz özünə düşəndə yaralar bağlanmış olur. Axşam, başçıların icazəsini aldıqdan sonra, əsgərlər kimi qol qola bir bölük yaradır, əllərində bayraq və dəflər olduğu halda yol boyu dilənərək evlərinə dönürlər. İçlərindən biri [cübbəsinin] altında daşdığı bir qılıncı Ulu Türkü (padşahi) öldürməyə qalxdığı üçün İstanbulda onlara yaxşı baxmırdılar [15]. 1636-1639-cu illərdə Səfəvi ölkəsində səfərdə olmuş Qolştiniyalı elçi Adam Olearidə öz səyahətnaməsində İranda rast gəldiyi abdallardan bəhs edərək yazırdı: "İranda olan başqa bir ruhani qrup abdallardır ki, onlar öz soy köklərinihə. Əliyə bağlayırlar. Onlar bəzi rahiblər və dənizçilər kimi pis tikişli və yamaqlı kürklər geyirlər. Bəziləri çox yunlu bir heyvan dərisi geyinir və onu ilana bənzər bağla (kəmər) bədənələrinə sıxıca bağlayırlar. Bu kəməri Abdal dərəcəsinə yüksəldiklərinin, ağıl və bilgi (vuquf) sahibi olduqlarının bir göstəricisi olaraq xocalarından alırlar. Abdallar bazarlarda və meydanlarda duraraq xalqı yanlarına dəvət edir və öz övliyələrinin möcüzələri haqqında danışirlar. ... bunların bir çoxu əbləh, haramzada, heyvanbaz və hiyləgər olub, öz inanclarını yaymaqdan başqa ölkələrinə heç bir xeyir verməzlər. Heç kəs onları xoşluqla evinə dəvət etməz və onlar özlərinə qalmaları üçün camilərdəki kiçik məkanlar düzəltmişlər" [46]. O, həmçinin abdalların ilk üç xəlifəni və osmanlıları lənətləndirdiklərindən bəhs edərək yazır: "Abdallar moizə və söyləntilərində osmanlıları, Əbubəkr, Ömər və Osmanı təhqir edir və bütün türkləri lənətləyirlər. Adətən gənc dinləyicilərinin qəlbində türklər əleyhinə nifrət-düşmənçilik ağacı əkərlər və bu cür öz inanc və ərkanlarını yayırlar, bu səbəbdən də Səfəvi Osmanlı sərhədlərində görünməzlər" [46]. Rus taciri və səyyahı F.Kotovda İsfahanda rast gəldiyi abdal dərvişlərin geyimləri və yaşam tərzini haqqında məlumat verir. O yazırdı: "... ayaqyalın gəzir, üzərilərini çiyinlərindənsalladıqları qoyun dərisi ilə örtür və başlarına isə durna lələyi taxılmış papaqlar qoyur, əllərində çomaq, nizə və balta daşıyır, qulaqlarına iri bullur daşlarla bəzədilmiş sığalar taxırlar" [16].

Abdalları fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də Abdal kəlməsinin təsəvvüfi mənada Qələndəri və digər dərviş qruplarından daha geniş mənə yükünə sahib olması ilə bağlı idi. Abdülbəki Gölpınarlı bu barədə yazırdı: "Abdallar hər nə qədər Qələndərilərə aid bir cərəyana məxsus sayılsa da, məlamətliyin bütün təriqət cərəyanlarını maraqlandıraraq doktrin olması səbəbindən abdal kəlməsi bəzən "dərviş" kəlməsini də əvəzlədiyi üçün Mövləvi abdalı, Bəktəşi abdalı kimi ifadələrə rast gəlinməkdədir" [17]. Doğrudanda Orta əsrlərdə Abdal kəlməsi gəzərgi dərviş kimliyindən daha geniş mənə kəsb etmiş və cəmiyyətin mühüm bir hissəsi tərəfindən üstün bir kimlik kimi qəbul edilmişdi. Belə olmasaydı xalq arasında tanınan, mühüm dövlət vəzifələri daşıyan, ali titullara sahib bir sıra Abdal ləqəbli şəxslər nizamsız həyat tərzini sürən gəzərgi dərviş statusu ilə bu cür yüksək mövqeyə malik ola bilməzdilər.

Abdalları digər Qələndəridərvişqruplarındanfərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri də onların rəqs və musiqiyə ifrat dərəcədəmeyllənmələri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Orta yüzilliklərdə islam dünyasında xüsusilə də dini dairələrdə musiqiyə yaxşı münasibət bəslənilmirdi. Tarixdən məlumdur ki, Osmanlıda 17-ci əsrin ortalarında tarixə Kadızadələr adı ilə tanınan və şəriət baxımından ifrat bir yol tutan ilahiyyat alimləri ilə, təsəvvüfçülər arasında bəzi inanc məsələlərində mübahisə başlamışdı. Təsəvvüfçülərin saz, musiqi və səmahın günah olmadığı fikrinə qarşı, Kadızadələrin saz, musiqi və səmahın günah, hətta pozğun bir əməl olduğuna dair verdiyi mənfi münasibəti sərgiləyənfitvalar musiqi incəsənətinə dərinə təsir etmişdir. Osmanlı idarəçilərinin də Kadızadələri müdafiə etməsi səbəbindən yaranan təzyiqlər və mənfi təbliğatlar, xalqa öz təsirini göstərmiş, bəzi bölgələrdə yaşayan xalq, saz çalan, nəğmə deyən, şeir yazanları inamsız və pozğun adamlar kimi görməyə başlamışdılar [18]. Ancaq, buna baxmayaraq onlar həmişə xalq arasında, xüsusilə də digər Qələndər qruplarına nisbətən daha çox heykayəçiliklə, çalğıçılıqla və oyunçuluqlarıyla şöhrət qazanmışdılar. Onlar meyخانəni məscid kimi müqəddəs sayırdılar. XVI əsrin əvvəllərində I şah Abbasın qonağı olan Rusiyalı tacir F. Kotovda İsfahanda olarkən Abdal dərvişlərin bu keyfiyyətinə diqqət çəkərək yazırdı: “Abdallar meydanda, küçələrdə öz müqəddəslərinin necə yaşaması və inancları barədə hekayətlər söyləyərək gəzişirlər” [16].

XVI əsr Osmanlı şairi Vâhidî də 1522-ci ildə tamamladığı “Hâce-i CihânveNefice-i Cân” adlı əsərində Anadolu abdallarını, qələndərlər və heydərildərdən fərqli bir zümrə olduğunu göstərir [1].

Böyük Azərbaycan şairi Nəsimi də onları hörmətlə yad edərək, təsəvvüflə bağlı olanlardan, “nəfsini” bilənlərdən saymışdır:

Aşiqin adı nədən abdal imiş?

Anda kim, hərfi həmişə dal imiş

Hərfi dal olmuş vücudun tanımış

Kim ki, bildi nəfsini abdal imiş” [19].

Abdallar arasında şiəlik inancının geniş yayılması onları qızılbaşlıq hərəkətinə xeyli yaxınlaşdırırdı. XV əsrin II yarısından etibarən bir çox dərviş qrupları kimi abdallar da qızılbaşların qızğın təbliğatçılarna çevrildilər. Ümumiyyətlə, XV əsrin II yarısı - XVI əsrin I yarısında Osmanlı-Azərbaycan coğrafiyasında bir sıra ciddi hadisələrlə bağlı abdalların adının keçdiyinin şahidi oluruq. Orta əsrlərdə Anadolu və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış Qələndəriliyə aid Abdal və Baba ləqəblərini götürmüş bir çox məşhur insanlar yaşamışdır. Bunlardan Baba Tahir, Abdal Musa (Xoylu), Keyikli Baba (Xoylu), Abdal Murad, Abdal Məhəmməd (əsilləri Buxaradandır), Qayğısız Abdal və s. başqalarını misal göstərə bilərik.

Şah İsmayıl da abdalları sufilər, haqq adamları kimi dəyərləndirərək öz yaradıcılığında geniş yer verir və özünün onlara böyük rəğbətini olmasını dilə gətirir.

Səfa əhli sufü safi həqiçün,

Ənəllah əhli insafi həqiçün,

Ki Rum abdalları sidqihəqiçün,

Xorasan pirləri nitqi həqiçün,

Nihan dərvişlərin sirri həqiçün,

Bu yolda pirlərin sirri həqiçün [20]

O, qəzəllərinin birin də “Mənəm abdal” deyərək özünü abdallardan sayaraq yazırdı:

Mənəm abdal Xətai Heydər oğlu

Mənim yolumda savaqlar gərəkdir [20].

Bayatılarının birin də isə, Xətai özünü abdal inancının tərəfdarlarından hesab edərək “həqiqətdə”

onlara bənzədiyini bildirir:

Xətayiyəm bir halım,
Əlif üstündə dalam.
Sufiyəm təriqətdə,
Həqiqətdə abdalım [20].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Abdal-qələndərlik bir təsəvvüf cərəyanı olmaq etibarilə bölgə xalqlarının folkloruna, xüsusilə də aşıq yaradıcılığına da ciddi təsir göstərir. Həmin dövr Azərbaycan aşıq şeirinin böyük simalarından olan Miskin Abdal, Aşıq Qurbani, Tufarqanlı Abbas və s. kimi aşıqların yaradıcılığında bu təsirin izlərinə rast gəlmək mümkündür.

Miskin Abdal “Tapınmışam” gəraylısında özünün sufi yolçusu, “din yolunda abdal” olduğunu, şəriətə, təriqətə, mərifətə və həqiqətə tapındığını bildirərək deyir:

Anadan pür-kamal doğulub,
Şəriətə tapınmışam.
Din yolunda abdal olub,
Təriqətə tapınmışam.

Miskin günün gəlməz saya,
Varlığımıdır ismət, həya.
Qulluq edib tək Xüdaya,
Mərifətə tapınmışam.
Miskin Abdal Tanrı qulu,
Qəlbimdədir haqqın yolu.
Ululardan daha ulu;
Həqiqətə tapınmışam [21].

Abdal-qələndəri mövzusu Qurbani yaradıcılığından da yan keçməmişdir. Onun yaradıcılığında Qələndəri sufilər arasında geniş yayılmış “abdal [22]., abidal” [23], “tifi”, [23] “yetim” [23], “yazıq” [23], “səfil” [23], “Şahi-mərdan” [23] və s. kimi istilahlara rast gəlinir. Xüsusilə də, abdallarla (əbdal, abidal) bağlı söylədiyi fikirlər çox maraqlıdır:

Abdalolan dərşinoxurdərindən,
Qəvvas olan ləliseçərdüründən,
Gözü yaşlı keçdim Xudafərindən,
İşim oldu qəmü hicran, ah mənim [22].

Aşıq Qurbaniyə aid başqa bir şeir paçasında isə, abdallar müsbət notlarla xatırlanaraq doğrunu söyləyənlər kimi xarakterizə olunur:

Qurbani, **abidals**öyləməz yalan,
Həsənə, Hüseyinə canımız qurban.
Yusifin nəsibi yeddi il zindan,
Misirdə bir ali sultaneylədi [23].

Ancaq, zaman keçdikcə dərviş dindarlığı öz mövqelərini itirməyə başladı. XVI əsrdən etibarən bir təsəvvüfi hərəkət kimi Abdal-qələndərlik getdikcə nüfuzdan düşməyə və başqa, daha güclü təriqətlər içində əriməyə başladı. Bu birinci növbədə Osmanlı və Səfəvi saraylarının gördüyü sət təcibirlərlə bağlı idi. Bu təcibirlər Abdal-qələndəri qiyamlarının yatırılması, edamdan tutmuş bədən əzalarının kəsilməsi, həbslər və s. özündə əks etdirən ağır cəza təcibirləri, sürgünlər, onlara aid təkkələrin bağlanması ilə müşayiət olunurdu. Məs. Qanuni Süleyman İran səfərindən qayıtdıqdan sonra abdalların Anadoludakı ən mühüm mərkəzləri olan Seyid Qazi təkkəsini 1556-1558-ci illəri arasında abdallardan təmizlənməsinə özü rəhbərlik etmiş, bunlardan bir çoxunu Kütahya qalasına saldırmış, “sünnət əhli” olduqları xalq tərəfindən şahidlik edilən bir qismini də sərbəst buraxmışdır

[24]. İkincisi, bu həm də rəsmi ilahiyyatın və toplumun böyük bir qisminin onlara qarşı mənfi münasibəti ilə bağlı idi. Çünki, onların davranışları, həyat təzləri, fəaliyyətləri çoxluq tərəfindən qəbul edilmir və onların yaşam təzi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. İnsanlar onların vulqar hərəkətlərindən, cəmiyyətin qayda-qanunlarına uymamalarından, çalışmadan, zəhmət çəkmədən dolanışq imkanlarını təmin etmək istəklərindən narazı idilər. Üçüncüsü, bölgədə Səfəviyyə və Bəktəşilik kimi təriqətlərin nüfuzlarının artması, eləcə də abdal-Qələndərilərin də şiə mahiyyətli olması müstəqil Abdal-qələndəri qruplarının bu təriqətlərə qovuşmasına və onların içərisində əriməsinə səbəb oldu. İren xanım Melikoff bu barədə yazırdı: “Oturaq həyat təzi, dərvişlərin şəhər və qəsəbələrə yaxın yerlərdə yerləşən təkkələrdə yerləşməsinə səbəb olub. Bu dərvişlər, Osmanlı hakimiyyətinin ilk üç yüz ili ərzində, özlərinə timarlar (müvəqqəti icarəyə verilən torpaqlar) verən padşahlar tərəfindən qorundular. Osmanlılar yeni fəth etdikləri torpaqların koloniyalaşdırılmasında da təriqətlərdən istifadə etmişlər. Osmanlılar təkkələri Anadolunun müqəddəs kəsimlərindəki heterodoks və çaxnaşma çıxaran ünsürləri nəzarət altına almaq üçün də istifadə etdilər; Bu yerlərdə, bəzi anarxist dərviş dəstələri ortaya çıxmışdı: Abdallar, Torlaklar, İşıklar və daha ümumi bir ad olaraq Qələndər adı ilə məlum olan qruplar. Bu qrupların öz dini liderləri, yerli övliyaları vardı. Lakin qısa bir zaman sonra Osmanlı hökmdarlarının söyləri nəticəsində bu övliyaların hamısı tək bir şəxsiyyətin, xalqın dini həyatına hakim olan Hacı Bəktəşi Vəli rəhbərliyi altında toplaşdılar” [25].

Müstəqil gəzərgi dərviş qruplarının bir çoxu, o cümlədən abdallar, eyni zamanda sonralardan bölgədə böyük nüfuz sahibi olan Qızılbaş hərəkətinə qoşulub onun içərisində “əridilər” [18]. Şah İsmayıl Xətai də abdalların “Şahin övladına iqrar edənlər” sırasında olduğunu deyərək bu faktı təsdiqləmiş olur:

“Şahin övladına iqrar edənlər

Əxilər, qazilər abdallar oldu” [26].

Rusiyalı araşdırıcı D.E.Yermeyev öz əsərində XIX əsrdə Türkiyədə mədəni və dil cəhətdən türklərə yaxın olan, ancaq hələdə asimlə olunmayan dini sektant qrupları arasında taxtaçılar, ələvilər, zeybəklər, qaramanlılar, həməşinlər və s. ilə bərabər abdalların da adını çəkir [45].

Abdallarla bağlı fərqli yanaşmalardan biri isə abdal istilahının etnik mahiyyət daşıması və tayfa adı ilə bağlı olmasıyla əlaqədardır. Qədim mənbələrdə Abdal adlı tayfaların (qədim türk soyları kimi) vaxtilə Cənubi Qafqaz və Ön Asiyaya köç etməsi haqqında məlumatlar vardır. Abdal kəlməsi qədim Hind mənbələrində "Akhun, Huna, Eftalid, Abdal", Çin mənbələrində "Yetha", Bizans mənbələrində "Ephtalit, Abdal, Neftalit", Erməni mənbələrində "Hepital", Sanskritçə mənbələrdə "Huna", Sasanilərlə sıx əlaqəsi olan İslam mənbələrində isə "Heyatıla, Hebatıla" olaraq işlənmişdir. Bundan başqa yenə qədim Surya mənbələrində "Eftalit" və "Abdal" kimi qarşımıza çıkmaktadır [27]. Moisey Kalankatuklu özünün “Alban tarixi” əsərində vaxtilə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən əsir edilib, Böyük Qafqaz dağları yaxınlığına köçürülən qarqarlar və kamiçikeftalidlərdən bəhs edir [28]. Bu onu göstərir ki, e. ə. IV yüzillikdə Azərbaycan ərazilərində evtalit-abdallar yaşamışdır. Kalankatuklu sonrakı dövrlərdə də Alban ərazilərində evtalitlərin yaşamasına işarə edərək yazırdı: “Öz qəzəb əsasını O (Alban hökmdarı III Vaçaqan (487 — 510)), zalım və qaniçən İran şahının üzərinə eftalitləri qaldırdı və onlar İrana hücum edib təkəbbürlü İran zadəganları ilə birlikdə çoxlu rəiyyət və saysız – hesabsız qoşunlarını qırıb tökdülər [28]. L.Qumliyov da “Qədim türklər” adlı əsərində V-VI əsrlərdə Orta Asiyadan Çinə qədər böyük bir coğrafiyada eftalit tayfalarının yaşadığı haqqında qaynaqlara əsasən məlumat verir. O VI əsrin 50-ci illərinə dair hadisələrdən bəhs edərkən Soqiana və Buxaranın həmin dövrdə eftalitlərin hakimiyyəti altında olduğunu bildirir [29]. F. Orhan Köpürlü də V- VI əsrlərdə Orta Asiyada yaşayan Evtalit, yaxud Ağhün tayfalarının Abdal olduqlarını inkar edilməsinin çətin olduğunu söyləyir. O yazırdı: “Miladdan sonra V və VI əsrlərdə

Orta Asiya tarixində mühüm bir rol oynamış olan Eftalit və ya Ağhun deyə tanınan qövmün adının da əslində Abdal və Aptal olduğu iddiası asanlıqla inkaredilməz. Belə ki, bugünkü Yakutçada kişi şamanların ləqəbi kimi istifadə olunan abidal kəlməsi də bu məqamı təsdiqləyəcə mahiyyətdədir” [4]. Böyük türk tarixçisi Zəki Vəlidü Doğan da Usunların şərqində, Şərqi Tyanşanda Abdal, yaxud Heptal -eftalit adlanan bir tayfanın yaşamasından bəhs edərək bildirir ki, onları “Karluq və Kencine türklərinin əcdadları sayırlar” [30]. VI əsrdə yaşamış suriyalı Zaxari Ritor Abdal tayfalarından bəhs edərək yazırdı: «Xəzər qapılarından o yanda bütperəst, barbar və öz dili ilə tanınan xəzərlər - onların şəhərləri var və beş şəhəri olan alanlar yaşayırlar. Dadu (Dağıstan) hüdudlarında olan xalqlar dağlarda yaşayırlar, onların qalaları var: Avanqur-çadırlarda yaşayan xalqdır, avqar, sabir, burqar, alankur-targer, avar, xasar, dirmar, sirurqur, baqrasik, kula s, *abdal*, eftalit - bu on üç xalq da çadırdə yaşayırlar, dolanışığı at-davar əti, balıq, vəhşi heyvanlar və silah hesabınadır» [31]. Abdal adına VI əsrin sonlarında Qərbi Əfqanıstanda Qəndəhar yaxınlığında yaşayan bir qəbilə olaraq "Abdal" və ya "Abdali" şəklində rast gəlirik. Bunların bu adı qədim babaları olan Abdal və ya Avdaldan almaları ehtimal olunur [32]. M.F.Köprülü Əfqan Abdaliləri adı ilə tanınanlarla, bir zamanlar buralarda hökm sürən Eftalit və ya Eptalit, Evtalit, Abdela adlı türklərlə bir bağlantı olduğunu ehtimal edir. Bununla bağlı o yazırdı: "Bizim təxminimizə görə, Əfqan Abdalları - yəni Abdal, Durraniyə, eynilə Əfqan Galzailəri, yəni Kalaçlar kimi, Eftalit dövlətini qurmuş olan türklərin nəslindəndir" [32]. O, bu tezisi sübut edərəkən Puştu dilində olan türkcə kəlmələrin olmasına əsaslanır və qeyd edir ki, vaxtilə burada mövcud olmuş Türk imperatorluğu yıxıldıqdan sonra hakim ünsür olan Abdal qəbiləsinə aid oymaklardan bir hissəsi Əfqanıstanın dağlıq bölgələrinə çəkilərək Əfqan qəbilələri arasında öz doğma dillərini yavaş-yavaş unutmuşlar. M.F.Köprülü yazırdı: "Məhz Gilzailərin etnik mənşəyini necə Eftalitlərin qalıqları olan Kalaçlara bağlayırlarsa abdalların da mənşəyini, bu vəsilə ilə eyni kökə bağlamaq, məhv edilməsi o qədər də asan olmayan qüvvətli bir fərziyyədir" [32]. Sasanilərin müttəfiqi olan Göytürklər tərəfindən dağıdılan Əfqanıstanda assimilyasiyaya uğrayan Abdalilər ilə İran, Türkünistan və Anadoluda rast gəlinən konar-göçər və ya oturaq abdalların, bu dağıdılmış Eftalitlərin (və ya Ağhun dövlətinin) qalıqları olması çox inandırıcı görünür [33]. Bunun əksini, yəni əfqan abdallarının türk mənşəli deyil, əfqan mənşəli olması fikrini müdafiə edən başqa görüşlərdə mövcuddur. Məs. Kembriç universitetinin professoru L.Lokhart hesab edir ki, "Gilzaylardan fərqli olaraq əsl əfqan mənşəli olub, bu millətin sərbani (sarbani) qoluna aid olan abdallar Qəndəharın aborigen əhalisi olmuşlar. Lakin Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə onlar gilzayların təzyiqi altında Herata miqrasiya etmişdilər" [34]. O ölkənin sünni əhalisindən bəhs edərəkən gilzay və ləzgilərlə bərabər abdalları da "comərd və hərbsevər adamlar" kimi xarakterizə edir [34]. Səfəvi mənbələrində ölkənin Şərqiində yaşayan əfqanlaşmış Abdal və Gilzaytayfalarından geniş bəhs edilir. Onlar Səfəvi dövlətinin, (xüsusilə də XVI əsrin sonu XVII əsrin birinci yarısı) ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Əfqan abdallarının böyük nüfuz qazanmasının nəticəsi idi ki, Şah I Abbas 1597-ci ildə abdalların ən nüfuzlu tayfalarından biri - popolzaylardan (popolzai) olan Sadonu (Sado) abdallilərin başçısı təyin edib, ona «Miri Afaqına», yəni əfqanların lideri titulu vermişdi [34]. Buna görə minnətdar olan abdallar sonralar, daha dəqiq, 1622-ci ildə Qəndəharın moğollardan alınmasında şaha yardım göstərmiş, əvəzində Şah I Abbas Sadoya Sultan titulu bəxş etmişdi [34]. Ancaq, onların sonralardan bəzi pozuculuq fəaliyyətləri və qaldırdıqları üsyanlar Səfəvi dövlətinin çöküşünə yaxınlaşdırmışdı [35].

Orta əsr Osmanlı dövlətinə aid rəsmi sənədlərdə də abdallar həm türkmən tayfaları, həm də "Türkmən camaatları" kimi Anadolunun bir çox bölgələrində yaşadıkları bildirilir [36]. Tarixi mənbələrdə XVII əsrdə Xorasandan çıxaraq 4 min Abdal oymağına mənsub olmaqla 84 min çadırlıq bir Türkmən tayfasının Fərəz bəyin başçılığı ilə əvvəlcə Ərzurma, sonra Yozqat və

Qırşəhərə yerləşməsi haqqında məlumatlar yer almaqdadır [37]. Türk araşdırıcısı ErmanArtuna görəabdallar, İç Anadolu bölgəsinə yerləşən bir Türkmən boyudur. Bunlar Çukurovada, Kayseridə, KahramanMaraşda, Kırşəhir, Yozqatda və buna bənzər bir çox yerlərdə yaşayırlar [38]. F. Grenard 1898-ci ildə çap etdirdiyi “Türkistan və Tibet” (LeTürkestan et leTibet) adlı əsərində abdallar haqqında qısa bir məlumat verərək yazırdı: “Yerli xalqın Abdal adını verdiyi Abdal qrupu özlərinə Heynu, Hunu, Hun adını verirlər. Öz aralarında başqa bir dildə danışır və müsəlman olduqlarını deyirlər. Hər il Məhərrəm ayının sonlarında matəm ayinini icra edərlər. Hz. Məhəmməd və Hz. Əli və onların övladlarına böyük sayğı və hörmət bəslərlər. Dillərinin türkcə olduğu, ancaq bir neçə farsca kəlmələrindən də istifadə edərlər” [37].

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda məskunlaşan Şam oymaqları arasında abdal adlı bir oymağın olması haqqında məlumatlar vardır. I şah Abbasın zamanında Xorasan bəylərbəyi vəzifəsini icra edən Hüseyn xan və oğlu Həsən xan bu Abdallı oymağına mənsub şəxslər idilər [2]. Türkiyəli araşdırıcı Ülkütaşır, bildirir ki, Abdallar Türkmən tayfalarından olub, oğuzların Bəydili boyu ilə birlikdəXorasandan Anadoluya gəlmişlər[39]. İ.P.Petruşevskiy“XVI - XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda və Erməniztanda feodal münasibətlərinə dair oçerklər” adlı əsərində Səfəvi dövlətinin Azərbaycana aid olan bəylərbəyliklərinin sərhədləri, gəlirləri, əsgəri gücü, əhalisinin sayı haqqında tərtib etdiyi cədvəldə Azərbaycan bəylərbəyliyi Təbriz mahalından bəhs edərək, burada 500 ailədən ibarət abdalların yaşadığını, onların hakiminin gəlirlərinin 88 tımən 5.723 dinar, əsgəri gücünün isə 100 nəfər olduğu göstərilmişdir [40]. 1742-ci ildə Nadir şah tərəfindən dağlıların üsyanını yatırılması üçün topladığı orduya könüllü qatılan Car və Gəncədə yaşayan Abdal türklər haqqında da məxəzlərdə məlumatlar vardır [35].

Orta Asiyadan tutmuş balkanlaradək Abdal adlı yaşayış məntəqələrinin olması faktı da Abdal adlı tayfaların olması ehtimalını gücləndirir. Əvvəla ona görə ki, bəhs etdiyimiz coğrafiyanın, xüsusilə Azərbaycan məskən adlarına nəzər saldıqda kimliyi bildirən tayfa adları ilə bağlı yaşayış yerlərinə bol-bol rast gəlinir,məs. Bayat, Kəngərli, Sarcalı və s. Bu baxımdan Abdal adı ilə bağlı toponimlərin böyük əksəriyyətinin Abdal tayfa adı ilə bağlı olması daha məntiqli görünür. Digər tərəfdən, ola bilsin ki, bu toponimlərin bəziləri Abdal-qələndəri liderlərin adıyla bağlı olmuşdur (bu məsələ ayrıca araşdırma tələb edir), ancaq Abdal-Qələndərilər gəzərgi həyat təzi sürdüklərindən və ailə bağları zəif olub evlənmədiyindən, eləcə də yaşam tərzinə görə də digər əhali qruplarındaferqləndiklərinə görə, bu qədər çox Abdal adlı toponimlərin onlarla bağlı olması az ehtimal olunandır.

Azərbaycanın Ağdam, Sabirabad, Göy-Göl, Oğuz, Tovuz, Qubadlı rayonlarında “Abdal”, “Abdallı”, “Abdalanlı” və s. adlı kəndlər, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında “Abdallı” kəndi, Naxçıvanda və Şimali Qafqazda “Abdal dağı”, Tovuz rayonundakı çayın adında da bu söz yaşamaqdadır [41]. Qeyd edək ki, 1923-cü ilə qədər Laçın rayonunun inzibati mərkəzi “Abdallar” olmuşdur. Mənbələrin tədqiqi göstərir ki, bu toponimlər abdal tayfasının adından götürülmüşdür [42]. Professor S. Əlyarlı da abdal adı ilə bağlı toponimlərin mövcudluğunu tayfa adı ilə bağlayaraq yazırdı: “... bütün bu yer adları heç də sufi abdal icmaları ilə deyil, daha çox qədim abdal tayfası ilə bağlı olan etnotoponimlərdir” [12].

Abdallarla bağlı geniş yayılmış izahlardan biri də onların ayrıca bir etnoqrafik qrup və yaxud sosial zümərə olması ilə əlaqədardır. Bu fikir o mənada əsaslıdır ki, Orta əsrlərdən bəri Abdal-qələndəridərvişlərdən fərqli yaşam tərzinə, adət-ənənələrinə görə fərqlənən və ayrıca qruplar şəkilində yaşayan abdallara da rast gəlinməkdədir. Osmanlılara aid bir çox arxiv sənədlərində Abdal oymaqları “Türkmən Taifəsi” kimi də xatırlanmışdır [36]. Orta əsrlər osmanlı tarixçisi*Âşiq Paşazadə Rumda dörd taifənin*(xüsusi bir sinif əmələ gətirən insanlar toplusu, zümərə)*olduğundan bəhs edərək yazırdı: “... Rumda dörd taifə vardır ki, bunlar qonaqlar içində xatırlanır. Biri*

"*Qaziyan-ı Rum*", biri "*Əxiyan-ı Rum*", biri "*Abdalan-ı Rum*" və biri də "*Baciyən-ı Rum*" [43]. Onlar Osmanlı dövlətinin yaranmasında, qazilər (və ya alp-ərənlər), əxilər, baciyən-i Rum ilə birlikdə böyük xidmətləri olan dördüncü sosial zümrə kimi qiymətləndirilir [4]. Osmanlı hakimiyyətinin sonrakı dövrlərində xalq Osmanlı ərazisində yaşayan məşğuliyyətləri və həyat tərzləri ilə fərqlənən abdal qruplarını ayrıca zümrələr kimi qəbul etmiş, hətta onları qaraçılara bənzədib, qaraçı adlandırmışlar. Bu günə qədər də Anadolunun bəzi bölgələrində Abdal adını daşıyan, köçəri və yarım köçəri həyat təzi sürən, özlərini müsəlman (əlvi-bəktaş) sanan və dilləri türkcə olan, saz şairliyi ilə şöhrət qazanan, dolanışıqlarını musiqiçiliklə (qaval və zurna çalmaqla) təmin edən qruplar var ki, xalq arasında bunlar köçəri qaraçılar adlandırılır. Görünür abdalların həyat təzi və məşğuliyyətləri (musiqiyə ifrat meyllilik, səbətçilik, dəmirçilik, ələkçilik, qazançılıq kimi sənət sahələri ilə məşğul olma, falçılıq, çambazlıq və s.) qaraçılara bənzədiklərinə görə xalq onları bu cür adlandırmışdır. Başqa bir səbəb isə onların ənənəvi olaraq sünni çoxluq tərəfindən qəbul edilməməsi və aşağılanması ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq Osmanlıda insanlar məsləklərinin icrasından başqa fəaliyyətlərdə onlardan uzaq durmağa çalışmışlar.

Problemlə məşğul olan tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti abdalların qaraçılarla heç bir etnik və dini bağlılığı olmadığını söyləyir. Bu sahədə bir sıra araşdırmalar aparmış görkəmli Azərbaycan alimi Ə. Cəfəroğlu da həmin fikri təsdiq edərək bildirir ki, Abdalların qaraçılarla qarışdırılması, onların sənətkarlıq və ticarət həyatlarındakı oxşarlıqla əlaqədardır [44]. O, həmçinin abdalların istifadə etdikləri gizli dil ilə qaraçı və ələkçi dilləri arasında heç bir əlaqə olmadığını söyləyir [44]. Abdallar haqqında mühüm araşdırmalar aparan Türkiyəli alim Ülkütaşır Anadolu da yaşanan bu problemlə bağlı bildirir ki, "Xalq bunları ələk, səbət düzəldiklərinə, bir qisminin də köçəri həyat sürdüklərinə görə qaraçı hesab edir. O nümunələr əsasında söyləyir ki, Türkiyənin fərqli bölgələrində abdallar müxtəlif adlarla çağırılır. Məsələn, abdallara Cənubi Anadoluda "Qaraçı", Şərqi Anadoluda "Ələkçi", Konya və ətrafında yaşayanlara isə "Carcar" deyirlər [39]. Şərqi Türkiyədən Anadoluya qədər geniş bir coğrafiyada pərakəndə qruplar halında yaşayan, keçmişdə daha çox köçəri, bu gün isə artıq oturaq həyata keçmiş olan, bölgələrə görə "Abdal," Abdali, Avdal, Həbdal, Gilaman, Qürbət, (Qürbəti, Kurbati), Qaraçı, Guyende (Gewende, Gawende), Təkli (Heynu), Təbərci, Carcar" kimi müxtəlif adlarla adlandırılan və aralarında bir çox fərqlər olan Abdal qrupları mövcuddur [38]. Qeyd edək ki, osmanlılardan fərqli olaraq Azərbaycanda abdallara tarixin bütün mərhələlərində qaraçı kimi baxılmamışdı.

Səfəvilər dövrünə aid tarixi qaynaqlarda müxtəlif tayfalardan olan Abdal ləqəbini götürmüş və səfəvilərin tarixində mühüm rol oynamış şəxslərin adına rast gəlmək mümkündür. Tutduğu mövqelərdən də görüldüyü kimi onlar yuxarıda bəhs etdiyimiz, geyim-qursağına və yaşayış tərzinə görə toplumun digər üzvlərindən ciddi surətdə fərqlənən dərviş Qələndər zümrəsinə aid deyildilər. Bu birinci növbədə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, abdal kəlməsinin daha geniş anlamda işlənməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən onlar ya müxtəlif tayfalar içində zümrə kimi, oymaq kimi nisbi müstəqilliyini saxlayan abdal tayfalarına aid olub, ya da oturaqlaşan və kəndlərdə yaşayan Abdal-qələndər kimliyini itirmiş kimsələrdəndir. Bu şəxslərə misal olaraq Şah İsmayılın zamanında həvli şeirləri məşhur olan Əlif Abdal (ö. 1523), Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Şam Mirzənin müvəqqəti rəhbərliyində olan və bir ara qələndər kimi yaşayan Abdal İsfahani (ö.1535), Azərbaycan aşiq şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Miskin Abdal (1430- 1535), XVI əsr türkcə şeirlər söyləyən Tüfeyli Abdal, Şah İsmayılın ən yaxın silahdaşlarından və onun hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynamış Abdal bəy Dədə Zülqədəri (ö. 1511), Şah Abbasın vaxtında Kəskər vilayətinin hakimi olmuş Abdal Sultan Qacarı, talış pırzadəsi Abdal bəyi, Abdal Hüseyn Çavuşlu Ustaclını, Şah Süleymanın zamanında yaşamış və Səfəvilər dövrünün ən dəyərli mənbələri sırasında yer alan

“*Silsiatü'n-Nəsab-i Səfəviyə*” adlı əsərin müəllifi Şeyx Hüseyin b. Şeyx Abdal Zahidini və bir çox başqalarını misal göstərə bilərik.

Sonda onu qeyd edək ki, Abdalların istər etnik, istər təsəvvüf, istərsə də etnoqrafik kimliyini müəyyənləşdirmək üçün ciddi araşdırmalara ehtiyac vardır. Ancaq bunu xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, abdalların qədim və ilk orta əsrlərdə etnik kimliyi üstünlük qazanmışsa da XII yüzillikdən etibarən XVII əsrə kimi təsəvvüfi kimliyi, sonrakı dövrlərdə isə etnoqrafik kimliyi dövrə öz damğasını vurmuşdu.

Ədəbiyyat

1. S. Uludağ. “Abdal Maddesi, Tasavvuf”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988. 1. c. s.59-61/
2. F. Köprülü. “Abdal”, Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, Ortaçağ ve Yeniçağ Türklerinin Halk Kültürü Üzerine Coğrafya, Etnoğrafya, Etnoloji, Tarih ve Edebiyat Lugatı. Sayı:1, Burhaneddin Mat., İstanbul, 1935. s. 23- 53.
3. A.T. Karamustafa. Tanrının Kuraltanımaz Kulları İslam Dünyasında Derviş Toplulukları 1200-1550. Çeviren: Ruşen Sezer. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları. 2007, 145 s.
4. O.F. Köprülü. “Abdal, Edebiyyat”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988. 1. c. s.61-62.
5. A.Y. Ocak. Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihi Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü. 3. baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2000. XXVI + 278 s.
6. A.A. Şentürk. Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili. Turkish Studies. International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume, 10/8, Spring 2015, p. 141-220.
7. A. Ogke. "Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri", Tasavvuf, Ankara, 2001, sayı: 5, s. 161-201.
8. A.Y. Ocak. "Türk Folklorunda Rum Abdalları", IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 271-276.
9. A. Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1961. 515 s.
10. S. Ayata. Anadolu Abdalları. ERUIFD, 2012 / 1, Sayı: 14, Sayfa: 51-62.
11. A.Y. Ocak. Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (1992), XXXV + 267 + 24 sayfa).
12. S. Əliyərli. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. - Bakı: Mütərcim, 2012. - 560 səh.
13. B. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии. М.; Л.: Издательство Академии наук АН СССР, 1941, 204 с.
14. A.Y. Ocak. Osmanlı toplumunda zindıklar ve mühlidleri yahut dairenin dışına çıkanlar (15-17. yüzyıllar). İstanbul. **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, 2013, XXXI + 519 s.
15. Menavino, Giovan Antonio, Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine bir İnceleme, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, 149 s.
16. Хожделение купца Федота Котова в Персию /Перевод Н.А. Кузнецовой. М.: Издательство восточной литературы, 1958. 112с.
17. A. Gölpınarlı. Tasavvuf tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: İnkılâp Yayınları. 2004. 384 s.
18. İ. Parmaksızoğlu. Türklerde Devlet Anlayışı, İmparatorluk Devri 1299 – 1789. Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, 175 s.
19. İ. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
20. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.

21. H. İsmayılov. Göyçə aşıq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı. "Elm", 2002. 404 s.
22. Q.Ş.Kazimov. Seçilmiş əsərləri 10 ciliddə. 3-cü cild, I hissə, Bakı 2012, 512 səh
23. Qurbani. Əsərləri (tərtib edən Q.Kazimov) B., Şərq-Qərb, 2006, 232 səh.
24. A. Yılmaz. KırşehirÖrneklemeşiyle Anadolu Abdalları. Kırşehir, KırşehirBelediyesiKültür-TarihYayınlarıSerisi 6, 2008, 229 s.
25. İ. Melikoff. Bektaşilik, Kızılbaşlık:Tarih bölünmeve sonucları, Alevikimligi. Editörler T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere. Çeviri: BilgeKurt Torun, Hayati Torun. TarihVakfi Yurd Yay. İstanbul 1999.(s. 3-12), VI+300 s.
26. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, elmi-tənqidi mətn (tərtibi Əzizağa Məmmədovundur), I cild. B., 1966. 412 s.
27. EnverKonukçu. KuşanveAkhunlarTarihi, Atatürk ÜniversitesiYayınları, Erzurum 1973, XXIV + 121 s.
28. MoiseyKalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 296 səh.
29. Qumilyov L. N. Qədim türklər. B: Gənclik, 1993. 536 səh.
30. Z. VelidiTogan; Umumi Türk Tarihine Giriş, C. I, En esgidevirlerden XVI. Asrakadar. İstanbul, İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., 1981, 538 + XV səh.
31. Н.В. Пигулевская. Сирийскиеисточникипоисториинародов СССР. Хроника Захария Ритора. М.; Л, 1941. с. 165.
32. M. Fuad Köprülü;. "Abdal", EdebiyatAraştırmaları II, hzl. Orhan F. Köprülü, ÖtükenYayınları, İstanbul, 1989, s. 362-417.
33. S. Ayata. KırşehirYöresi Abdallarının DinİnançlarıÜzerine Bir Araştırma. Basılmamış DoktoraTezi, Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens., Kayseri, 2006. s. IX+163.
34. L. Lockhart. The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: University press, 1958, 583 p.
35. İ. Mehmetov. Türk Kavkasında siyasi ve etnik yapı. EskiçağlardangünümüzeAzerbaycantarihi. İstanbul,ÖtükenNeşriyat A.Ş., 2009. 854 s.
36. C. Türkay, Osmanlı İmparatorluğundaOymak, AşiretveCemaatler, İstanbul, İşaretYayınları, 1979. 832 s.
37. B. Y. Altınok, "Abdallar veNeşetErtaş", Türk Yurdu, Sayı 306, Şubat 2013, s. 27-40.
38. E. Artun. "ÇukurovaHalkKültüründeYerelFıkra Tipi: Abdal Fıkraları", Folklor/Edebiyat, Cilt:17, Sayı: 67, 2011/3, s.9-28.
39. Ülkütaşir, M. Şakir. "Abdallar", Türk KültürüDergisi, AyyıldızMatbaası, sayı: 64, Ankara 1968, s.251-255
40. И. П. Петрушевский. Очеркипоисториифеодальныхотношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв.Ленинград. Изд-воЛенинградского гос. ордена Ленина унив. им. А. А. Жданова, 1949 , 382 с.
41. Azərbaycan toponimlərininensiklopediklüğəti. İkicildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 304 səh.
42. L. Həsənova, Boran Əziz. Abdal: Mənası və yayıldığı areal. Tarix və onun problemləri, №3 2010. s. 17-23.
43. *ÂşıkPaşazade. Osmanoğulları'nınTarihi.* Haz.:Kemal Yavuz-M.A.YektaSaraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, 616 s.
44. A.Caferoğlu. Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek. 60. Doğum YılıMünasebetiyleFuatKöprülüArmağanı, Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, ss. 77-79.

45. Д.Е. Еремеев. **Этногенез турок** (происхождение и основные этапы этнической истории). М., АН СССР; Главная редакция восточной литературы. 1971. 274 с.
46. *Ali Rıza Mukaddem*. "Anadolu Abdallarının Kökenini Araştırırken İran ve Mavera'ün-nehir'de Menakıbhanlar ve Menakıbhanlık Geleneği". Uluslararası Bozkırın Tezenesi Neşet Ertuş Sempozyumu Bildirileri. Cilt: 2, Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları. 2013. s. 605-617

Summary

Ahmad Asgar
Baku Slavic University

Some comments on Abdals

The article is devoted to the investigation of Abdals who played an important role in Azerbaijan people's life from different aspects. "Abdal" notion has been used in different meanings in our territory and around. So that, some tribes, sufi groups and some other ethnographic groups were known by this name in different periods. There is not a unanimous idea about etymology of this word among investigators. Abdal tribes are considered to be one of the most ancient tribes playing a crucial role in Azerbaijan people's historical development in ancient sources. They were known as Eftalid, Abdal, Heftalits and so on. Their settlement in Azerbaijan dates back to IV century b. c. Abdals were also famous as Sufi groups or Dervishes in the Middle Ages. They were one of the main groups which played a major role in Safavid reign and its spread of large areas. We may also observe that Abdals as some other tribes retained their relative independence. Besides it there were some Abdal groups which lived together and were engaged in different occupations and music. It is possible to come across such expressions as Movlavi Abdal, bectashy Abdal, as the word Abdal were sometimes used for the notion dervish.

Резюме
Ахмед Аскер

Бакинского славянского университета

К некоторым предположениям об Абдаллах

Статья посвящена исследованию различных аспектов деятельности абдалов, сыгравших важную роль в жизни азербайджанцев. Понятие "абдал" в различные времена использовалось в различных версиях как в нашей, так и около нашей географии. Так, в различные периоды истории по данным именем были известны ряд племён, групп населения, разные прослойки и этнографические группы. Среди исследователей нет единого мнения об этимологии данного слова.

Абдалские племена считаются одними из самых древних племён в этногенезе азербайджанского народа. В античных источниках об абдаллах говорится с начала IV века д.н.э. Абдалы также в средние века были известны как странствующие дервишские группы. Они стали одной из тех групп, которые сыграли важную роль в распространении сафавидства и их прихода к политической власти. Среди абдалов в этот период мы

встречаем различные племена, сохранившие свою относительную общинную независимость. Кроме того, имели место также автономные абдалские прослойки, задействованные в различных видах ремесленничества и музицирования. Слова "абдал" иногда подменяло слово "дервиш" и по этой причине можно встретить также такие понятия, как Мовлавискийабдал, Бекташскийабдал и т.д.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Əliyev Əlirza
filologiya elmləri namizədi, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
alirza.a.@ mail.ru

Məhəmməd Füzulinin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlər

Annotasiya: Ədəbiyyatımızın ölməz sənətkarı, görkəmli söz xridarı, sönməz düha sahibi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı və onun poetik dili haqqında müxtəlif mövzularda kifayət qədər danışılmışdır. Lakin şairin əsərlərində, o cümlədən onun anadilli qəsidələrində xüsusi yeri olan onomastik vahidlərdən söz açılmamışdır. Məhz buna görə də bu yazıda ilk dəfə olaraq şairin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlərin linqvistik baxımdan təhlilindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: onomastika, toponim, kosmonim, zoonim, antropnim, linqvistika, qəsidə, poetik, metoforik.

Key words: onomastics, toponym, cosmonym, antroponym, linguistics, ode, poetic, metaphorical.

Ключевые слова: ономастика, топоним, космоим, антропоним, лингвистика, ода (гасида), метафорично.

Dahi şairin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlərin araşdırılıb öyrənilməsi və linqvistik baxımdan təhlili onomalogiyamız üçün nəqədər labüddürsə, etnoqrafiyamızın və dil tariximizin öyrənilməsi üçün də bir o qədər əhəmiyyətlidir. Burada bir çox onomastik vahidlər, o cümlədən antropnimlər tariximizin qədim qatları ilə səsləşir və yarandığı dövrlə bağlı olaraq, ictimai səciyyə daşımaqla zəmanəsinin hərərətini, nəfəsini əks etdirir.

Şairin anadilli qəsidələrindəki yer adlarının - toponimlərin böyük əksəriyyəti yaşadığı və yazıb yaratdığı İraqa bağlı olub, müsəlman aləminin müqəddəs şəhərlərini adlandırmağa xidmət edir.

Təriqi - Kərbəla, rehi Nəcəfə bir rəhbər istərdi,
Bu yolda gördü Həq Xızr olmağa sultani ərzani

Kərbubəla və ya Kərbəla sözünün ərəb dilində ilkin mənası qəm, bəla və müsibətdir. İkincisi, bu şəhər İraqda şiələrin müqəddəs ziyarətgahlarından birinin adıdır. Burada imam Əli oğlu Hüseyinin məqbərəsi mövcuddur. Bu məqbərəni ziyarət edənlər Kərbəlayı adlanır. Bununla əlaqədar şair daha sonra belə yazır:

Ey dərdpərvəri-ələmi-Kərbəla Hüseyin,
Vey Kərbəla bələlərinə mübtəla Hüseyin.

“M.Füzuli İraqın ən məşhur elm ocağı Kəbənin, Məkkənin, Nəcəfin adlarını da qəsidələrində tez-tez hallandırır. Bu da bir tərəfdən zəmanəsinin və dövrünün ənənəsi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən isə şairin dinimizə olan böyük məhəbbətinin təntənəsi idi” (1, 123).

Şəhi-sərirü Nəcəf, afitabı-ovci-şərəf,
Əliyyəli-əliyə-əla, qəsimi-cənnəti nar.

“Nəcəf” sözünün ərəb dilində hərfi mənası “incə”, “zərif” deməkdir. Şair göstərir ki, Nəcəf həzrəti Əlinin “şəhid” olduğu şəhərdir ki, o, burada dəfn edilmiş və “qəsimi-cənnəti-nar” olmuşdur. Şair Kəbəni (ərəbcə riyazi termin olan “kub” sözündəndir), yəni Məkkədə müsəlmanların müqəddəs məbədinə belə vəsf edir.

Təvafi-Kəbəyi-vəslin təhəssürilə müdam
Surudi-seylə-səfəri xüruşi-rədə səda.

Bunu da bilmək maraqlıdır ki, rəvayətə görə ərəb qəbilələri vaxtilə Məkkədə 360 büt qoymuşlar. Müsəlmanlar Məkkəni ələ keçirdikdən sonra bütləri dağıtmış və oranı ziyarətəgaha çevirmişdi.

M.Füzulinin anadilli qəsidələrində nücum elminə dair də onomastik ifadələr vardır. Xüsusilə buradakı kosmonimlər sübut edir ki, şair bu elmi də mükəmməl bilirmiş.

Ey Könül, dövrən çəkib dərdinə Keyvan məhmilin,

Şəmsdən Mərrixə vermiş tövsəni-zərrin-lisam.

Şərqi astronomiyasında Zühəl səyyarədir. Müasir astronomiyada bu, Sətturi adlanır. O, Günəşdən uzaqlığa görə altıncı yerdə dayanır. Bu qədim yunanlarda “okın” adlanır. Ərəbcə olan Mərrix, farsca Bəhram adlandırılır. Müasir astronomiyada isə bu Mars deməkdir. Mars isə məlum olduğu üzrə Günəş planetidir. Dahi şairin anadilli qəsidələrində zoonimə də təsadüf olunur:

İnfial etmiş məğər Sürətdə Rəxsindən sən

Kim qəzər məxfi görünməz kimsəyə miçər səbə

Tarixən məlumdur ki, Rüstəmi Zalın atının adı Rəxs olmuşdur. Bu söz fars dilində xüsusi rəngin adı ilə əlaqədardır. Pəhləvanın bu adı klassik ədəbiyyatda hünər və şücaət mücəssəməsi kimi verilir.

Şairin anadilli qəsidələri antropnimlər baxımından da zəngindir. Burada hətta Nizaminin “Xəmsə”si ilə səsleşən şəxs adları mövcuddur. Bunlar da mövzu baxımında müxtəlifdir. Öncə bu antropnimlərin tərkibində dövrünün görkəmli dövlət başçılarından ad, təxəllüs və ləqəbləri daha çoxluq təşkil edir. Fikrimin təsdiqi məqsədilə bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirməyi lazım bilirəm:

Vər sən etsəydin qəbulu-minnəti-Nuşirəvan

Eyləməzdi heç kim Büzürmehre etibar.

Bu beytdəsöhbətin Sasani hökmdarı Xosrov Nuşirəvandan getdiyi məlumdur. Büzürmehre (fars dilində büzür böyük, mehr günəş) kimdir? Mənbələrdən aydın olur ki, bu şəxs Nuşirəvanın ağıllı vəziri olmuş, orta fars pəhləvi dilini mükəmməl mənimsəmişdir. Sasanilər dövründə ən sədaqətli və müdrik vəzirlərə “mehr” adı vermişlər. Bu “mehr” sözü onun əsas adı ilə birlikdə işlədilər. Büzürmehre, Büzürgümud (7, 60-61). Nuşirəvanın sarayına Hindistandan gətirilmiş olduğu bir çox qiymətli əsərləri də fars dilinə tərcümə etmişdir. Rəvayətə görə nərd oyununu da o icad etmişdir. Bütün bu müsbət xüsusiyyətlərinə görə Sasani hökmdarı Nuşirəvan onu həmişə yüksək qiymətləndirmişdir.

Məhri-əşəri üburi-ləşkər üçün dəldurub

Mari-Zöhhakə Firiduni-zəman buldu zəfəri.

Burada iki şəxsin adı çəkilir: Zöhhakə və Firidun. Zöhhakə qəsbkar, zalım, zülmkar olub İranın qədim, əfsanəvi hökmdarı və Cəmşidin nəvəsi Firidunun atasını öldürür. Firidunun anası oğlunu müxtəlif yollarla hifz edir. “Firidun gənclik dövründə, deyilənlərə görə 16 yaşında Zöhhakə qarşı mübarizə aparan Dəmirçi Kavənin dəstəsinə qoşulur. Kavə Zöhhakəni öldürdükdən sonra Firidun İranda hakimiyyət başına keçir” (3, 229). Biz bu iki şəxsin adına Şah İsmayıl Xətəidə də təsadüf edirik:

Firidun, Xosrovü Cəmşidi Zöhhak

Ki, Rüstəm Zaləmi İskəndərəm mən.

Xətəi burada, sadəcə, təzad yaratmaq məqsədi ilə Cəmşidlə Zöhhakənin adını müqayisəli şəkildə vermişdir. Xətəidə verilmiş İskəndərin adı Füzulidə bir neçə dəfə təkrar olunmuşdur:

Dərgahi-qədrinə Daravü İskəndər gəda,

Xərməni-lütfün min fəğfuri xaqan xisəçin.

İkinci Dara (fars dilində sahib, malik) – Qədim İranda Əhəmənilər sülaləsi hökmdarıdır. Eramızdan əvvəl 342-330-cu illərdə İranda hökmdar olmuşdur. Ondan əvvəl İran müharibələrə məruz qalaraq xeyli zəifləmişdi. O, İranın əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək üçün hücumlara başlayaraq Misiri məğlub etmiş, Makedoniyaya hücumunda isə İskəndər onu məğlub etmişdir. Makedoniyalı İskəndər adına şairin aşağıdakı beytində də tez-tez təsadüf edirik:

Sərvəri-Cəmşidsən, darəyi-Oskəndər-nişan

Xosrovi-sahibqıran, Keyxosrovi-nişəşərin.

İskəndər bir sıra ədəbiyyatda İskəndər Zülqərneyi, İskəndər-Rumi, İskəndər-Kəbir, Makedoniyalı İskəndər şəklində adlandırılır. Bu adın bəzən Sekəndər şəklində yazılışına təkcə Füzuli poeziyasında deyil, klassik ədəbiyyatımızda başqa şairlərdə də rast gəlinir.

Pənahi-mülki millətsən sədəde-hüsni

Əbu Lərcucin dəfinə bir zəddi-Sekəndərdir.

Füzuli anadilli qəsidələrində uzun müddət Azərbaycanda Qaraqoyunlu hakimiyyətinə başçılıq edən Baharlı sülaləsinin nümayəndəsini də xatırlatmışdır:

Qaldı-Qütbül-Mülki təhrəkən yerində mütərif

Yetdi xovfünlə Nizamül-Mülk mülkindən nizam.

Tarixdən məlumdur ki, Qütbül Şahlar sülaləsi, qeyd etdiyimiz kimi, Baharlı sülaləsinin davamçılarıdır. Qüt ərəb dilində rəhbər, başçı mənasındadır. Bu sülalənin yeddi davamçısı olmuşdur:

1. Sultanqulu bəy Baharlı Qütbüll (1511-1543); 2. Cümşüdqulu bəy Baharlı Qütbullah (1543-1550); 3. İbrahimqulu bəy Baharlı Qütbşah (1550-1580); 4. Sultan Mahmud bəy Baharlı Qütbşah (1611-1625); 5. Abdulla bəy Baharlı Qütbşah (1625-1672); 6. Əbülhəsən bəy Baharlı Qütbşah (1672-1678).

Beytdə adı çəkilən Nizam (Nizamül-Mülk) səlcuqlardan Alp Arslanın və onun oğlu Malik şahın vəziri olmuşdur. “O, çox ağıllı və güclü siyasətçi olmuşdur. Malik şah məhz bu vəzirin sayəsində Səlcuq dövlətini ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatdırmışdır” (3, 172).

Füzuli anadilli qəsidələrində bir qayda olaraq özündən çox-çox əvvəl yaşamış hökmdarların adlarını da xatırladır. Təkcə xatırlatmır, onların xarakterində və yaşam tərzində olan bu və ya digər cəhətləri də müəyyən ştrixlərlə vurğulamış olur:

Dəstin etmiş seyr min Hatəm kimi səhranişin,

Şəhrin etmiş təxti min Nuşirəvantək şəhriyar.

Tarixə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, Hatəmi-Tai VI-VII əsrlərdə yaşamış ərəb qəbilələrinin başçılarından və şairlərindən biri olmuşdur. Rəvayətə görə o, dövrünün ən varlı və səxavətli adamı olmuşdur. “Şərq ədəbiyyatında öz səxavəti ilə məşhur adam rəmzi kimi işlədilir” (3, 348).

Beytdəki Xosrov isə tarixdə Nuşirəvan//Ənuşirəvan (qədim fars dilində ölməz ruhlu) adı ilə tanınmış Sasani hökmdarlarından biri olmuşdur. N.Gəncəvi özünün “Sirlər xəzinəsi” əsərində “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayəsində onu ədalətli hökmdar kimi qələmə almışdır.

Gövhəri qabil Əyazi-aqibət Mahmud kimi,

Xəlqə göstərmiş onu İyzəd fələkdən bir misal.

Beytdəki Əyaz eyni zamanda Ayaz deməkdir ki, tarixdə onun adı Mahmudla, yəni 997-ci ildən 1030-cu ilə kimi hakimiyyətdə olmuş Sultan Mahmud Qəznəvi ilə qoşa çəkilmişdir.

“Sultan Mahmud Qəznəvi hakimiyyəti dövründə Şərqi İrani, Türkiyəni və Hindistanın Şimal hissəsini zəbt edib böyük bir dövlət yaratmış və çoxlu var-dövlət toplamışdır. Əlbəttə, bu işdə onun ağıllı, cəsarətli və istəklili qulu Əyazın (Ayazın) zəhməti az olmamışdır. Ayazla Sultan

Mahmud arasında səmimiyyət qədim Şərq ədəbiyyatında məhəbbət və sədaqət rəmzi kimi işlədilmişdir” (3, 206). Bunları şairin aşağıdakı beyti də bir daha təsdiqləyir.

Sərəfrazin-aqibət-Mahmudu-qütbi-rastrore
Ədəbi-əqran Əyasi-nikrəyü niknam.

Klassik ədəbiyyatımızda Adəm peyğəmbərin adı tez-tez çəkilir. Hələ ulu sənətkar N.Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasının “Adəmin xilqəti” adlı hekayəsində Adəmlə onun arvadı Həvvadan söhbət açır:

Yoxluğa bəxtiyarlıq işiği saçdı Adəm,
Varlığın qapısını üzünə açdı adəm.

Bu ənənəni XVI əsrdə davam etdirən dahi M.Füzuli də anadilli qəsidələrində dəfələrlə Adəm peyğəmbərin adını çəkərək onu dünyanın ilki və peyğəmbəri kimi yüksək qiymətləndirmişdir:

Tüfeyli-gövhəri-zati-şərifü Adəmi aləm,
Cövhəri-cismi-lətifi bəhrivü kami.

Kövsəri-cənnət onun hökmündədir ol vəch ilə,
Cümlə nəslindən həmin Adəm ona mehman olur.

Məsihi-şükufə zuhurinə mütləq
Səba ətseyi Adəmi şax Məryəm.

Xətar də Həqqə məshərdürür Adəm sücud et, uyma İblisə,
Ki, Adəm donuna girmiş xuda gəldi, xuda gəldi.

söyləyir (8, 198). Şairlərimizin, o cümlədən Füzulinin də böyük dəyər verdiyi Adəm xristian və müsəlman mifologiyasına görə bəşəriyyət tarixində ilk qadın Həvva ilə birlikdə İblisin hiyləsi ilə buğda yediklərinə görə cənnətdən qovulmuşlar. Bütün bunlardan bir daha aydın olur ki, Adəm dinə görə bəşəriyyətin atası, dünyanın yaradıcısıdır.

Xristianlığın peyğəmbəri olan İsanın da adını Füzuli məhəbbətlə özünün anadilli qəsidələrində səsləndirilir: “Gəldi ol İsa kimi, ondadır həyatı-əhli-hal, Yoxdur onsuz xəlc cümləsində həyatə ehtimal” (İsa yəhudi dilində “Yexoşnan”, Yunan dilində “İsus” adının ərəbləşmiş formasıdır). Beytdən görüldüyü kimi, şair İsa peyğəmbəri mübaliğə şəklində çox yüksək qiymətləndirmişdir. Məhəmməd peyğəmbərdən qabaq zühur etmiş İsa xristianlığın əfsanəvi banisidir”. Rəvayətə görə, İsa Roma imperatoru Avqustun dövründə Fələstinin Vifleyem şəhərində doğulmuşdur”. Peyğəmbərlik iddiasında olan İsanı yəhudilər Musanın qanunlarını təhrif etdiyinə görə çarmıxa çəkmişlər. Lakin o ölməmiş, göyə qalxmışdır. İsanın bir sıra möcüzələri var imiş. Belə ki, güya onəfəsi ilə ölü dirildir, anadangəlmə korların gözünü açır, palçıqdan bir quş düzəldərək üfürməklə ona həyat vermişdir” (8, 128).

Ümumilikdə klassik ədəbiyyatımızda “İsa nəfəsi” ifadəsinə tez-tez təsadüf olunur:

Elə sayrü düşübəm kim, mana sihhət verməz,
Nəfəsi İsayi-Məryəm, sənəmə, sən gedəh. (Küşvəri)

İsa nəfəsilə həmdəməm mən
Hər tirəyi-yerə məhərrəməm mən. (Xətai)

İsa peyğəmbərin adı çox vaxt Musa peyğəmbərlə yanaşı işlənir: Amin cün hörməti məlum olundu. Kitabı-İsa, Musa Mustafa” (8, 21).

Musa, Musayi-Kərim. Qurani-Kərimdə haqqında ən çox danışılan peyğəmbərlərdən biridir. O, İmranın oğludur. İlahi kitab olan “Tövrat” ona nazil olmuşdur. Allah ona çoxlu möcüzələr bəxş etmişdir. O, özünün əsası ilə hətta düşməni yarıb keçir. Büt-pərəstliyə qarşı mübarizə aparan Musa Füzuli dünyasından kənar qalmamış, şair əsərlərində onun adını məhəbbətlə çəkmişdir. “Şair təşbehlərində, müqayisələrində bu addan istifadə edərək onun nəyə qadir olduğunu göstərmişdir: Səcerdə inni ənallah söylədi xəlq, Musayi eşq onun şərhinə kəlam oldu; Bu, behəddi möcüzəti verdin ol Musaya, Sən, kim, mənə Musayi-İmranın əsasından mədəddi; Süleyman xatəmi Musa əsası, Cahanda Nuh tufanə şimdiki gəldim; Verir fərq içrə şükr əhlinə qədri-Musayi-İmran, Tənə üm içrə tərək əhlin Süleymani-zəman eylər; Ki, Süleyman zamanı Asəfi etdi nayib, Oldu sərəskəri Keyxosrovi davam Rüstəm” (8, 207).

Şair təkcə bu son beytdə dörd şəxsin adını hallandırır. Keyxosrov kimdir? Keyxosrov (fars dilində ulduzlar şahı) Keyan//Kəyan sülaləsinin üçüncü hökmdarı. Səyavuşun Əfrasiyabın qızı Firəngizdən olan oğludur. O, atasının intiqamını aldıqdan sonra İran taxtına sahib olan ən böyük şahlarından sayılır.

Rüstəm isə Keyxosrovun atası Səyavuşun tərbiyəçisi olmuşdur. Çox vaxt onun adı atası Zəlin (ərəb dilində ağsaqqal mənasındadır) adı ilə qısa olaraq Rüstəmi Zal (yəni Zəlin oğlu Rüstəm) çəkilir. Rüstəm tarixdə özünün igidliyi, pəhləvanlığı ilə şöhrət qazanmışdı. Təsədüfi deyildir ki, fars-tacik şairi Firdovsi onu məşhur “Şahnamə” poemasının qəhrəmanını seçmişdir.

Süleyman (Solomon) İsrail-yəhudi padşahlığının eramızdan əvvəl 905-928-ci illərdə hökmdarı olmuşdur. “Davud peyğəmbərin oğlu olan Süleyman “Bibliya”da yazıldığına görə qeyri-adi müdrikliyi ilə şöhrət qazanmışdır” (3, 208). Rəvayətə görə Süleyman bütün heyvan və quşların dilini bilirmiş. Füzuli bunu aşağıdakı beytdə vurğulayır:

Şahanşah ki, Süleyman-mülki-məni olub,
Müti oldu onda cinnü ünsü rəhsü tüyur.

Klassik ədəbiyyatda “Süleyman üzüyü” ifadəsi də tez-tez işlədilmişdir. Süleyman bu üzükə bütün dünyaya hökm edərmiş. Şairin anadilli qəsidələrində Süleymanın adı çox vaxt Asəflə qoşa çəkilir. Asəf Süleymanın ən ağıllı və müdrik vəziri olmuşdur. Rəvayətə görə Asəf həm də Süleymanın kürəkəni olmuşdur. Şair bunu da düzgün olaraq qeyd edir ki, “Asəf ki, naib oldu, oldu sərəskəri Keyxosrovi dirrani Rüstəm”.

İslam dini tarixində Salman-farsi adı ilə məşhur olan bu şəxs, Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əsəblərindən olmuşdur. Əsli Həmədanlıdır. Atəş-pərəstlik dinini tərək edib, əvvəl xristianlığı, sonra isə islam dinini qəbul etmişdir. M.Füzuli Səlamani aşağıdakı beytdə ürəyinin paklığına görə “əhli-beytin” firqəsi olduğunu söyləyir:

Sayiri-məxluqdan bir kimsə olsa paki dil,
Əhli-beytin firqəsindən sayılır, Səلمان olur.

Bildiyimiz kimi Davud qədim yəhudi peyğəmbərlərindən olub Allah-təala ona həm padşahlıq qismət etməklə bərabər, həm də gözəl səs əta etmişdir. Davudun gözəl səsi varmış. “Rəvayətə görə Davud Zəbur kitabını oxuyarkən heyvanlar və quşlar ayaq saxlar ona qulaq asarmışlar” (8, 201).

Klassik poeziyada “Davud səsi” ifadəsi səsləndiyi kimi, Füzuli də qəsidələrində onun səsinin bülbülün səmindən də gözəl olduğunu vurğulayaraq deyir:

Möcizi bir gülşəni-pakizədir kim istəsə,
Əndəlib ol gülşənə Davudi-xoşəlhan olur.

Klassik ədəbiyyatda Kişvəri də Davudda olan bir çox müsbət cəhətlərlə yanaşı, onda olan gözəl avazı da poetik şəkildə qeyd edərək deyir: “Xəlilü, söhqü İncilim; Kəlimim, Tüürü Tövratım; Zəburum, nəğməvü sövt ilə Davudu-xoşəlhəlim”.

Füzuli yazır:

Ziyayi-rif əlindən sayə buldu, seyr vəftində
Yəhi Bəhlulu-divanə, yəhi Mənsuri həqqam.

Beytdə iki şəxsin Bəhlul ilə Mənsurun adı verilmişdir. Bildiyimiz kimi Bəhlul Harun ər-Rəşidin qardaşı olub incə yumoru ilə xalqın məhəbbətini qazanmışdır. Şərqdə özünün lətifələri ilə tanınmışdır. O özünü dəliliyə vurduğundan Bəhluli-Divanə, yəni biliçi Bəhlul kimi klassik ədəbiyyatda hallandırılmışdır. Hətta 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri ilə Bakıda “Bəhlul” adlı satirik jurnal da çap edilmişdir. Mənsur isə böyük şairimiz Nəsimi kimi hürufiliyin nümayəndəsi olduğu üçün dar ağacından asılmışdır.

Şair şeirlərində olduğu kimi, qəzəllərində də oğlu Fəzlin adını tez-tez çəkir. Aşağıdakı beytdə şair oğlunu “Qənbəri övladı – Fəzli” adlandıraraq yazır:

Məqami-Qənbəri övladı-Fəzlu bəzi əhli-beyt
Təvaf etdin, cavanmərdənə qıldın ərz ehsani.

Məlumdur ki, Qəmərim Əlinin sadıq qulu və mühafizəçisi olaraq, Şərq ədəbiyyatında sədaqət rəmzi kimi işlənir. Məhz buna görə də, şair oğlunun adını onunla qoşa çəkir.

A. Babayev yazır ki, “Fəzli-XVI əsrdə yaşamış Azərbaycan şairlərindən biridir. M. Füzulinin oğlu, Bağdadda Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən olmuşdur. Üç dildə (Azərbaycan, fars, ərəb) əsərlər yazmışdır” (3, 225).

XV-XVI əsrlər ədəbiyyatında bir çox şairlər kimi Füzuli də şeirlərində, o cümlədən anadilli qəsidələrində dirilik suyu içməklə ölməzlik qazanan Xızır adına tez-tez təsadüf olunur. Xızır klassik ədəbiyyatımızda yaxşılıq simvolu olduğu kimi Füzulidə də səhrada susuz qalanlara kömək edən, yardım göstərən, yaxşılıq məbudu kimi müxtəlif şəkildə təənnüm edilmişdir. Bütün bunları şairin anadilli qəsidələrindən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələrdə bir daha təsdiq edilir: “Sənə tab olan çəkməz məlalü möhnəti-ələm, Nə qəm, zülmət vəhmindən ona kim, Xızır rəhbərdir”; “Nəbatət əmvatına vermiş Həvayi-Xızır xisləti İləvidən”; “Fərigi-Kərbəla zahı-Nəcəf bir rəhbər istədi, Bu yolda gördü Həq Xızır olmağa sultani ərzami”; “Xücestə-Xızırdir abi-həyat içmək üçün, Zaman-zaman zülümətə qılır güzər gələm”; “Səbatı-ədl üçün rövneq buraxdım mülki-Bağdadə, Bəqayigənc üçün, ey Xızır, yardın köhnə divarı” və s. Şair bütün bunların hamısında Xızırı bir peyğəmbər kimi, təsvir edir və onun insanlığın fəvqündə durub, çətin anlarda hamıya kömək əli uzatmasından söhbət açır.

“Xızır” sözünün mənşəyi elmi ədəbiyyatda iki şəkildə izah olunur. Lakin görkəmli alim Mirəli Seyidov bu söz haqqında belə yazır: “İndiyədək elm ələmində belə fikir var ki, Xızır//Xıdır mifoloji obraz kimi ərəb dünyası ilə bağlıdır” (5, 101).

Təkcə M. Füzulinin anadilli qəsidələrində deyil, bütövlükdə şairin əsərləri onomastik vahidlərlə zəngin olub tədqiqatını gözləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Paşayev A. Məhəmməd Füzuli üslubu və poetik dili. Bakı, 1996.
2. Adilov M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1978.
3. Babayev A. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhı. Bakı, 1993.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966.
5. Seyidov M. Azərbaycan mifik fikrinin qaynaqları. Bk1, 1983.
6. Paşayev A. Poetik adlar ələmi (Poetik antroponimika). Bakı, 2010.

7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. IV cild. Bakı, 2005.

Summary
Aliyev Alirza
Lankaran State University

Linguistic analyse of onomastic units in M.Fuzulis native language odes

M.Fuzulis native language odes are rich with onomastic units, especially antroponyms. As a rule, the onomastic units in these odes of the poet have been researched in detail with self-mastery and analysed linguistically. Firstly, toponyms, including Mecca, Medina, Karbala and other onomastic units have been involved in the research work. Exceptit, aut standing historical personalities, who have special placet in the native language odes of the poet, like Dara, Firudin, Iskandar, Jamshid, Hatem, Rustam, Sultan Mahmud, Mansur Halaj, Guttul Baharly brothers, prophets the founders of the religion Ibrahim, Isa, Musa, Davud, Suleyman and together with others closest and native people, the identity in the pages of history, specific place and capacity, the position, description and glorifying of our poet in the poetic world have been considered and explained purposefully in the context.

Резюме
Алиев Алирза
Лянкяранский государственный университет

Лингвистический анализ ономастических единиц в одах М.Фузули

Оды на родном языке М.Фузули богаты ономастическими единицами, особенно, фнтропониными. Как лравило, ономастические единицы в них с лингвистической точки зрения всесторонно исследованы. В первую очередь, к исследованию привлечены топонимы, в том числе, Мекке, Медине, Кербела и т.д. Кроме этого, в одах на радном языке поэта, которых имеют особое место знаменитые исторические личности Дара, Фирудин, Тскендер Джфмшид, Хатам, Рустам, Махмуд, Мансур, Халладж, братья Гутфул Бахаринских, пророки-оснаватели религии Иса, Муса, Лавуд, Слейман, их близкие и родные вместе. Рассмотрены и определены своеобразное место и значения в контексте.

Redaksiyayaqəbulolmatarixi - 30.05.2019

Çapaqəbulolunmatarixi - 27.06.2019

Əlizadə Hikmət
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Nahidə Cəfərova
baş müəllim
Bakı Dövlət Universiteti
Lankəran Dövlət Universiteti
hikmet56@gmail.com
nahide.ceferova@gmail.com

İstedadlı şagirdlərin yaradıcı potensialının və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması

Annotasiya. Pedaqoji psixologiyanın mühüm problemlərindən biri istedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasının mexanizmlərini öyrənməkdir. Məqalədə istedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. İlk növbədə istedadlıların yaradıcı potensialının təzahürünə maneçilik törədən cəhətlər təhlil olunur. Eyni zamanda məqalədə əsas məqsəd olaraq istedadlıların potensial imkanlarının reallaşdırılması yolları öyrənilir. Bu baxımdan məqalədə potensial imkanların reallaşmasını şərtləndirən mühüm proses kimi idrak fəallığının təhlili öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə şəxsiyyət keyfiyyətləri kimi özünütəhsil, emosional sabitlik, əzmkarlıq, qətiyyətlilik, özünəinam kimi keyfiyyətlər araşdırılır.

Açar sözlər: istedad, yaradıcı fəaliyyət, motivasiya, intellekt, idrak fəallığı.

Ключевые слова: одорённость, творческая деятельность, мотивация, интеллект, умственная деятельность

Key words: talent, creative, activity, motivation, intellect, cognitive activity

Müasir dövrdə ölkələrarası integrativ əlaqələrin genişlənməsi cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi sahələrinin inkişafına səbəb olur. İnsanların maddi və mənəvi tələbatları dəyişir, onların yaşam tərzinə münasibəti daha da təkmilləşir. Dünya əhalisinin durmadan artması, onların tələbatlarının təmin olunması kimi problemlər cəmiyyətin qarşısında mühüm tələblər qoyur. Bu tələbləri yerinə yetirmək üçün hər bir dövlət öz potensial imkanlarından maksimum şəkildə istifadə etməyə çalışır. Ölkəmizdə də istedadlı uşaq və gənclərlə aparılan işlərin səmərəli və məzmunlu təşkili üçün dövlət başçısı İlham Əliyev cənablarının 17 aprel 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə "Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" (2006-2010) təsdiq edildi. Proqrama istinadən respublikamızda böyüməkdə olan nəslin potensial imkanlarının aşkarlanması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində lazımı tədbirlər həyata keçirilir.

İstedadlıların özünüifadə bacarıqlarının təzahürünə maneçilik törədən cəhətləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Diqqətsizlik, dalgınlıq. İstedadlı şagirdlərdə dalgınlıq adətən ixtiyari diqqətin müəyyən obyekt üzərində çox güclü, gərgin və davamlı olaraq mərkəzləşməsi sayəsində baş verir. Belə halda şagirdin diqqətinin gərginliyi onu maraqlandıran obyekt üzərində daha da artır, kənar qıcıqlandırıcılar diqqəti əsas obyektə uzaqlaşdırmağa bilmir.

- Laqeydlik, səhlənkarlıq. Çətin məsələləri həll etdikləri halda bəzən sadə məsələlərin həllində səhvlərə yol verirlər. Bu onların çətin məsələləri daha çox diqqətdə saxlamaları, sadə məsələləri isə əhəmiyyətsiz hesab etmələrindən irəli gəlir.

- Passiv təxəyyülün üstünlük təşkil etməsi. İstedad yaradıcılıq prosesində təzahür edir. Bəzən şagirdlər maraqlarına uyğun olaraq daha çox xəyal və xüyalara dalır, xəyalən əsrarəngiz obrazlar yaradırlar. Bu da onları real, aktiv fəaliyyətdən yayındırır.

- Qeyri-odekvat özünüqiymətləndirmə. Bu bəzən özünü ya qeyri-odekvat yüksək qiymətləndirmədə, ya da aşağı qiymətləndirmədə göstərir. Birinci halda şagirdə arxayınçılıq, özündən razılıq, ikinci halda isə əksinə özünəgüvənsizlik, özünə daha çox tənqidi yanaşmaq müşahidə edilir.

Göründüyü kimi istedadlıların təlim uğurlarına maneçilik törədən cəhətlər həm onların idrak fəallığında, həm də şəxsiyyət keyfiyyətlərində təzahür edir.

Şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşdırılmasını şərtləndirmək üçün onların fəallıq səviyyəsini yüksəltmək lazımdır. Fəallıq səviyyəsinin yüksəldilməsində bir sıra amillər aparıcı rola malik olsalar da, idrak fəallığı bu prosesdə özünəməxsus yer tutur. İdrak fəallığının artırılması şəxsiyyətin standart olmayan situasiyalarda qarşıya çıxan maneələrin intensiv şəkildə aradan qaldırılmasında, insanın gerçəkliyi, özünü və müxtəlif situasiyaları hərtərəfli dərk etməsində, uğurlu fəaliyyət üçün vacib olan vərdişlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İdrak fəallığı özündə diqqətin intensivliyini, hərəkətə hazırlığı, dərk etmə marağının və s. kimi elementlərini ehtiva edir ki, bu da şagirdlərdə bu prosesin adekvat istiqamətləndirilməsinə, onların gələcək həyat perspektivlərini düzgün dərk etməsinə və həyat yolunu müəyyənləşdirməsinə zəmin formalaşdırır. İstedadlıların idrak fəallığının öyrənilməsində intellektual maneələrin aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşməsinə daha çox diqqət yetirilir. Pedaqoji fəaliyyətdə intellektual maneə həm mürəkkəb məntiqi məsələlərin həllində, həm də dərin təxəyyül prosesi tələb edən yaradıcı sahədə təzahür edir.

İntellektual maneələrin dəf edilməsi-idrakın fəallaşması, problem situasiyaların rəasional və uğurlu həlli sayəsində mümkün olur. Bu baxımdan təlim prosesində ilk növbədə problemlə situasiyalar yaradılmalıdır.

Ümumiyyətlə istedadlı şagirdlərin idrak fəallığının şərtləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı proseslərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir:

- Müşahidə bacarığını inkişaf etdirmək;
- İntellektual maneələrin yaradılması;
- İnkişafetdirici metodikalardan istifadə etmək;
- Yarışlar, disputlar, olimpiadalar, seminarlar və konfransların təşkili;
- Praktik fəaliyyəti təşkil etmək.

Müşahidə bacarığı nə qədər güclü inkişaf edərsə şagirdlər cisim və hadisələri daha aydın və əhatəli dərk edərlər. Hadisələrin adekvat qavranılması təmin edilər və yaradıcı təxəyyül inkişaf edə.

İntellektual maneələrin yaradılması təlimdə problemlə situasiyalarla bağlıdır. Müasir təhsil sistemində fənn kurikulumlarının əsasında dərstdə problemlə siyasiyalar məqsədyönlü şəkildə tətbiiq edilir.

İnkişafetdirici metodikalar ixtiyari diqqəti, operativ hafizəni, təkəkkür xüsusiyyətlərini, proseslərini, eləcə də yaradıcı təxəyyül prosesini formalaşdırmaq baxımından məqsədmüvafiqdir.

Bilik yarışmaları, olimpiadalar, seminarlar, konfransların mütəmadi keçirilməsi şagirdlərin özünü ifadəsi üçün geniş imkanlar açır. Belə tədbirlər məktəb-liseylərdə daha tez tez keçirilir.

İstedad əlamətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri şagirdlərin praktik fəaliyyətinin təşkil olunmasıdır. Praktik fəaliyyət şagirdlərin şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasını təmin edir. Lakin bu prosesdə obyektiv və subyektiv çətinliklər meydana çıxır. Subyektiv çətinliklər müəllimin metodiki hazırlığının lazımi səviyyədə olmaması, təlim metodlarından düzgün istifadə edə bilməməsi və s. aid edilir. Obyektiv səbəblərə isə məktəbin şəraiti, laboratoriyaların olmaması, maddi-texniki bazanın zəif olması və s. aid edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə istinadən qeyd etmək olar ki, praktik fəaliyyət prosesində şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafına daha geniş imkanlar açılır. Şagirdlərin həyatı bacarıqlara yiyələnməsinin əsasını zəruri biliklər təşkil

edir. Şagirdlər tərəfindən yeni biliklərin əldə edilməsi malik olduqları təcrübə əsasında baş verir. Təcrübənin artırılması baxımından praktik fəaliyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin burada rolu şagirdlərin keyfiyyətcə yeni biliklərin əldə olunması, onların yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün düşündürücü fəaliyyəti təşkil etməkdən ibarətdir. Düşündürücü fəaliyyət prosesində şagirdlərin təfəkkür prosesi inkişaf edir. Təfəkkür prosesinin başlanğıc məqamı adətən problemlə situasiya ilə bağlıdır. İnsan problemin mahiyyətini anlamağa başlayanda fikirləşməyə başlayır. Problem situasiya şəxsiyyətin fikri proseslərə yönəlməsi ilə müəyyənləşir, hər hansı nəzəri və praktiki məsələlərin həlli ilə əlaqədar olur. Problemlə situasiya yaradaraq şagirdləri təəccübləndirməklə onları ciddi axtarışa sövq etmək, onlara motivasiya verən mühüm zehni işə tələbat yaratmaq olar. Müasir cəmiyyətin tələblərinə müvafiq təlim prosesini şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşüncə, təhlil etmə, müqayisə və əqli nəticə çıxarma qabiliyyətlərinin təşəkkülünə yönəltmək olduqca önəmlidir. Bu baxımdan müasir təlimdə müəllim qeyri-ənənəvi dərslər növündən, məsələn, dərslər-layihə, tədqiqat tipli dərslər, dərslər-ekskursiya, biliklərin təkmilləşdirilməsi, dərslər-oyun və s. dərslərdən istifadə edə bilər. Artıq oyun tərkibli dərslər müəyyən qədər tətbiq olunur. Müəllimlərin təcrübəsinə istinadən qeyd etmək olar ki, oyun tərkibli dərslərə kiçik məktəblilər, eləcə də yeniyetmələr maraqla göstərir. Əqli oyunlara, məsələlərə, bilməcələrə həvəslə, maraqla qoşulurlar. Oyun vasitəsilə şagirdlərdə getdikcə oyunu mümkün edən tədris materialına həvəs yaranır. Deməli oyunlu dərslər motivasiya xarakteri daşıyaraq şagirdləri düşünməyə sövq edir.[7]

Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin reallaşdırılması baxımından dərslər-layihə, tədqiqat tipli dərslər daha çox məqsədmüvafiqdir. Layihələr metodu pedaqogikada yeni olmasa da, müasir dövrdə də onu sürətlə dəyişən dünyaya adaptasiyaya kömək edən metod kimi XX əsrin pedaqoji texnologiyalarına aid etmək edirlər. Bu metod XIX əsrin II yarısında ABŞ-da filosof və pedaqog C.Dyui tərəfindən elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Layihələr metodunun əsas məqsədi yaradıcı, aktiv fəaliyyət göstərən şəxsiyyətin inkişafına kömək etməklə şagirdlərdə intellektual bacarıqların formalaşmasını şərtləndirir. Layihə metodu şagirdlərin yaş imkanlarına uyğun tətbiq olunmaqla işin gedişində onların öz biliklərini, bacarıqlarını artırmağa kömək edən sərbəst, yaradıcı işdir. Bu prosesdə müəllim fasilitator rolunu oynayır. O, problemlə vəziyyətləri planlı, məqsədli və istiqamətlənmiş şəkildə təşkil edir, şagirdlərdə tədqiqat yönümlü ideyaların meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki köməklik göstərir. Bu prosesdə müəllimlə qarşılıqlı əməkdaşlıq zəminində şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaxşılaşır ki, bu da öz növbəsində şagirdlərdə özünə inamı artırır. Onlarda biliklərə müstəqil yiyələnmək, sonradan bu biliklərdən həyati məqsədlərə çatmaq üçün istifadə etmək vərdisləri və öz potensial yaradıcı imkanlarını reallaşdırmaq bacarığını formalaşdırır. Beləliklə, layihə metodu real nəticələrin əldə olunmasını əsaslandıraraq şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşüncə, təhlil etmə, mühakimə yürütmə, əqli nəticə çıxarma qabiliyyətinin təşəkkülünə zəmin yaradır. İdrak fəallığının təmin olunması da öz növbəsində şagirdlərin yaradıcı imkanlarının reallaşmasını şərtləndirir.[3]

Şagirdlərdə yaradıcı imkanların reallaşmasını şərtləndirən, idrak fəallığının əsasında duran mühüm idrak proseslərindən biri də təxəyyüldür. Müasir təhsil nəzəriyyələrində koqnitiv inkişafın zəruri şərti kimi təfəkkür prosesi ətraflı öyrənilib. Müasir dərslər problematik situasiyada təfəkkürün rolunu artıq təsdiq edir. Lakin koqnitiv inkişafı tək-cə təfəkkürlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu prosesdə təxəyyülün də özünəməxsus rolu var. Artıq Azərbaycan psixologiyasında yeni konsepsiya-təxəyyül konsepsiyası formalaşmağa başlayıb. Şagird intellektinin inkişafında təfəkkür və təxəyyülün inkişaf konsepsiyası dayanır. İntellekt kreativlik kontekstində təhlil olunduqda onun əsasında həm divergent təfəkkür, həm də təxəyyül prosesi aydın görünür. Görkəmli psixoloq C. Kettel, Spirmen, Veksler, Qilford və başqaları intellektin əsasında təfəkkürün rolunu xüsusi qeyd

etsələr də təxəyyülün bu prosesdə roluna əhəmiyyət verməmişlər. Klassik psixologiyada təxəyyül idrak prosesi kimi öyrənilib, mahiyyəti aydınlaşdırılıb. Müasir psixologiya isə təxəyyülü həm də kreativ proses kimi, yaradıcılıq prosesi kimi araşdırır. Yaradıcı prosesdə təxəyyülün özünəməxsus rolu var. Təxəyyülün sərhədləri məhdud deyil, şagird təxəyyül sayəsində əsrarəngiz obrazlar yaradır. Lakin bu obrazların yaradılmasının motivləri olmalıdır. Onlarda müvafiq fikirlər, ideyalar formalaşdırılmalıdır. Şagirdləri fikirləşməyə, düşünməyə sövq etməliyik. Fikirləşməyin təzahürü özünü suallarda tapır. Lakin təlim prosesində problemlə məqamlardan biri də mövzu ilə bağlı sual verməmələridir. Şagirdləri sual verməyə alışıdırmaq lazımdır. Müəllimlər şagirdlərin suallarını mənasız hesab etməməli, əksinə onların sual vermələrinə şərait yaratmalıdırlar. Bəs şagirdlərdə təxəyyülü necə inkişaf etdirmək olar? İlk olaraq onlarda müşahidəçilik qabiliyyəti formalaşdırılmalıdır. İlk olaraq güzəran müşahidəsi əsasında təbiətdə, ətraf aləmdə baş verən hadisələrə, proseslərə, eləcə də cisimlərin xassələrinə diqqət yetirmək, onların əlamət və keyfiyyətlərini ayırmaq, təhlil etmək, müqayisə etmək üçün onları diqqətlə izləmək bacarığı formalaşdırılır. Yəni xəyali obrazlardan ayrılaraq real düşünmə, ətrafı seyr etmə bacarığı şagirdlərdə təxəyyülün inkişafına yol açır.[5]

Ümumiyyətlə, şagirdlərdə təfəkkür və təxəyyül proseslərinin inkişaf etdirilməsində praktik fəaliyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada təhsil nəzəriyyəsində təfəkkür və təxəyyülün inkişaf konsepsiyaları işlənməli və təlim prosesində tətbiq olunmasının üsul və vasitələri öyrənilməlidir.

Şagirdlərin yaradıcı potensialının reallaşdırılması yollarından biri də şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasıdır. Şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərin formalaşması sayəsində şagirdlər öz fəaliyyətini daha məqsədli tənzimləyə bilir, gələcək fəaliyyətini planlaşdırmağı bacarır, problemlə situasiyaları daha optimal üsullarla stimullaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Şagirdlərin bacarıqlı şəxsiyyət kimi formalaşmasını şərtləndirən şəxsiyyət keyfiyyətlərinə emosional sabitlik, özünəinam, əzmkarlıq, qətiyyətlilik, özünütəhsil kimi keyfiyyətlər aid edilir. [8]

Emosional sabitlik şəxsiyyətə məxsus mühüm xassə kimi yaradıcı insanın fəaliyyət prosesində onun uğur qazanmasına imkan verir. Emosional sabitlik insanın hissələrinin tənzimlənməsində, yaradıcı fəaliyyət zamanı səbrlə, təmkinlə işi başa çatdırmaq əzmində üzə çıxır. Yaradıcı insanların fəaliyyətinin təhlili belə bir fikri əsaslandırır ki, emosional sabitliyə malik olanlar yorulmadan, ardıcılıqla, sistemli şəkildə araşdırmalarını təhlil edir, ruhdan düşmür, konkret nəticə əldə edənədək saatlarla işi araşdırır. Emosional sabitliyi olan insan iş üzərində çox oturmaqdan bezmir, yaradıcı iş ona yorucu və cansıxıcı gəlmir, əksinə işindən zövq alır.

Mühüm iradi keyfiyyətlər istedadlı şagirdlərin əsas şəxsiyyət keyfiyyəti olub onların həm fəaliyyət prosesində uğur qazanmasını şərtləndirir, həm də onların özünü ifadə etməsinə, öz imkanlarını reallaşdırmalarına, bacarıqlarının üzə çıxmasına geniş imkanlar açır. İstedadlı yeniyetmələrin öz inam və əqidəsi uğrunda dönməzliyi, ictimai rəyə qarşı dözümlülüyü, yaradıcı elmi fəaliyyəti məişət problemlərindən üstün tutması kimi keyfiyyətləri mənimsəməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Amma bəzən şagirdlərdə xüsusi qabiliyyətlər olsa da, onlarda cəsarətsizlik, qətiyyətsizlik olduqda onlar həmin qabiliyyətini nümayiş etdirə bilmir. İstedadı olsa da üzə çıxmamış qalır, gerdikcə passiv bir şagirdə çevrilir. Ona görə istedadlıların şəxsiyyət xassəsi kimi iradi keyfiyyətləri öyrənilməli və formalaşdırılmalıdır.

Özünəinam insanı hər bir şəraitdə müstəqil fəaliyyətə sövq edir, onların həyat enerjisini yüksəldir, aktiv fəaliyyətini təmin edir. Şagirdlərdə özünəinamın formalaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, məkdəbdaxili və məktəblərarası fənn olimpiadalarının təşkili belə tədbirlərdəndir. Olimpiadalarda əldə olunan yüksək nəticələr şagirdləri ruhlandırır, onların özünəgüvən hissini formalaşdırır.

Özünəinam mühüm fərdi xüsusiyyətdir. Özünəinam hissi insanın həyatda baş çıxarmaq və problemlərlə həqiqi bir şəkildə mübarizə aparmağı təmin edir və çətinlikləri dəf etməyi asanlaşdırır. Özünəinam dəyişən, azalıb artan bir duyğudur. Bir insanda müəyyən anlar özünəinam hissi olsa da, bəzi məqamlarda isə bu duyğu azala bilər. Bu mənada istedadlılarda öz potensial imkanlarından səmərəli istifadə etməyi təmin etmək üçün onlarda özünəinam hissi şəxsiyyət keyfiyyəti kimi formalaşdırılmalıdır. İlk olaraq şagirdlərdə özünəgüvən duyğusuna nələrin təsir etdiyini düzgün anlamaq, aydınlaşdırmaq fikri formalaşdırılmalıdır. Şagirdlər onlarda özünəinamı formalaşdıran insanları və hadisələri təyin etməlidirlər. Nələr özünəinamı azalda bilər?. Hansı hadisələr onlara necə təsir edir?. Hansı fəaliyyət onlarda inamı artırır və ya əksinə? və s. bu tipli sualları şagirdlər daim təhlil etməlidirlər.

Özünü təhsil də istedadlıların şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. özünü təhsilin müvəffəqiyyətli alınması üçün yeniyetməlik yaşı daha məqsədə uyğundur. Yeniyetmə yaşı dövründə mənlik şüurunun formalaşması və özünü dərk etməyə gəlməsi özünü təhsili həyata keçirməyə imkan yaradır. Əsas cəhət yeniyetməyə özünü təhsilin əhəmiyyətini aşılamaqdır. İstedadlı yeniyetmə özünü təhsilin imkanlarını dərk etdikcə öz bacarıq və imkanlarına istinad edərək daha çox müəllimə edir, müəllimin verdiyi məlumatlarla kifayətlənmir, maraqlandığı sahələrə dair mühüm informasiyaları axtarır, araşdırır. Özünü təhsil istedadlı yeniyetməni digər şagirdlərdən özünəməxsus bilik səviyyəsinə görə, müstəqil düşüncə tərzinə görə, müəllimin verdiyi informasiyalardan əlavə məlumatları əldə etmələrinə görə fərqləndirir. Təbii ki, özünü təhsil prosesi üçün şagirdlər müəyyən bacarıqlara malik olmalıdırlar. İstedadlı yeniyetmələrin düşünmə prosesində bacarıqlı olmasının səbəbi onunla bağlı olur ki, onlar qavrama, yaddaxılma, alınmış bilikləri tətbiq etmə və daha da zənginləşdirmə, sistemləşdirmə və möhkəmləndirmə və s. kimi fikri fəaliyyət və əməliyyatlara məsuliyyətlə yanaşırlar. Bu da onlarda təlim vərdiş və bacarıqlarının formalaşmasına imkan yaradır. Müəllimin bu prosesdə ilk olaraq başlıca vəzifəsi şagirdlərdə fikirləşmək, nəticə çıxarmaq, qanunauyğunluqları müəyyən etməkdir kimi keyfiyyətlərin formalaşmasında köməklik göstərməkdən ibarətdir. Həmçinin şagirdlərin özünü təhsilə yönəldilməsində özünü təhsil motivlərinin öyrənilməsi də mühüm faktorlardan biridir.

Göründüyü kimi istedadlı şagirdlər nə qədər yaradıcı qabiliyyətlərə malik olsalar da, onlarda bu qabiliyyətlərin formalaşmasını şərtləndirən şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu proses müəllim fəaliyyətindən kənarında mümkün deyildir. İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllim bir sıra zəruri keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Belə ki, müəllim istedadlıların təlim fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə təşkil etmək üçün pedaqoji-psixoloji faktorları nəzərə almalıdır. Pedaqoji faktor olaraq təlim fəaliyyətinin təşkili-dərsin inkişafetdirici olması, dərsdənkənar tədbirlər, fənn olimpiadaları, seminarlar, bədii gecələr, konfranslar, onların səmərəli təşkilinin həyata keçirilməsi və s. aid edilir. Psixoloji faktorlara istedadlıların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması, düzgün özünü qiymətləndirmə, özünəinam hissənin aşılınması, təlim motivlərinin stimullaşdırılması, sınıfdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, empatiya hissənin formalaşdırılması, xarakter, temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və s. məsələlər aiddir. Müəllim eyni zamanda bu prosesdə müəllim-valideyn əməkdaşlığını təmin etməli, məktəb psixoloqunun imkanlarından istifadə etməlidir. Təcrübəli müəllim istedad fenomenini yalnız yaxşı oxumaqla, şagirdin ayrı-ayrı fənlər üzrə yüksək göstəriciləri ilə məhdudlaşdırmır, şagirdlərin təlim prosesində bütün fəaliyyətini təhlil edir. Şagirdlərin müərrəd, məntiqi, tənqidi təfəkkürünü, mühakimə qabiliyyətini, düşünmə bacarığını inkişaf etdirir, öyrənməklə yanaşı tədqiqatçılığa, axtarmağa, düşünməyə, tapmaq imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilən fəaliyyəti əsas fəaliyyətə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.Ə. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, Azər nəşr, 1981.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001.
4. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixoloji məsələlər. Esselər, etüdlər. Bakı. 2005.
5. Əlizadə Ə.Ə, Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı. 2010.
6. Bəylərov E. Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı. Təhsil. 2008.
7. Zeynalabdinova Ə.X. İstedadlı uşaqlarla işin təşkili. Bakı. 2007.
8. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. М.: Академия. 2002.

Summary

Alizade Hikmat

Cafarova Nahida

Baku State University

Lankaran State University

Formation of creative potential and personality qualities of talented students

The formation of psychological features in talented students is investigated in the article. First, the obstacles to the creative potential of talented students are analyzed. At the same time, the ways of realizing potential opportunities are studied as main purposes. In the regard, the analysis of cognitive activity as an important process, essential for the realization of potential opportunities in the article. As well, personality, emotional stability, persistence, perseverance, self-reliance as personality qualities are investigated in the article.

Резюме

Ализаде Хикмат

Джафарова Нахида

Бакинский государственный университет

Лянкяранский государственный университет

Формирование творческого потенциала и личностных качеств талантливых студентов

В статье исследуются психологические особенности личностных качеств одаренных учеников. В первую очередь, анализируются факторы, мыслящие проявлению творческого потенциала одаренных. В точное время, основной целью в статье является изучение путей реализации потенциальных возможностей одаренных. С этой точки зрения в статье дается анализ деятельности, как важный процесс реализующий потенциальных возможностей одаренных учеников. Кроме этого, исследованы самообразование, эмоциональная стойкость, интуиция личностные качества.

Redaksiyayaqəbulolmatarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Heydərova Maya
dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
maya-heyderova@rambler.ru

Elektron məkanda dil materiallarının verilmə üsulları

Annötasiya: Məqalədə İnternet şəbəkəsinin hərtərəfli inkişaf etdiyi müasir qloballaşma şəraitində dünya dillərinin elektron məkanda təmsil olunması yollarından və dil materiallarının müxtəlif variantlarda verilmə formalarından bəhs olunur.

Hazırda geniş istifadə olunan dünya dillərinin İnternet şəbəkəsində linqvistik informasiya bazaları, müxtəlif məqsədlərlə tərtib olunmuş elektron lüğətləri, milli dil korpusları, elektron kitabxanaları və s. hazırlanıb istifadəyə verilmişdir və istifadəçilər bu resurslardan yararlanaraq dil haqqında istədikləri informasiyalar əldə etmək imkanına malikdirlər.

Azərbaycan dilində müxtəlif elektron lüğətlər hazırlansa da, bunlar dilin elektron məkanda tam təmsil olunması üçün kifayət etmir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dilinin İnternet şəbəkəsində daha geniş formada təmsil olunması üçün bu tipli elektron resursların yaradılması məsələlərinin tədqiqinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: verilənlər bazası, milli korpus, elektron lüğət, korpus dilçiliyi, avtomatik konkordans.

Ключевые слова: база данных, национальный корпус, электронный словарь, корпусная лингвистика, автоматический конкурданс

Key words: data base, national corpus, electronic dictionary, corpus linguistics, automatic concordance

XX əsrin ortalarından başlayaraq informasiya texnologiyaları sahəsində yeni nailiyyətlər əldə olunmağa başladı. Siyasi, iqtisadi və texnoloji sahələrdə inkişaf, eyni zamanda mədəniyyətlərarası ünsiyyətin inkişafı informasiya- kommunikasiya sahəsində də nəzərəçarpan inkişaf ilə nəticələndi. İnformasiya texnologiyaları sahəsində gedən (İnternet, elektron poçt və s.) qlobal inkişaf elmin bütün sahələrində olduğu kimi dilçilik sahəsinə də öz müsbət təsirini göstərdi. Maşın tərcüməsi, avtomatik tərcümə lüğətləri, təbii dillərin emalı sistemləri, təbii mətnin təhlili və sintezi alqoritmlərinin tərtibi, formal maşın qrammatikalarının yaradılması, nitqin tanınması sistemləri və s. kimi məsələlər yeni elmi istiqamətin - kompüter dilçiliyinin yaranmasına səbəb oldu. "Kompüter dilçiliyi olduqca geniş bir anlayışdır və bir-birindən fərqli sahələri ehtiva edir. Bura süni intellekt problemləri, ünsiyyətin və mənimsəmənin modelləşdirilməsi, süjet quruluşunun modelləşdirilməsi, mətnlərin hipermətn texnologiyası ilə təqdimi, maşın tərcüməsi, kompüter lüğətçiliyi, ayrı-ayrı dillər üçün milli maşın fondlarının və milli korpusların yaradılması və s. daxildir" [2,s.27].

İnternet kommunikasiyasının yaranması və dünya üzrə qlobal şəbəkə olaraq istifadəsi kompüter dilçiliyi sahəsində görülən işlərin əhəmiyyətini daha da artırdı. İnternet –informasiyanın saxlanması və istifadəsi vasitəsi olub, insanlara yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq lazımı məlumatları əldə etməyə, yazışmalar aparmağa, xəbərlərlə tanış olmağa, təhsil almağa, dil öyrənməyə və s. kömək edir. Müasir internet şəbəkəsində əlaqənin müxtəlif növləri olan hipermətn istinadları, mövzular, açar sözlər, şəbəkədə yerləşməsinə və s. görə bir-biri ilə əlaqəli olan saysız-hesabsız mətnlər yerləşdirilmişdir. Linqvistik materialların yerləşdirilməsi və istifadəsi üçün İnternet unikal məkandır. Gündəlik həyatımızda İnternetin istifadəsi insanların dil problemlərini tez

həll etməsinə, dil biliklərini artırmasına əhəmiyyətli dərəcədə şərait yaradır. İnternetdə dil materialların yerləşdirilməsi aşağıdakı üsullarla aparılır:

1. Elektron lüğətlər və İnternet şəbəkəsində məlumat portalları;
2. Elektron kitabxanalar və biblioqrafik məlumat sistemləri;
3. Milli dil korpusları;
4. Mətnin maşın emalında əhəmiyyət kəsb edən avtomatik konkordanslar;
5. Linqvistik məlumat bazaları (tipologiya, etimologiya, linqvocoğrafiya [12].

Dilin İnternet şəbəkəsində təmsil olunması və xarici istifadəçilər tərəfindən mənimsənilməsi üçün linqvistik materialların yerləşdirilməsi, eyni zamanda müxtəlif növ elektron lüğətlərin, elektron konkordansların hazırlanması və milli dil korpuslarının yaradılması zərurətini yaradır. Bu problemin həlli üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onlardan biri də istifadəçilərə informasiya dəstəyini həyata keçirən müxtəlif İnternet resursları yaratmaqdır. Kompüter dilçiliyinə aid bu cür resurslardan biri də ingilisdillikataloq olan "LINGUIST List" (<http://linguistlist.org/>) portalıdır. Portal dilçilər arasında ünsiyyət vasitəsi kimi nəşrlər, şəxsiyyətlər, akademik institutlar və digər linqvistik təşkilatlar, qrantlar, müsabiqələr, layihələr, fondlar və maliyyə mənbələri, linqvistik mövzularda konfranslar və seminarlar haqqında informasiyaları özündə saxlayır. "LINGUIST List" ölkə, dil, dilçilik bölməsi kimi parametrlər üzrə resursları axtarmaq imkanı verir.

"LINGUIST List"-in Rusiyadakı analoqu kimi Rusiya Elmlər Akademiyasının (keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının) Ümumrusiya Elmi və Texniki İnformasiyalar İnstitutunun Linqvistik tədqiqatlar şöbəsində hazırlanmış (keçmiş Ümumittifaq) elm-təhsil portalı olan "Rusiyada dilçilik: tədqiqatlar üçün resurslar" (<http://uisrussia.msu.ru/linguist/index.jsp>) və "Rus dilçiliyi (RUSLING)" (<http://rusling.narod.ru>) saytını göstərmək olar.

"Rusiyada dilçilik" portalı ən əsas dilçilik resursları ilə təşkil olunmuş link kataloqunu iyerarxik şəkildə özündə ehtiva edir və bu bölmələrin daxilində əlaqəli sahələrə istinadlar üzrə naviqasiyanı həyata keçirməyə icazə verir. Bu portalda kompüter, nəzəri və tətbiqi dilçilik kateqoriyaları və onların proqramları, eyni zamanda rus dili və digər dünya dilləri, o cümlədən Rusiya Federasiyasında yaşayan xalqların dili təsvir olunmuşdur. "Rus dilçiliyi" portalı dilçilərə təşkilatlar, elmi tədqiqat və nəşrlər, linqvistik resurslar və şəxsiyyətlər haqqında məlumat axtarmaq üçün "informasiya xəritəsi" verir. Bu, müxtəlif dillərdə (Slavyan dilləri də daxil olmaqla) lüğətlər və mətn korpuslarına aid geniş istinad kataloqunu, eləcə də rus dilçiləri haqqında məlumatları - təkcə əlifba sırası ilə deyil, həm də tədqiqat sahəsi və obyektinə (dilinə) görə axtarış imkanını təmin edir.

Dilin İnternet şəbəkəsində təmsil olunmasında digər yanaşma linqvistik məlumatlarla işləmək üçün dil resurslarının birbaşa təqdimi hesab olunur. Bu cür layihələrin əsasında mətnləri rəqəmsal formata çevirmək, onları saxlamaq və emal etmək üçün vasitələr yaratmaq, resursların təsviri və linqvistik məlumatlarla doldurulması üçün linqvistik ontologiya və veb-interfeys yaratmaq kimi məsələlər durur. Belə layihələrə nümunə olaraq E-MELD (<http://emeld.org>) layihəsini qeyd etmək olar. Bu layihədə GOLD (General Ontology for Linguistic Description) iyerarxiya strukturu şəklində ümumdil bilgilərini təqdim edən dilçilik ontologiyası yaradılır.

Bir qayda olaraq, yuxarıda göstərilən yanaşmalar çərçivəsində təqdim olunan layihələr ümumi dil məlumatlarını təsvir etmək və saxlamaq üçün işlənib hazırlanmışdır. Bunlarla yanaşı bir çox xarici nəşriyyatlar nəşr etdikləri linqvistik əsərlərə İnternet vasitəsilə ödənişli (Oxford English Dictionary, Termium, Encyclopedie Larousse) və ödənişsiz (Merriam Webster, Encyclopedia Britannica, Larousse, Hachette, Meyers, Brockhaus, Garzanti, Русский язык və s.) istifadə imkanı verirlər. Bu göstərilənlərlə yanaşı kompüter dilçiliyi istiqamətində İnternet şəbəkəsinin əsas sərvəti sayılan müxtəlif növdə elektron lüğətlər, tərcümə proqramları mövcuddur. Təkcə

YourDictionary.com saytında 230 dildə 1500 lüğət və sözlüyə istinad edilmişdir. Böyük həcmli elektron lüğətlərə giriş adətən onlayn rejimdə olur, lakin bəzi ixtisaslaşdırılmış xüsusi lüğət və sözlüklər də vardır ki, onları kompüterin sərt diskinə yükləməklə İnternet şəbəkəsinə qoşulmadan istifadə etmək olur. Kompüter dilçiliyinin bu sahəsi kompüter leksikoqrafiyası (lüğətçiliyi) hesab olunur.

Fərdi kompüterlərin yaranması, yüksəksürətli tərcümə proqramlarının tərtibi, qlobal kompüter şəbəkəsi olan İnternetə qoşulma imkanı və elektron lüğətlərin müxtəlif versiyalarının hazırlanması kompüter leksikoqrafiyası sahəsində inkişafa səbəb olmuşdur.

Kompüter leksikoqrafiyası (lüğətçiliyi) tətbiqi dilçilikdə kompüter (elektron) lüğətlərinin hazırlanmasını, linqvistik məlumat bazalarını, leksikoqrafiya işlərini dəstəkləyən proqramların tərtibini təşkil edən bölmə hesab olunur.

Kompüter leksikoqrafiyasının mühüm vəzifələrindən biri vahid bir proqram paketində müxtəlif məzmunlu lüğətlərin (leksik, morfoloji, frazeoloji, sintaktik və digər analizatorların istifadəsinə əsaslanaraq) kompleks avtomatlaşdırılmış leksikoqrafik sistemlərin yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə görülən işlərdə əvvəllər ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Fransa kimi ölkələr uğur qazanmışdır. Kompüter lüğətçiliyi sahəsində ilk addımlar 1955-65-cı illərdə maşın və ya kompüter tərcüməsi istiqamətində atılmışdır. Lakin, bu dövrdə hazırlanan kompüter tərcümə proqramları tələblərə cavab vermədiyindən 90-cı illərə qədər bu sahədə görülən işlərə diqqət yetirilmirdi. “90-cı illərdən başlayaraq fərdi kompüterlərin və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq internet şəbəkələrinin genişlənməsi, çoxdilli istifadəçilər ordusunun artması MT-nin təkmilləşməsini sürətləndirir, neyron şəbəkələr və statistik metodlardan istifadə etməklə yeni texnologiyaların yaranmasına təkan verilir” [1, s.59]. İnförmasiya emalının yeni metodları müasir leksikoqrafiya sahəsində yeni tipli elektron lüğətlərin yaranmasına şərait yaratdı. Kompüter leksikoqrafiyası nəzəri və təcrübi olaraq iki hissəyə bölünür: Birinci hissədə kompüter leksikoqrafiyasının nəzəri məsələləri olan kompüter lüğətlərinin növləri, onların dizaynı, kompüter leksikoqrafiyası qaydalarının hazırlanması və s. kimi məsələlər yer alır. İkinci hissə nəzəri tədqiqatların praktiki həyata keçirilməsi, yəni kompüter lüğətləri və məlumat bazalarının yaradılması ilə məşğul olur.

Kompüter leksikoqrafiyasının aşağıdakı sahələri vardır:

1. Müxtəlif lüğətlər - kompüter vasitələrinin köməyi ilə mətnlərdən avtomatik alınma (tezlik lüğətləri, terminoloji lüğətlər, konkordanslar və s.)
2. Ənənəvi lüğətlərin maşın versiyası olan (elektron) lüğətlərin yaradılması və istifadəsi.

Elektron lüğətlər - xüsusi kompüter formatında hazırlanmış və ya daha mürəkkəb kompüter proqramlarının (maşın tərcüməsi sistemləri) tərkib hissəsi kimi insanların istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş sözlərin toplusudur. Elektron lüğətlərinin növü vardır: Proqram şəklində olan lüğətlər və İnternet (Online) lüğətləri [11].

Proqram şəklində olan lüğətlərdən istifadə etmək istəyən istifadəçilər bu proqramları telefonuna, kompüterinə yükləyib İnternetə çıxışı olmadan istifadə edir. Bu tip lüğətlər kommersiya məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunur. Belə lüğətlərə misal olaraq, geniş istifadəçi auditoriyasına malik olan və özündə 150-dən çox lüğət bazasını birləşdirən “ABBYY Lingvo” lüğətini göstərə bilərik. Bu lüğət 1996-cı ildə istifadəyə verilmiş və qısa müddət ərzində istifadəçilər arasında geniş yayılmışdır. Son illər müxtəlif təşkilatlar tərəfindən hazırlanan ödənişli və ödənişsiz proqram versiyaları geniş vüsət almışdır. Azərbaycanda bu tipli proqramlara nümunə kimi, Poliqlot və Dilmanc avtomatik lüğətlərinin proqram versiyalarını göstərmək olar.

İnternet (Online) lüğətləri: bu lüğətlərdən internetə birbaşa çıxışı olan hər bir istifadəçi yararlına bilər. İnternet lüğətləri proqram lüğətlərdən müqayisədə daha çox istifadə olunur. Bir çox

axtarış sistemlərində (portallarda) onlayn tərcümə lüğətləri yerləşdirilmişdir. Buna misal olaraq, google.com, yandex.ru, rambler.ru, mail.ru axtarış sistemlərini göstərmək olar. Google və Yandex tərcümə lüğətləri mətnləri 100-dən çox dildə, o cümlədən, Azərbaycan dilindən digər dillərə və yaxud da digər dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə həyata keçirən pulsuz onlayn lüğətdir. Avtomatik tərcümə lüğətlərinin müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Məsələn, Google tərcümə sistemi istifadəçiyə xarici dildə olan mətnin ümumi məzmununu anlamağa kömək edir, lakin mətni dəqiq tərcümə edə bilmir və nəşr standartlarına uyğun məzmun təqdim etmir, məsələn, o, bir çox hallarda sözləri mətndən ayrı, kontekst nəzərə alınmadan tərcümə edilir və qrammatik qaydalara əməl olunmur.

Azərbaycan dilinin ikidilli onlayn lüğətlərindən olan Dilmanc hazırda Azərbaycanda ən çox istifadə edilən tərcümə lüğətidir. Bundan başqa ikidilli və izahlı lüğətlərin elektron versiyasını özündə ehtiva edən Azleks, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti əsasında hazırlanan Azerdict, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərinin, şəxs adları və ixtisarlara lüğəti əhatə edən "Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu" onlayn versiyada hazırlanmışdır (korpus.azerbaycandili.az).

Linqvistik verilənlər bazası: verilənlər bazası (VB) – kompüterin daimi yaddaşında müxtəlif tipli (mətn, rəqəm, zaman bildirən ifadələr, pul vahidləri və s.) verilənlərin saxlanması üçün istifadə edilən xüsusi strukturlaşdırılmış yerdur.

Linqvistik tipologiyanın inkişafı dilçilik sahəsində linqvistik verilənlər bazasının yaradılmasına səbəb olmuşdur. Verilənlər bazası texnologiyası həm ənənəvi, həm də elektron lüğətlərin yaradılması prosesində istifadə olunur. Hal-hazırda tətbiqi dilçiliyin müxtəlif sahələrində informasiyanın kompüterdə verilənlər bazası şəklində təsvirindən istifadə olunur:

- müqayisəli və tipoloji dilçilikdə geniş istifadə olunan və az öyrənilmiş dillərin təsviri;
- fonetik tədqiqatlar;
- lüğətlərin tərtibi də daxil olmaqla leksikoqrafiya;
- qrammatikanın öyrənilməsi, qrammatik modellərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- tezaurusların tərtib edilməsi daxil olmaqla semantik tədqiqatlar;
- Kompüter dilçiliyində və tətbiqi dilçilik məsələlərinin həllində, xüsusilə də:
 - *kompüter vasitələrinin köməyi ilə dilin tədrisi;*
 - *avtomatik tərcümə sistemlərinin yaradılması;*
 - *avtomatik tanıma və nitqin sintezi;*
 - *psixolinqvistika sahəsində tədqiqatlar;*
 - *sosiolinqvistika sahəsində tədqiqatlar;*
 - *dialektologiya sahəsində tədqiqatlar.*

Linqvistik informasiya sistemlərinin verilənlər bazasının yaradılması aktual məsələlərdəndir. Bu eyni zamanda çox çətin prosesdir. Bu proses zamanı müxtəlif problemlər yaranır. İstənilən məlumat bazasının yaradılmasının ilk mərhələsi informasiya məsələlərinin həlli üçün informasiya resursunun yaradılması, sistemin formalaşması ilə bağlıdır.

N.A.Mişankina yazır: "Bu texnologiyanın dilçilik sahəsində inkişafının indiki dövründə iki əsas məlumat bazası barədə danışa bilərik:

1) hər hansı diskursiv sahəyə aid olan mətnləri təqdim edən tam mətnli verilənlər bazaları. Bu VB-na misal olaraq "İctimai elmlərdə regionlararası tədqiqatlar" informasiya sisteminin inkişafı çərçivəsində yaradılmış «Среднеобский фольклор» (<http://mion.tsu.ru/song>) resursunu göstərmək olar;

2) verilənlər bazası özləri faktiki informasiya sistemidir və müxtəlif növ dil vahidləri haqqında strukturlaşdırılmış məlumatları ehtiva edir. Məsələn, "Rus dilinin xronoloji morfem-sözdüzəldici lüğəti", rus dilinin sifətlərinə aid VB olan "EDGE", fonetik verilənlər bazası və s." [6].

Universal verilənlər bazasından başqa dili ayrı-ayrı səviyyələrdə təsvir edən informasiya resursları da yaradılır. Həmin resurslarda dilin üç səviyyəsi əhatə olunmuşdur:

- Fonetik
- Leksikoqrafik
- Qrammatik.

Fonetik LVB. Fonetik məlumat bazalarının əsas məqsədi nitqin səs xüsusiyyətləri barədə ehtimalların yoxlanılması və axtarışı, səs signalının analiz metodları və modelləri parametrlərinin sınaqdan keçirilməsi və uyğunlaşdırılması, nitqin avtomatik tanınması və sintezi sisteminin qurulmasıdır.

Fonetik verilənlər bazasının istifadəsi ilə həll olunan dilçilik məsələləri:

- Nitqin fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Nitqin avtomatik tanınması və sintezi sistemlərinin işlənməsi;
- Səsinə görə şəxsiyyətin identifikasiyası sistemlərinin işlənməsi.

Linqvistik verilənlər bazasının istifadəsinin aşağıdakı nəzəri və praktik perspektivləri vardır:

Linqvistik VB texnologiyasından istifadənin nəzəri səviyyəsində linqvokoqnitiv tədqiqatlarda empirik materialların axtarışı, fiksasiya edilməsi, saxlanması və yoxlanılması probleminin həlli ilə bağlı maraqlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür. .

Verilənlər bazasının praktiki əhəmiyyəti aşağıdakı problemlərin həllində müşahidə olunur: şifahi nitqin (fonetik VB) və yazılı nitqin (morfoloji VB) avtomatik emalı və sintezi; İnformasiya axtarışı (leksikoqrafik VB). Xüsusilə, leksik semantikanın təsvirinə yönəldilmiş məlumat bazaları mətn təhlili və maşın tərcüməsi, linqvodidaktika və s. sistemlərdə bu və ya digər dildə məlumatlar əldə etməyə imkan yaradır.

Belə layihələrdən olan - Atlas of Pidgin and Creole Language Structures (APiCS) müxtəlif mənşəli dillərin (kreol, picin, qarışıq dillər) xarakteristikalarını öyrənməyə imkan verir. Hal-hazırda verilənlər bazası, hər biri 130 parametr ilə xarakterizə olan 76 dili təsvir edir. Bu parametrlər dillərin fonetik, leksik və qrammatik xarakteristikalarını əks etdirir. APiCS Online-da kreol və picin dilləri üçün xüsusi parametrlər vardır. Məsələn: bir çox dillərdə işlənən "uşaq" və ya "balaca" sözü portuqal dilində "pequeno", yəni "kiçik" sifətinə çevrilir.

192 fərqli dilin xarakteristikalarını təsvir edən tipoloji linqvistik verilənlər bazası The World Atlas of Language Structures (WALS) bazası 2005-ci ildə kitab şəklində, 2008-ci ildən isə onlayn versiyada istifadəçilərə təqdim olunmuşdur. Bu baza dillərin qrammatik, sintaktik həmçinin leksik və fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumilikdə WALS iki mindən artıq dildən istifadə edir, lakin bu dillərin bütün parametrlərini əks etdirmir. Bunlardan başqa, daha bir neçə linqvistik verilənlər bazasını misal göstərmək olar: Typological Database System (TDS), UCLA Phonological Segment Inventory Database, The World Loanword Database (WOLD) və s. [10].

Dil materiallarının internet məkanında yerləşdirilməsi və istifadə olunmasının əsas alətlərindən biri də linqvistik korpuslar və ya milli dil korpusları hesab olunur.

Korpus diliyi – tətbiqi dilçiliyin kompüter texnologiyalarından istifadə edərək linqvistik korpusların (mətn korpuslarının) yaradılması və istifadə olunmasına yönələn bölməsidir. "Korpus dedikdə, hər hansı bir konkret dildə mətnlərin elektron formada toplanmasına istiqamətlənmiş məlumat axtarışı sistemi başa düşülür" [2, s.27].

Milli korpus ilk növbədə dilin leksikasına və qrammatikasına dair elmi tədqiqatlar aparmaq üçün, eyni zamanda qısa dövr ərzində dildə baş verən incə dəyişiklikləri qeyd etmək üçün nəzərdə

tutulmuşdur. “Milli korpus – dili onun mövcudluğunun müəyyən mərhələsində (və ya mərhələlərində) bütün janr, üslub, ərazi və sosial variantların müxtəlifliyi ilə təmsil edir” [3, s.17)].

V.P.Zaxarov dil korpuslarının yaradılmasının aşağıdakı şərtlərini göstərir:

- 1) kifayət qədər böyük (reprezantativ) həcmdə olan korpus verilənləri hər hansı konkret dili səciyyələndirməyə zəmanət verir və bütün dil hadisələri barədə müəyyən mülahizələr irəli sürmək imkanı yaradır;
- 2) müxtəlifliptli məlumatlar korpusda təbii kontekst formasında olur ki, bu da onların hərtərəfli və obyektiv öyrənilməsinə şərait yaradır;
- 3) nəzərə almaq lazımdır ki, bir dəfə yaradılmış və hazırlanmış massiv müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə dəfələrlə istifadə oluna bilər [4, 5].

Milli korpuslar tipoloji tədqiqatlar üçün bir sıra əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir.

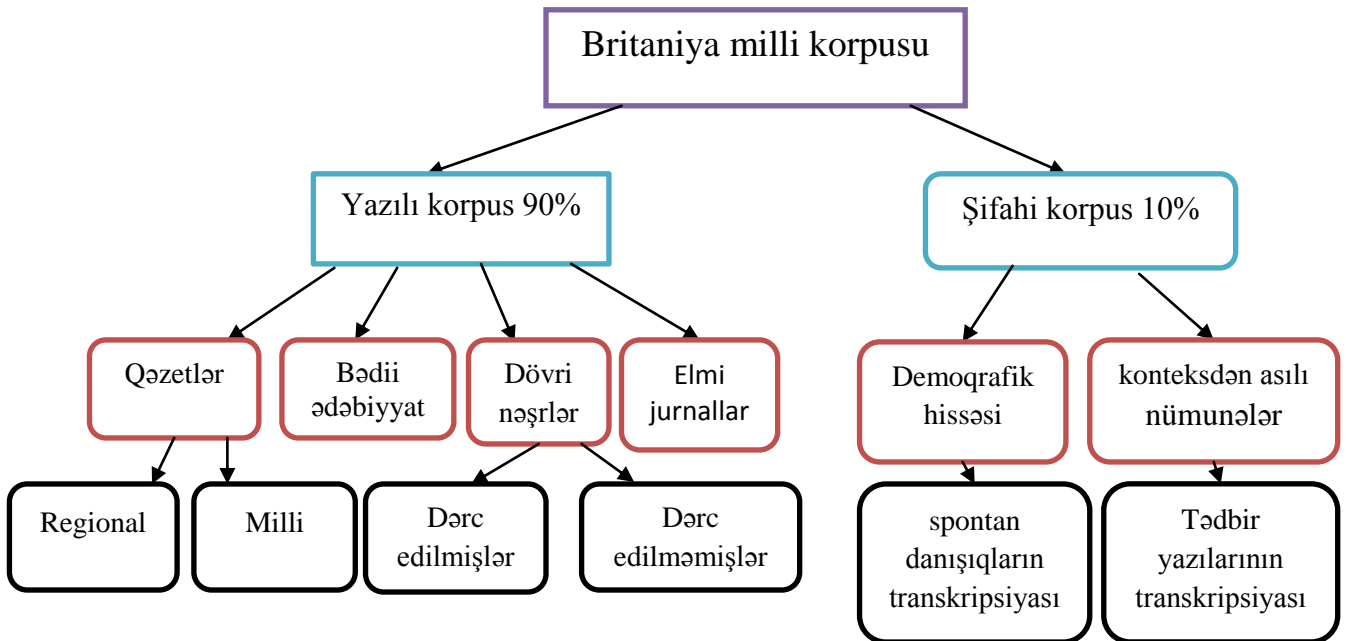
Birincisi korpus milli dildə (bədi, publisistik, elmi, işgüzar və s.) təqdim edilmiş yazı və şifahi mətnlərin bütün tiplərini özündə saxlayır və bütün bu mətnlər korpusda uyğun olan bölmədə yerləşdirilir;

İkincisi korpus ona daxil olan mətnlərin xüsusiyyətləri haqqında əlavə məlumatı özündə saxlayır;

Üçüncüsü dil vahidləri korpusda süni yaradılmış kontekstdə deyil, təbii dil mühitində təqdim olunur və bu da hərtərəfli və obyektiv tədqiqat aparmağa imkan verir.

Elektron dil korpuslarının yaranmasından sonra korpusa qədərki dövrdə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir çox məsələlər (müxtəlif növ və janrlarda olan şifahi və yazılı nitqin böyük mətn massivlərinin tədqiqi) həll olundu.

Milli dillərin korpuslarına misal olaraq Britaniya Milli Korpusu (British National Corpus, BNC) ən çox istifadə edilən informasiya axtarış sistemidir. Britaniya Milli Korpusunda XX əsrin ortalarına və sonuna aid müxtəlif növdə olan yazılı (90%) və şifahi (10%) mətnlər elektron formada toplanmışdır. Bir çox milli dil korpusları BNC modeli əsasında qurulmuşdur. Bu modelin quruluşu aşağıdakı kimidir [7]:

Rus dilinin milli korpusu 2003-cü ildən İnternetdə fəaliyyət göstərir və hazırda müxtəlif rus mətnlərindən ümumi həcmində 140 milyon sözün əhatə edir. Gələcəkdə isə bu korpus 200 milyondan çox sözü əhatə edən mətnlərdən ibarət olması nəzərdə tutulur.

Korpusun əsas xüsusiyyətlərindən biri markerlənmə hesab olunur; bu, korpus mətnlərini İnternetdə yerləşdirilən sadə mətn kolleksiyalarından və ya “kitabxanalardan” fərqləndirir. Rus dilinin milli korpusunda hazırda üç növ markerlənmə geniş şəkildə istifadə olunur: metamətn (bütün mətni müəllif, janr və digər xüsusiyyətlər baxımından xarakterizə edir), morfoloji və semantik (morfoloji və semantik markerlənmə bütün mətni deyil ayrılıqda sözü xarakterizə edir).

Hazırda rus dilinin milli korpusu aşağıdakı altkorpusları əhatə edir:

Əsas korpus– bura XVIII-XXI əsrləri əhatə edən yazılı mətnlər (dramaturgiya da daxil olmaqla) daxil edilmişdir;

Sintaktik korpus– hər cümlə üçün tam bir morfoloji və sintaktik struktur qurulur;

Qəzet korpusu– bura 1990 və 2000-ci illərin mətbuatında dərc olunan məqalələr daxil edilmişdir;

Paralel korpus– Rus dilindən digər dillərə və ya digər dillərdən rus dilinə tərcümə lüğətlərini əhatə edir;

Dialekt mətnlər korpusu – Rusiyanın müxtəlif bölgələrinin qrammatik xüsusiyyətləri daxil olmaqla dialekt nitqlərinin yazılışı korpusu;

Poetik mətnlər korpusu –təkcə leksik və qrammatik əlamətlərə görə deyil, həm də şeirə xas olan xüsusiyyətlərə görə axtarış imkanı olan korpus;

Rus dilinin tədrisi korpusu -məktəb proqramına əsaslanan korpus;

Şifahi nitq korpusu– kütləvi və şifahi nitqin səs yazılarının və kinofilm transkriptlərinin şifrəsinin açılması;

Aksentoloji korpus – Rus dilində vurğunu əks etdirən mətnlər korpusu;

Multimedia korpusu – 1930-2000-ci illərin kinofilmlərinin audio və video fraqmentlərini əhatə edir [8].

Bunlardan başqa bir çox milli dil korpusları elektron məkanda fəaliyyət göstərir ki, bunlardan türk dillərinə aid olan: Türk dilinin milli korpusu (TUD), Qazax dilinin milli korpusu (AQTK), Başqırd dilinin milli korpusu və s. göstərmək olar. Azərbaycan dilinin milli korpusu ilə bağlı görülən işlərdən milli korpusun altkorpusu olan Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu 2018-ci ildən onlayn olaraq fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə dəstəyi ilə hazırlanmışdır(EIF – KETP) – 2015 -1(25)). Professor Məsud Mahmudovun rəhbərliyi ilə hazırlanmış layihə çərçivəsində ən çox istifadə olunan lüğətlərin Azərbaycan dili portalında yerləşdirilməsi, ictimai monitorinqin nəticələri təhlil olunmaqla həmin lüğətlərin onlayn olaraq təkmilləşdirilməsi, zənginləşdirilməsi və yenilənməsi nəzərdə tutulur. Həmin layihə çərçivəsində internet məkanında yerləşdirilmiş Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılmasının ilkin mərhələlərindən hesab oluna bilər[3, s. 15].

Filoloji tipologiyanın əsas aləti olan milli dil korpusları müəyyən dil qrupu üçün səciyyəvi olan linqvokultural hadisələrin inkişafının hərtərəfli təhlili prosesində statistik metodlardan istifadə olunması imkanı yaradır.

Korpus dilçiliyində geniş istifadə olunan terminlərdən biri *dəkonkordans* terminidir. Konkordans lüğətin xüsusi növü olub, istifadəçini maraqlandıran mətnə istifadə olunan mənbəyə istinadən dil ifadələrinin nümunələrinin siyahısını əlifba sırası ilə əks etdirir. Dil vahidlərinin fəaliyyətinə dair bir çox tədqiqatlar aparmaq üçün mətnlərin lüğət - konkordansına ehtiyac yaranır. Bu lüğət vasitəsilə mətn korpusunda müvafiq ünvanlama və qrammatik xüsusiyyətləri eyni olan

sözlərin reyestri (sözformaları) formalaşır (kompüter proqramlarının köməyi ilə avtomatik olaraq). Konkordans tətbiqi dilçilikdə: leksikoqrafiya, mətnin təhlili, tərcümədə, dilin öyrənilməsi və tədrisində istifadə olunur. Kompüterəqədərki dövrdə konkordanslar böyük zəhmətlə yalnız müqəddəs kitablar (Quran, Bibliya) və ya V.Şekspirin əsərləri əsasında hazırlanmışdır. Konkordansların ikidilli və tematik növləri vardır.

İkidilli konkordanslar – paralel mətnlər əsasında hazırlanır.

Tematik konkordanslar – mövzuların məzmununu saxlamaqla kitabın əhatə etdiyi mövzuların siyahılarını əks etdirir.

Dilçilikdə aşağıdakı məsələlərin həllində konkordansdan istifadə edilir:

- müxtəlif mənalarda istifadə olunan bir sözün müqayisəsi;
- açar sözlərinin təhlili;
- sözlərin və söz birləşmələrinin tezlik göstəricisinin təhlili;
- ifadə və idiomların axtarışı və tədqiqi;
- söz siyahılarının yaradılması.

Mətn korpusları üzərində konkordanslar tərtib edən xüsusi proqramlar mövcuddur. Belə proqramlar konkordanser adlanır. Bu proqramlar ixtiyari mətn korpusu əsasında bu və ya digər dil vahidlərinin tezliyini tapmağa imkan verirlər. Bir çoxu mətnləri açar sözünə görə və ya söz formasına görə ən yaxın kontekst üzrə çeşidləməyə imkan verirlər. Konkordanslara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

F.M.Dostoyevskinin əsərlərinin lüğət-konkordansı <http://dostoevskii.karelia.ru>,

F.İ. Tyutçevin dilinin söz formalarının tezlik lüğət-konkordansı

<http://www.ruthenia.ru/tiutcheviana/stihi/freq/freq.html>

Şekspirin əsərlərinin konkordansı

<http://www.opensourceshakespeare.org/concordance/>

Nave's Topical Bible <http://www.biblestudytools.com/concordances/naves-topical-bible/>

AntConc <http://www.antlab.sci.waseda.ac.jp/software.html>

GlossaNet <http://glossa.fltr.ucl.ac.be/>

Unitex [http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/və s. \[9\]](http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/və s. [9]).

Beləliklə, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dövürdə dilçiliyin və müasir informasiya texnologiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi dil sistemlərinin və dil proseslərinin daha dərin bir şəkildə anlaşılmasına imkan verir. İngilis dili, rus dili kimi geniş istifadə olunan dillərin İnternet şəbəkəsində yuxarıda sadaladığımız formada müxtəlif lingvistik resursları və proqramları mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünya dilləri elektron məkanda eyni səviyyədə təmsil olunmamışdır. Müasir qloballaşan dünyada internet resurslarının imkanları gündən-günə artır və bütün dillər bu platformada daha geniş və əhatəli təmsil olunmağa can atırlar. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin də elektron məkanda daha geniş təmsil olunmasına ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə son illər xeyli iş görülmüş, Azərbaycan dilinin elektron məkanda təmsil olunması və istifadəsi imkanları genişlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva K. Kompüter dilçiliyə giriş. Bakı, "Elm və Təhsil", 2018, 384 s.
2. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 356 s.
3. Mahmudov M. Türk dillərinin milli korpusları. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 392 s.
4. Захаров В.П. Корпусная лингвистика: учебно-метод. пособие. – СПб., 2005, 48 с
5. Захаров В.П., Богданова С.Ю.3-38 Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.

6. Мишанкина Н. А. Базы данных в лингвистических исследованиях / Н. А. Мишанкина // Вопросы лексикографии. 2013. № 1. С. 25-33.
7. <http://www.natcorp.ox.ac.uk/> (30.04.2019)
8. <http://www.ruscorpora.ru/> (30.04.2019)
9. <https://poisk-ru.ru/s13289t1.html> (18.04.2019)
10. https://polit.ru/article/2013/12/12/ps_databases/ (30.04.2019)
11. <https://studfiles.net/preview/1619320/page:2/> (30.04.2019)
12. <https://works.doklad.ru/view/vOyKIIpHQLA/all.html> (29.04.2019).

Summary
Heydarova Maya
Azerbaijan National Academy of Sciences
The Institute of Linguistics named after Nasimi

The using methods of the language materials at the electron area

The article deals with the using methods of the language materials in different variants and the representing ways of the world languages at the electron area in the modern globalizing situation developing of the Internet network.

The linguistic information bases, the electron dictionaries compiled for different goals, national language corpuses, the electron libraries α ect. Were given to use in the internet network and the users have the chance to get any information about the language from these resources.

Though different electron dictionaries are prepared in the Azerbaijani language, they aren't enough for representing of the language in the electron area completely. For this reason it is necessary to research the issues of creating such kind of electron resources for representing of the Azerbaijani language in the Internet network more widely.

Резюме
Гейдарова Мая
Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт языкознания имени Насими
Отдел Компьютерной Лингвистики

Способы предоставления языковых материалов в электронном пространстве

В статье рассматриваются способы и разные формы представления языков мира в электронной среде в контексте современной глобализации, где сетевой интернет является всесторонне развитым явлением.

В настоящее время лингвистические информационные базы широко используемых в сетевой среде языков мира, электронные словари различного назначения, корпуса национальных языков, электронные библиотеки и т. д. были разработаны и введены в эксплуатацию, а также пользователи имеют доступ к этим ресурсам для получения необходимой им информации о языке.

Хотя на азербайджанском языке готовятся разные электронные словари, их недостаточно для полного представления языка в электронном пространстве. Поэтому необходимо изучить возможность создания таких электронных ресурсов, чтобы представить более широкую форму азербайджанского языка в Интернете.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Həbibova Könül
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
konul_habibova@mail.ru

Təsir və nitqi təsir anlayışları haqqında

Annotasiya: Məqalədə təsir və nitqi təsir anlayışları nəzərdən keçirilir. Təsirin nüfuz, inandırma və s kimi tipləri məlumdur. Nitqi təsir də təsirin xüsusi növüdür və məqalədə bu iki anlayışın fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd edilir ki, təsir və nitqi təsir anlayışları bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Müəllif nitqi təsirin strategiyaları və taktikalari ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların mövqeyini araşdırır. Sonda nəticə olaraq qeyd edilir ki, nitqi təsirin mexanizmi və vasitələri dilçilik baxımından qrammatik, leksik və üslubi səviyyələrdə araşdırılmalıdır.

Açar sözlər: nitqi təsir, təsir, nitqi strategiya, nitqi taktika, nitqi təsirin mexanizmi.

Ключевые слова: речевое воздействие, воздействие, речевая стратегия, речевая тактика, механизмы речевого воздействия.

Key words: speech impact, impact, speech strategy, speech tactics, speech impact mechanisms.

XX əsrin son onilliklərindən başlayaraq, xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılan neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın (NLP) əsasında psixoterapevtik məqsədlərlə insana yönələn nitqi təsirin müxtəlif mexanizmləri dayanır. Nitqin insana əsaslı təsir səciyyəsinin nəzərə alınması ilə son illərdə dilçilikdə manipulyasiya anlayışına da xüsusi diqqət ayrılır ki, bu da əsasən, siyasi dilçilik və digər sahələrdə insan fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri ilə əlaqədar nitqi təsirlə bağlı aparılan araşdırmaların əsas predmetlərindən biridir. Nitqi təsiri yalnız sırf linqvistik nöqteyi-nəzərdən izah etmək, səciyyələndirmək heç də doğru deyil. Bu fenomen psixolinqvistik, sosiolinqvistik səciyyəlidir.

A. R. Kussyayev apardığı kiçik bir araşdırma çərçivəsində qeyd edir ki, nitqi təsir istənilən halda manipulyativ səciyyəlidir. O, menecerin nitqi fəaliyyətini təhlil etdikdən sonra qeyd edir ki, “nitq zamanı susmaq, məlumata senasiya və təcillik konnotasiyası vermək, istifadə edilən əmrlər manipulyativ səciyyə daşıyır, çünki onlar tənqidi düşüncəyə yönəltməni, məntiqi təhlili imitasiya etməklə adresatın düşüncəsini menecerə lazım olan istiqamətdə *kökləyir*” [7, 93].

Nitqi təsirin bu mahiyyəti bir çox tədqiqatçıları bu fenomeni müxtəlif cəhətlərdən və məqsədlər baxımından özünə cəlb edir. Nitq insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində aparıcı mövqeyə malikdir.

Nitqi təsir təsir fenomeninin tərkib hissəsi kimi psixoloji ədəbiyyatlarda hər hansı bir şəxsin və ya şəxslərdən ibarət sosial qrupun fəaliyyətində müşahidə edilə bilən və məqsədli şəkildə baş verən dəyişikliklər yaradan hadisə kimi dəyərləndirilir və qeyd edilir ki, bu dəyişiklik insanın müəyyən bir fəaliyyətində psixoloji tənzimləyicilərin dəyişilməsinə səbəb olur [6; 10; 18].

Psixologiyada iki əsas təsir növü fərqləndirilir — *təlqinetmə və inandırma* inandırma dedikdə, adətən, şəxsin təfəkkürünə, onun özünütənqidinə təsir metodu nəzərdə tutulur. Lakin, bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, təlqinetmə zamanı, bir qayda olaraq, təqdim edilən məlumata qarşı hər hansı bir tənqidi fikir formalaşmır [21, 196].

Qeyri-tənqidi təlqinetmə müxtəlif səviyyələrdə olsa da, bütün insanlara xasdır. Bu, təlqin edənin təlqinetməyə məruz qalmanın gözündə olan avtoritetindən asılıdır. Təlqin edən tərəf öz mövqeyində inamla dayanmalı, yönəltdiyi təsirin nəticəsindən əminlik hissi duymalıdır. İkinci tərəf isə öz növbəsində bu təlqinə məruz qalmağa meyilli olduqda, qarşısındakına etibarlılıq münasibəti

hiss etdikdə qeyd edilənlər tam keçərlidir. “Kütləvi ünsiyyət təcrübəsində inandırma təlqinetmə ilə bir arada vəhdət təşkil edir. Çünki burada sadəcə məlumat ötürülməsi deyil, həm də ötürülən məlumatın daha rənarəng çalarlarda, emosiyalar bolluğu ilə təqdim edilməsi, ifadəliliyi, məlumatın mənbəyinin etibarlılığı da xüsusi şərtidir” [21, 184]. Tədqiqatçı müşahidələrindən belə bir qənaətə gəlir ki, təsirin xüsusi bir tipini, növünü, yəni təlqinetmə və inandırmanı bir arada şərtləndirən qarışıq növünü də fərqləndirmək lazımdır.

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda təsir hadisəsi bəzən struktur elementi təlqinetmə olan inandırma kimi şərh edilir. Məsələn, M. İ. Skulenko “psixologiyanın mexaniki olaraq əldə edilən nəticələrinin publisistik nəzəriyyəyə tətbiq edilməsinin qətiyyəyən qanunauyğun olmadığını” [16, 42] söyləməklə iddia edir ki, inandırma fikir və hisslərin birgə təcəssümüdür. Bu fikirlə razılaşmamaq qeyri-mümkündür. Digər tədqiqatçıların (məsələn, M. R. Jeltuxinanın) tədqiqat və araşdırmalarına istinad edərək, belə düşünürük ki, inandırma və təlqinetməni mütləq bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Çünki təlqinetmə təsir obyektinin emosiyalarına, hisslərinə təsir etməklə həyata keçirilirsə, inandırma təsir obyektinin təfəkkürünə, düşünmə tərzinə təsir etmək deməkdir [5]. İnandırma və təlqinetmə nitqi təsirin struktur komponentləridir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir qəzet dilinin ən məşhur tədqiqatçılarından biri olan V. G. Kostomarovun əsərlərində də öz təsdiqini tapır. O qeyd edir ki, “istənilən ... kütləvi informasiya sadəcə məzmun rasionallığına malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda, həm də “emosional-yoluxdurucu” olmalıdır” [9, 257]. Burada artıq təsirin nə dərəcədə nüfuzlu olması da əsas şərtlərdən biridir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti, ümumiyyətlə, təsir və nüfuz anlayışlarının fərqləndirilməsinin tərəfdarıdır. Təsirdən fərqli olaraq, nüfuz psixologiyada “bir subyekt tərəfindən həyata keçirilən və digər subyektin davranış və psixikasını dəyişdirməklə nəticələnən proses” kimi [8, 17] və ya “digər bir insanın əhvalına, hisslərinə, emosiyalarına yalnız psixoloji vasitələrlə təsir edilməsi” kimi izah edilir [15, 125]. Psixoloji təsir kimi şəxsi təsir növündən də danışmaq olar. Bu təsir növü individin xüsusi xarakterindən, özəlliyindən asılıdır, yəni adresant adresata həvəsləndirici, sakitləşdirici və ya digər şəkildə təsir edərək, onun davranışı ilə yanaşı, dünyagörüşünü, amalını, həyatdakı məqsədini və hətta xarakterini, şəxsi keyfiyyətlərini belə, əsaslı şəkildə dəyişə bilər (yeniyetmələrin düşdüyü mühitə görə kəskin dəyişməsi bunun bariz nümunəsidir). Bu zaman şəxsi təsirin əsas qayəsi və nəticəsi adresatın daxili aləmini dəyişməkdir ki, bu dəyişikliklərdən adresant heç bir mənfəət və ya qazanc güdmür, bu təsir sırf neyrofizioloji və psixoloji dəyişikliklərin əldə edilməsinə yönəlir.

Nitqi təsir isə yuxarıda qeyd edilən təsir növlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu terminin özündən də aydın olduğu kimi, burada bir insan tərəfindən digər bir insanın fəaliyyətinin nitq vasitəsilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Müasir dilçilikdə “nitqi təsir” termini geniş və eləcə də, dar mənada şərh edilir.

Nitqi təsir geniş mənada müxtəlif nitq vasitələri ilə individual və / və ya kollektiv təfəkkürə yönələn təsirdir, yəni təbii dildə ünsiyyət yaratmaqla göstərilən təsir növüdür.

Dar mənada isə nitqi təsir anlayışı daha çox praktikada işlənir. Belə ki, dar çərçivədə nitqi təsir dedikdə, təbii dilin işarələr sistemindən və müvafiq dil elementlərindən istifadə etməklə adresat və ya adresatların davranış və düşüncəsinə yüksək dərəcədə təsir edə biləcək məlumat formalaşdırmaq nəzərdə tutulur. Buraya KİV sistemindəki nitqi ünsiyyət və ya təbliğat-təşviqat kampaniyaları çərçivəsində auditoriya qarşısında edilən çıxışları nümunə gətirmək olar. Bu zaman nitqi təsir koordinativ və ictimai münasibətlərin strukturunda istifadə edilir. Bu mühitdə

kommunikantlar arasında bərabərhüquqlu əməkdaşlıq yaranır. Formal və ya qeyri-formal olaraq subordinasiya münasibətləri müşahidə edilmir [19].

İkinci tərəfdən nitqi təsir dinamik (təsirin birbaşa həyata keçirilməsi) və statik (perlokutiv effekt) mövqeyi baxımından da nəzərdən keçirilə bilər. Bir məqama da toxunaq ki, nitqi təsiri geniş mənada nəzərdən keçirdikdə buraya bir-birindən fərqli bütün diskurs növlərini cəlb etmək olar (reklam, elmi, siyasi və s.). Bu halda diskurs digər insanın davranışının tənzimlənməsinə yönəlir. Mahiyyət etibarilə bu, insanın süurunda və ya altşüurunda mövcud olan qoruyucu baryeri aşmaq cəhədidir.

Nitqi təsir haqqında ilk tərif A. A. Leontyevə məxsusdur: “Nitqi təsir nəzəri və praktiki cəhətdən kütləvi kommunikasiya, şifahi təbliğat (propaqanda) və s. zamanı (xüsusən də bu proseslərin öyrənilməsi zamanı) psixolinqvistik metod və kateqoriyalardan istifadə edilməsidir” [14, 5]. Nitqi təsirin ilk modeli də ona aiddir.

Lakin bu tərif tam mükəmməl və dolğun deyil. Digər tədqiqatçıların bu anlayışla bağlı irəli sürdükləri fikirlər isə A. A. Leontyevin verdiyi tərifə daha da tamamlayır. Onun davamçılarından olan Ye. F. Tarasov nitqi təsiri strukturunda ünsiyyətin təşkili və təsir obyektinin davranışının motivasiyası məqsədilə təsir subyektinin xüsusi aktivlik göstərdiyi proses kimi şərh edir [19, 79]. Beləliklə, nitqi təsir nitq vasitəsilə insana yönələn elə bir təsirdir ki, insan bu təsirin altında nəyəyə inandırılır, başqasının nöqtəyi-nəzərini qəbul edərək bu mövqedən qərar verir, hərəkət edir və s.

Psixoloji lüğətdə nitqi təsir anlayışı nüfuz anlayışından əsaslı şəkildə fərqləndirilir və izahı bu şəkildə verilir: “Nitqi təsir adresatın davranışlarının, amalının, məqsədinin, dəyərlərinin və s. ünsiyyət zamanı adresant tərəfindən dəyişdirilməsi prosesidir [3]. Nitqi təsirin əsas vəzifəsi həmsöhbətin və ya həmsöhbətlərin davranış və fikirlərini danışanın yönəltdiyi istiqamətdə dəyişdirməkdir [17, 19-27], lakin nitqi təsirin məqsədi kommunikativ aktın çərçivəsindən kənara çıxır. Yəni nitqi təsirin əsas məqsədi koqnisiya ilə bağlıdır. “Nitqi təsirin əsas qayəsi hər hansı bir kommunikativ sistemlə və ya insanla ünsiyyətdə olan fərdin subyektiv səciyyəsinə dəyişiklik etməkdir” [11].

O. N. Mişuk nitqi təsir fenomenindən bəhs edərkən qeyd edir ki, əslində bu hadisə iki əsas cəhətdən xarakterizə edilə bilər: 1) kommunikatantların düşüncə ortaqlığı və 2) məlumatın məqsədyönlü olması. Birinci cəhət ünsiyyətin formalaşması, ikinci isə təsirin həyata keçirilməsi, perlokusiya ilə bağlıdır [12, 248].

B.A. Yermolayev isə bu parametrləri əsas götürərək nitqi təsirin araşdırılması istiqamətlərini iki qrupa ayırır [4, 46-55]:

1) Kommunikantların düşüncə ortaqlığında yalnız sabillik deyil, eyni zamanda, variativlik də müşahidə edilə bilər: bir-iri ilə ünsiyyətdə olan tərəflərin düşüncəsinin ünsiyyətin başlanğıcındakı vəziyyətində üç cür situasiya ola bilər:

(A) situasiyasında təsir resipientin passivlik nümayiş etdirərək ona qarşı yönələn təsirə tabe olur (siyasətçinin həmfikirləri, tərəfdaşları ilə diskursun məzmununa görə apardığı müzakirələr buna misal ola bilər).

(B) situasiyasında resipient ona qarşı yönələn təsirin fərqi vararaq ona qarşı müqavimət göstərməyə cəhd edir (adresatın apponentlərlə olan ünsiyyəti zamanı ikinci müzakirə edilən məlumatın statusundan istifadə edərək, manipulyativ üsullardan istifadə edir. Opponent adresata əksər hallarda öz düşüncəsini təlqin edir).

(C) situasiyasında isə nitqi təsir müşahidə olunsa da, o, qeyri-iradi xarakteri daşıyır. Yəni bu, nə danışan nə də dinləyən üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, hər hansı bir məqsəd güdmür.

Tədqiqatçılar nitqi təsirin effekti məsələsindən bəhs edərkən, nitqi təsirin mexanizminin düzgün strategiya və taktikalar üzərində qurulmasının vacib faktor kimi qiymətləndirirlər. Bu

baxımından bir sıra strategiyaların düzgün seçilməsi olduqca vacib şərtidir. Apardığımız dil materialları əsasında belə bir fikir irəli sürmək olar ki, nitqi təsirin effektivliyi aşağıdakı strateji və taktiki vəzifələrin nə dərəcədə keyfiyyətli həll edilməsindən asılıdır: adresatın dərk etmə sahəsinə yeni anlayışlar daxil etmək (diqqəti cəlb etmək); anlayışlar sahəsinə dəyişmək (inandırmaq); semantik sahənin yenidən qurulması (təlqin edilənin əldə edilməsi üçün yol və üsullarının göstərilməsi).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitqi təsir strategiyalar və taktikalar hesabına reallaşır. Adresantın illokutiv məqsədindən asılı olaraq üç stratejiya fərqləndirilir:

1) “Mənfi” təhlil taktikası ilə reallaşdırılan stratejiya. Buraya günahlandırma, təhqir və ya hədə qorxu aid edilir.

2) “Müsbət” təhlil taktikası ilə reallaşdırılan stratejiya. Buraya isə tərif, yaxşı cəhətdən təqdimat və s. daxildir.

3) Teatrlaşdırmaq strategiyası. Burada məlumatlandırmaq, vəd etmək, proqnozlaşdırmaq, provokasiya yaratmaq kimi taktiki gedişlərdən istifadə edilir.

Nitqi təsirin linqvistik elementlərinə gəlincə isə, qeyd edilməlidir ki, leksik baxımdan bunlar inteqrasiyanın xüsusişdirilmiş verbal işarələri (birgə, bir yerdə, hamı, vahid, birlik, müştərəklik və s.), “mən, bizim, özümüz” kimi komponentlərdən ibarət konnotativ vokativlər (dostlar, yoldaşlar, əzizlərim və s.), eləcə də pragmatiklərdir (“köməkçi // yardımçı”). Bunlarda pragmatik situasiya leksik mənanın nüvəsinə daxil edildiyindən onlar dinləyicinin şüurunda gerçəkliyin arzuolunan obrazının yaradılmasına xidmət edir.

Morfoloji səviyyədə “doğma” – “yad” opozisiyasının təsvir edilməsində işlənmə tezliyi ilə seçilən dil elementləri kimi şəxs və mənsubiyyət əvəzlilikləri çıxış edir. “Belə ki, “biz” əvəzliyinin nitqdə işlənməsi inklüziv səciyyəli olmaqla yanaşı (geniş mənə spektrinə malikdir: ümummilli *biz*, kollektiv *biz*; metonimik *biz*, aktual *biz*), eksklüziv səciyyəli *biz* əvəzliyi ilə omonimdir və bunların nitqprosesi zamanı anamlarının dəyişilməsi manipulyativ nitqi təsir fürsəti yaradır” [12, 250].

Sintaktik səviyyədə əsas manipulyasiya potensialı subyektin bəzi təqdimat üsullarında müşahidə edilir. Agensin sintaktik mövqeyi burada xüsusi pragmatik nəticələrə gətirib çıxara bilər: iştirakçını diatezin mərkəzinə və ya periferiyasına daxil etmək, onu kommunikativ fokusun, yəni empatiyanın fokusunun dəyişilməsi ilə bağlı olaraq, tam eliminasiyası və ya kadr arxasına keçirmək kimi sintaktik vasitələr xüsusi təsir gücünə malikdir.

Reklam mətnlərində nitqi təsirlə bağlı xüsusi araşdırma aparən A. A. Qoryaçev qeyd edir ki, reklam mətnlərindəki kommunikativ stratejiya iki qrupa ayrılır: 1) Məlumat əsasında formalaşan stratejiya: reklam obyektinin təsir potensialına malik obrazının formalaşdırılmasına yönəlir. 2) Optimallaşdıran stratejiya: effektiv kommunikasiya şərtləri yaradır [2, 184].

Nitqi təsir zamanı metaforanın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu və bu üsuldan siyasi diskursda daha geniş və uğurla istifadə edildiyi də vurğulanır [12, 250].

Nitqi təsirin həm emosional, həm də koqnitiv sahələrlə bağlı olan bir neçə effekti müşahidə edilə bilər: təsir subyektinin davranışının əsaslı dəyişilməsi; onun emosional vəziyyətinin dəyişilməsi; dünyagörüşünün dəyişilməsi; ətraf aləmin bu və ya digər hadisələrinə olan münasibətinin dəyişilməsi.

Danışanın nitqi təsiri mürəkkəb və çoxaspektli hadisədir. Tədqiqatçıların böyük bir qismi belə hesab edir ki, danışan, bir qayda olaraq, qiymətləndirici ifadələr işlədir və onun istifadə etdiyi ifadələrdə iki cəhət özünü daha kəskin biruzə verir: məlumat və məlumatın interpretasiyası [13; 20]. Nitqi təsir dil ifadələrinin ünsiyyət zamanı elə bir formada istifadəsidir ki, bunun nəticəsində dil daşıyıcısının dünya modelinə yeni biliklər daxil edilir və artıq mövcud olan biliklərin isə modifikasiyası, yəni biliklərin ontolojişməsi prosesi baş verir [Баранов 1990:12]. Bu yanaşmanı

paylaşan M. R. Jeltuxina isə qeyd edir ki, istənilən qaydada dildən istifadə dünyanın dərk edilməsinə və dünyagörüşünün formalaşması üsuluna təsir edir. Lakin təsir nə qədər emosional olsa, bir o qədər də effektiv olar [5]. Buna əlavə olaraq, deyə bilərik ki, nitqi təsir yalnız dialoji mühitdə deyil, monoloji mühitdə də özünü biruzə verir. Öz-özünə danışaraq nəyisə təhlil etmək və ya bu nitqin təsiri ilə coşmaq və s. məhz monoloji (daxili və ya xarici nitq olmasından asılı olmayaraq) nitq zamanı nitqi təsir fenomenindən danışmağa əsas verir.

Nitqi təsirin linqvistik baxımdan fərqli diskurslarda, məsələn, siyasi diskursda birbaşa və ya dolaylı olaraq hansı dil elementlərinin və ya ekstralingvistik faktorların köməyi ilə həyata keçirilməsi isə ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olduğundan, biz bu məqalədə bu məsələyə toxunmayacağıq. Belə ki, nitqi təsirin məhz manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi, əsasən, siyasi diskursda tətbiq edilir.

Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirdikdə, sonda belə bir qənaətə gəlinir ki, nitqi təsir məqsədyönlüdür, onun hər bir təsir subyekti üçün məqsədi, vəzifəsi var.

Nitqi təsir zamanı danışanın avtoritetliyi, özünə inamı və ötürdüyü məlumata güvəni mühüm amillərdəndir.

Tədqiqatlarda nitqi təsir mexanizmləri daha çox sırf linqvistik baxımdan nəzərdən keçirilir. Deməli, nitqi təsir dil ifadələri ilə reallaşarsa, gələcək tədqiqatlarda linqvistik yanaşma baxımından bu hadisəni leksik, qrammatik və üslubi səviyyələrdə xarakterizə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Баранов А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на-Дону, Изд-во Рост, ун-та, 1993, 182 с.
2. Горячев А. А. Опыт моделирования речевого воздействия в рекламной коммуникации // Известия Российского государственного университета им. А. И. Герцена. Филология, № 110, 2009, с. 182-189.
3. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь. Москва: Проспект, 2006 (ГПП Печ. Двор), 558 с.
4. Ермолаева Б. А. Целеобразование в коммуникации // Оптимизация речевого воздействия. Москва: Наука, 1990, с. 46-55.
5. Желтухина М. Р. Специфика речевого воздействия тропов в языке СМИ. дис. на соис. уч. ст. д. филол. н. Москва, 2004, 720 с.
6. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия: Учебное пособие.- М.: Педагогическое общество России, 2000, 544 с.
7. Кусяев А. Р. Приемы речевого воздействия в диалоге менеджера с клиентом // Вестник Челябинского государственного университета. 2013, № 37 (328). Филология. Искусствоведение. Вып. 86, с. 91-93
8. Конюхов Н. И. Влияние // Словарь-справочник по психологии. Москва, 1996, с. 17.
9. Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе: Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. Москва: Изд-во Моск. ун.та, 1971, 267 с.
10. Леонтьев А. А. Язык пропаганды: социально- психологический аспект // Язык как средство идеологического воздействия. Москва, 1983, с. 15-33.
11. Манько Ю. В. К вопросу об уровне анализе социального воздействия на формирование жизненной позиции личности. // Проблемы психологического воздействия. Межвуз. сб. научн. тр. Иваново, 1979, с. 30-40.

12. Мищук О. Н. Речевое воздействие в политическом дискурсе // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. № 1, 2013, с. 248-253.
13. Николаева Т. М. «Лингвистическая демагогия» // Прагматика и проблемы интенциональности: Сб. науч. трудов, Москва, 1988, 287 с.
14. Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики. Москва: Изд-во «Наука», 1972, 143 с.
15. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию. / Морозов А.В. Психология влияния. СПб.: Питер, 2001, 512 с. (Серия «Хрестоматия в психологии»)
16. Скуленко М. И. Убеждающее воздействие публицистики. Киев: «Вища школа», 1986, с. 42.
17. Стернин И. А. Практическая риторика как предмет исследования. / Речевое общение. Специализир. Вестник-Красноярск, 2000, вып.2 (10), с. 19-27
18. Тарасов Е. Ф., Безменова Н. А., Лузина Л. Г. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. Москва: Наука, 1990, 136 с.
19. Тарасова И. П. Структура личности коммуниканта и речевое воздействие. // Вопросы языкознания, 1993, №5, с. 70-83.
20. Федосюк М. Ю. Выявление приемов «демагогической риторики», как компонент политического искусства // Риторика в развитии человека и общества: Тез. науч. конф. Пермь, 1992, 276 с.
21. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов. Москва: Мысль, 1973, 213 с.

Summary

Habibova Konul

Azerbaijan National Academy of Sciences Linguistics Institute named after I.Nasimi

About the concepts of impact and speech impact

The article discusses the concepts of impact and speech impact. Impact has several types, like influence, persuasion, etc. Speech impact is also a special type of exposure. This article discusses the distinctive features of these concepts. It is indicated that impact and speech impact are different concepts. The author of the article investigates the positions of various researchers on the strategies and tactics of speech impact. Summing up, it is noted that the mechanisms and means of speech impact in linguistic studies should be considered at the grammatical, lexical and stylistic levels.

Резюме

Габибова Кёнул

Института языкознания им. Насими национальной академии наук Азербайджана

О понятиях воздействие и речевое воздействие

В статье рассматриваются понятия воздействие и речевое воздействие. Воздействие имеет несколько типов, как влияние, убеждение и т.д. Речевое воздействие тоже является особым типом воздействия. В данной статье рассматриваются отличительные черты этих понятий. Указывается что воздействие и речевое воздействие – разные понятия. Автор статьи

исследует позиции разных исследователей по поводу стратегий и тактик речевого воздействия. Подводя итоги отмечается, что механизмы и средства речевого воздействия в лингвистических исследованиях должны рассматриваться на грамматическом, лексическом и стилистическом уровнях.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

İsmayılova Esmira
dissertant
Lankəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın lirikasında tarixə baxış, milli kimlik axtarışları.
Azərbaycançılıq, türkçülük və ana dili məsələsi

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərindən biri olan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın bütün yasaq və qadağalara baxmayaraq, şah rejiminin tuğyan etdiyi dövrdə ana dilində yaratdığı əsərlərdə Azərbaycançılığı, milli dəyərlərimizi təbliğ etməsindən bəhs edilir. Mövzunun təhlili zamanı M. Şəhriyar yaradıcılığını tədqiq edən ədəbiyyatşünasların əsərlərinə müraciət edilmiş, paralellər aparılmışdır. Əsas mənbə kimi, ustad şairin ana dilində yazdığı əsərlərə istinad edilmişdir.

Açar sözlər: Şəhriyar, şair, ədəbiyyat, Azərbaycançılıq, türkçülük, anadilli.

Key words: Shahriyar, poet, literature, Azerbaijanism, Turkism, mother language

Ключевые слова: Шахрияр, поэт, литература, азербайджанизм, туркизм, родной язык.

“Şair ola bilməzsən anan doğmasa şair” deyən Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar nadir, fitri istedadla, şairlik qüdrətinə malik, özünün də dediyi kimi, “anadan şair kimi doğulan” dahi söz ustasıdır. Həm də tək-cə zəmanəsinin deyil, bütün zamanların şairi adlandırılmağa layiq olan söz sərrafı, qüdrətli şairdir. Şəhriyarın bənzərsiz, təkrarsız yaradıcılığı, böyük mənəvi gücə, təsirə malik poeziyası xalqımızın mədəni sərvətidir.

M. Şəhriyar əsərlərində xalqın tarixinə, qəhrəmanlarına dəyər verən, onları əsərlərində sevə-sevə tərənnüm edən sənətkardır. Tarixi keçmişimiz, vətənin dünəni, bu günü, xalqın çəkdiyi əzab və əziyyətlərə vətənpərvər şair biganə qalmır, yaradıcılığında bu mövzulara xüsusi yer ayırır. Xalq qəhrəmanı “Qaçaq Nəbi”yə müraciətində şair vətənin ağrılarına belə nəzmə çəkir:

Dedin bəs vətən də sabiq vətəndir?
Gördün ki, dostun yox, hamı düşməndir,
Vətəndən qalan bir quru kövşəndir,
Ondan da əl çəkib vaz keçək, Nəbi,
Ay qoçaq Nəbi![7.181]

Xalq qəhrəmanı Nəbiyə xitabən şair qəlbindən keçənləri dilə gətirir, yurdunun övladlarına vətənin adi torpaq, dağ-daş olmadığını deyir:

Qazamat istidi, yata bilmirsən.
Analar beşiyin sata bilmirəsən,
Öz ata yurdunu ata bilmirsən,
Qeyrətin qurbanı, ay qoçaq Nəbi,
Ay qoçaq Nəbi![7.180].

Şəhriyar milli kimliyi, doğulduğu ailəsi, el-obası ilə ilə həmişə fəxr edib. Atasının xatirəsini uca tutan şair onu minnətdarlıqla xatırlayır:

“Mənim atam süfrəli bir kişiydi,
El əlindən tutmaq onun işiydi.[6.45].

Şair Əbülfəz Hüseyniyə həsr etdiyi “El bülbulü” şeirində də milli kökə bağlılıq hissələrinin tərənnümü üstünlük təşkil edir:

Bu dünyada bizdən qalan bir sədi,
Bu karvanın zəngi qalırsa, bədi,

Unutsa hər kəs atasın nakəsdı...[6.82].

Millətinin çəkdiyi ağrılara Şəhriyar biganə qala bilmir, “ tazıya tut, dovşana qaç” deyən siyasilərin ikiüzlü siyasətini pisləməkdən çəkinmir:

Biz millətin var harası?

Hardan sağalsın yarası?

Öz şeytanı, öz barası,

Buna deyir: “Qaç çaparı”,

Ona deyir: “Vur şikarı”. [6.86].

Şairi narahat edən məsələlərdən biri də millətin balalarının ac-yalavac qalmaları, xalqın kasıblıq, yoxsulluq dərdidir:

Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,

Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz. [7.səh.26.]

Şairin nisgilli dillə qələmə aldığı bu şeirdə Şəhriyarla Mirzə Ələkbər Sabiri birləşdirən əsas cəhət millət dərdi, vətən təəssübkeşliyidir. Sabiri çərlədib yatağa salan “dərbədər gəzib ürəyi qan olan “cocuqların”, “daşdan yumşaq zəhr nədir, marı yeyən əkinçi”lərin, “başibəlali fəhlə”lərin, “qəmdən ürəyi çatlayan Xanbacı”ların dərdinə Şəhriyar biganə qala bilmir, mənsub olduğu xalqın vəziyyətini əsərlərində real əks etdirirdi.

Qeyd edək ki, ötən əsrin ikinci yarısında Güney Azərbaycanında milli dilin yayılmasında, bu dildə yazılan əsərlərin təbliğində “Varlıq” jurnalı böyük rol oynamışdır. Jurnalının təsisçisi, yaradıcısı doktor Cavad Heyətin təsisçisi olduğu jurnalın M. Şəhriyarın da ana dilli əsərlərinin yayılmasında əvəzsiz rolu olub. 60 il Şəhriyarla dostluq etdiyini deyən doktor Cavad Heyətin şair barədə dedikləri hər bir Azərbaycanlıda kimliyindən asılı olmayaraq qurur doğurur: “Bir gün şahın xanımı Fərəh köməkçisini şairin yanına göndərmişdi. Şahbanunun köməkçisi Şəhriyara xanımın təklifini çatdırır: “Mən razı deyiləm ki, Şəhriyar ailəsi ilə doktor Cavad Heyətin evində daimi qalsın və onlara zəhmət versin, istəyirəm ona Tehrandə bir ev alım və ailəsi ilə o evə köçsün”. Ustad Şəhriyarsa bunun əvəzində təşəkkürünü şahbanuya çatdırmağı xahiş edir və deyir: “Şahbanuya deyin ki, çox sağ olsun. Mənim evə ehtiyacım yoxdur. Şahbanu öz lütfünü göstərmək istəyirsə, göstəriş versin, mənim “Divan”ım türkcə də basılsın, kitabın satışından özümə ev alım”. [9.səh. 93].

M. Şəhriyarın şahın xanımından məhz bu xahişdə bulunması göstərir ki, Şəhriyarı ana dilli əsərlərinin taleyi, türkcə “Divan”ının nəşri maddi dolanışığından, ailə problemlərindən daha çox narahat edib. Ən əsası isə, şair başqasının verdiyi evdə yaşamağı qüruruna sığışdırmır, öz əsərlərindən gələn vəsaitin hesabına ev almağı üstün sayır.

Şəhriyarın yaşadığı dövrdə ana dilində yazıb yaratmaq asan məsələ deyildi. Şah rejiminin tuğyan etdiyi dövrdə hakim fars dilini qoyub, ana dilində əsərlər yazmaq hünər tələb edirdi. Şəhriyar irsinin güneyli tədqiqatçılarından olan Güntay Gəncəli müsahibələrinin birində şairi məhz ana dilində əsər yazdığına görə yaşadığı dövrün qəhrəmanı kimi səciyyələndirir: “Pəhləvilər dönəmində Şəhriyar kimi ünlənmiş bir şairin türkcə yazması çox təhlükəli idi. Şəhriyarı sırf “Heydərbabaya salam” əsəri üçün öldürə də bilərdilər. Bu təhlükəni Şəhriyar anlayırdı, ancaq yenə də türkcə yazmağa başlamışdı. Bu baxımdan keçən əsr tariximizdə birinci qəhrəman Rəsulzadə olmuşsa, ikinci qəhrəman Şəhriyardır. Şəhriyarın qəhrəmanlığının mahiyyəti bu idi. Aşağılanan, adam dili hesab edilməyən türkcəni Şəhriyar birdən insanların sevimli könül dünyasının dilinə çevirdi. Bəlkə də, Şəhriyar olmasaydı, türk dili İran ortamında daha çox zərər ala bilərdi”. [4]

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,

Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz. [7. səh 24].

deyən şair türk dilini ana dili, laylay dili adlandıraraq yazırdı:

Türki, vallah, analar oxşağı, laylay dilidir,
Dərdimi mən bu dillə müdava elədim. [7.səh-39].

Şairin əsərlərinin təhlili göstərir ki, fars şovinizminin hakim olduğu dövrdə türk dilində yazmaq, yazdığını xalq kütlələrinə çatdırmaq Şəhriyara asan başa gəlməyib. Ana dilinin qadağan edilməsi səbəbindən bu dildə yazdığı divanının çap edilməməsindən şair ürək ağrısı ilə bəhs edərək yazırdı:

Türkü olmuş qadağan, divanımızdan da xəbər yox,
Şəhriyarın dili də "vay" deyə divan ilə getdi. [7.səh.117].

Türkiyəyə heç vaxt səfər etməsə də, şair "Türkiyəyə xəyali səfər" şeirini yazıb və Turan elinə bağlılığını belə ifadə edib:

Hər yerin torpağı bir şey bəslər,
Bura da, doğrusu, qeyrət kanıdır.
Burda daşdan çox igidlər sümüyü,
Çəsmədən bollu şəhidlər qanıdır.
Görürəm Fatehi etməkdə hucum,
Oxunub fatiheyi-dövləti – Rum. [7.səh.165]

Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlu Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik hissələrinin tərənnümünü yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Fars şovinizminin tüğyan etdiyi vaxt onun bu ruhlu şeirləri türkçülüğü, Azərbaycançılığı qoruyur və geniş təbliğ edirdi. Bu təbiidir. Çünki şair təkcə doğma dili ilə deyil, həm də təfəkkür tərzini etibarlı ilə Azərbaycan xalqının mənəviyyatının ifadəçisidir". [8, səh.369]

Azərbaycanı bütöv görmək arzusu Şəhriyarın yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. S. Rüstəmlə şeirləşməsində şair vahid vətən arzusunun yanıqlı dillə nəzmə çəkir:

Göz yaşımın, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsen iki qardaş arasında! [7.səh-53].

"Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf" şeirində ayrılığın yaratdığı acı nisgil, o taylı, bu taylı soydaşlarımızın illərdə davam edən ayrılıq dərdinə şair ürəkdən kədərlənir:

Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq.
Gözə sovurur saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq! [6. səh.84].

Bu həmin ağrı idi ki, Arazın bu tayında şair Bəxtiyar Vahabzadəni də duyğulandırmışdı. B. Vahabzadə 1959-cu ildə qələmə aldığı "Gülüstən" poemasında sovet rejiminin qadağalarına baxmayaraq, Şəhriyarın səsinə səs vermiş, poemasının I hissəsini "Heydərbabaya salam"la yekunlaşdırmışdı:

Şəhriyar səs verdi Təbriz elindən:
"Heydərbaba, göylər qara dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən aldılar,
Yaxşı bizi yaman günə saldılar. [2.səh.81].

Qeyd edək ki, həqiqət axtarışı dünya yaranandan insanlığı düşündürən ən vacib məsələ olub. Atəşpərəstlik dövrünün ən böyük ədəbi abidəsi olan "Avesta"da Zərdüştün dilindən həqiqət haqqında belə deyilir:

Bizə düzlük, doğruluq ver.

Vicdanlı et bizi sən,
Müqəddəs et bizi sən,
Bizə elm ver,
Bizə ilahi qələbə,
Bizə üstün həqiqət ver.
Bizə doğru deyilən
Müqəddəs kəlmələr ver.[1.səh.87].

Şəhriyarı müasirlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri də “Avesta”da deyilən həyat həqiqətlərinə bütün yaradıcılığı boyu sadıq qalması, baş verənləri olduğu kimi, bəzək-düzəksiz təsvir etməsidir. Elə bu səbəbdəndir ki, Şəhriyarın əsərlərini oxuyan oxucu şairin yaşadığı dövr, ictimai-sosial şərait, XX əsrin İrani, şairin şəxsi həyatı barədə tam dolğun məlumat ala bilir. “El bülbülü” dediklərimizin əyani sübutudur:

Kənd uşağı , comalaşdıq, şoxuduq,
Təndir aşın içmiş idik, toxuduq,
Sözlərivi kəlmə-kəlmə oxuduq,
Qəm sazının yenə simin bağladığ,
Bir oxuduq, bir çaldıq, bir ağladıq. [6.səh.80].

“Analar oxşaması” şeirində şair şəhid anasının dili ilə vətən uğrunda qurban gedən oğullara ana dilində sanki laylay çalır, yurdunun qəhrəman oğulları ilə öyünür, vətən təəssübkeşliyi övlad ağrısından üstün bilir:

Şir balası, şəhidlərin yeri boşdur, boş qalmasın,
Allah bizdən xoşnud olsun, şeytan qoy heç xoş olmasın,
Sizlər kimi igidlərlə dünya dolsun, boşalmasın,
Cihad bizi cəhənnəmdən qurtardı verdi cənnətə,
Şəhid balam, bayram sənin, görüş qalsın qiyamətə.[7. səh.218].

Şəhriyar yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan filologiya elmləri doktoru, professor Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül” kitabında yazır: “Şəhriyar xalqının qarşısında məsuliyyətini dərk edən şairdir. Elə buna görə də dözülməz həyatdan can qurtarmaq naminə ayağa qalxan xalqın mübarizəsini böyük siyasi oyunlar mənəşəsində kimlərsə öz xeyirlərinə istiqamətinin dəyişdirilməsi ehtimallarına qarşı şair narahatçılığı səmimi və təmiz duyğuların məhsuluna çevrilir”. [3. səh125].

Düşmən bizə dişlərini qıcırdır,
Körpə kimi belimizi qacırdır,
Xəmir kimi ayaqlayıb acırdır,
Bələ buyurt yapır bizi təndirə,
Udur, amma inanmıram sindirə.[7.səh.201].

Şair Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın əsərlərinin xalq arasında geniş yayılmasının bir səbəbi də mübarizəyə çağırış, milli köklərə qayıdış, qəhrəmanlıq əhvali ruhiyyəsinin yorulmadan təbliğindədir. “Şəhriyar şeiri ideya aydınlığı ilə səciyyəli, mündəricə bütövlüyünə malik bir poeziyadır. Onun həyat mövqeyi həmişə fəal olmuşdur. Bu poeziya sülh, ədalət, azadlıq, bəşər səadətinin açarı kimidir”. [5.səh.30]. Bu sözlər Şəhriyar şeirinin Azərbaycanca ilk tədqiqatçılarından olan H. Billuriyə məxsusdur. Ədəbiyyatşünas alim ustad şairin yaradıcılığını təhlil edərkən qeyd edir ki, xalq üçün yazılan, elin dərd-səri, sevinci hopan poeziya həmişə yaşarıdır:

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz.
Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə

Kövsər ola bilsə, demirəm, Səlsəbil olmaz[6.səh.100].

Əsərlərinin böyük əksəriyyətini vətəndaşı olduğu ölkənin rəsmi dilində, farsca yazmağa məcbur olan şair türkçülüyə, milli kökünə heç vaxt xəyanət etməyib, millətinin “farsca da dərdini söylər dili” olduğunu aşkar bəyan edib:

Elmin farsca da dərdini söylər diliyəm mən,
Haqqa doğru nə qaranlıq isə, el məşəliyəm mən,
Əbədiyyət gülüyəm mən.[7.səh.281].

M.Şəhriyar Azərbaycan dilinin inkişafı, onun sənət dili kimi yeni keyfiyyət qazanması baxımından gördüyü işləri “Dərya elədim” şeirində belə əks etdirir:

Türkü bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mərəkəni məşhəri –kübra elədim.
Bir işiltiydi, Süha ulduzu tək görsənməz,
Göz yaşımıla mən onu əqdi-Sürəyya elədim.[7səh.37].

Şəhriyar irsinin tədqiqatçılarından olan professor Elman Quliyev ustad şairin bu şeirini yüksək dəyərləndirir: “ Ümumiyyətlə, “Dərya elədim” şeiri şairin Azərbaycan dili ilə bağlı düşüncələrinin bədii əksi yox, həm də ustadın sənətkar hesabatıdır”.(3.s.96).

Əzəli arzusu insanların xoşbəxtliyi, millətinin birliyi olan ustad şair bütün yaradıcılığı boyu bu istəyinə sadıq qalır, milli birliyi tərənnüm edir. “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeiri şairin istəklərinin poetik ifadəsidir:

İnsanlarıq, insanlığı xoşlayın,
Bir millətlik, birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,
Bir millətə olarmı yüz hökumət?[6. səh.75].

Nəticə kimi onu deyə bilərik ki, M. Şəhriyar bütün yaradıcılığı boyu milli dəyərlərə sadıq qalmışdır. O, doğma yurdunu sevə-sevə tərənnüm etmiş, xalqın ağrı-acılarını şeir və poemalarında təsirli dillə əks etdirmişdir. Məhz buna görə də Şəhriyarın əsərləri türk xalqlarının sarsılmaz birliyinin ifadəçisinə çevrilmişdir. Bu poeziyanın ictimai-siyasi təsiri olduqca böyükdür.Şairin yaradıcılığını araşdırarkən görürük ki, Şəhriyarın yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti üst-üstə düşür.Bu əsərlərdə vətənpərvər şairin obrazı canlanır. Şəhriyar yaradıcılığının milli təkamülü şairin şəxsiyyət kimi böyüklüyünün təzahürüdür. Xalqının sevincinə şərik olub, dərdinə ürəkdən yanan, ikiyə bölünmüş Azərbaycanın kədərini şair həmkarları ilə paylaşan vətənpərvər şairin yaradıcılığı türk xalqları arasında mədəniyyət körpüsü rolunu oynayır. Azərbaycançılıq, türkçülük qayəsinə daim sadıq qalan ustad şair vətəninin bir vaxtlar bütöv olacağına, birləşəcəyinə qəlbən inanmışdır. Şəhriyar poeziyasını yaşarı edən, xalqına sevdiren də bu inam, milli kimliyini hər şeydən yüksək tutmasıdır.

Ədəbiyyat

1. “Avesta”, “Apostroff” nəşriyyatı. Bakı, 2017, 236 səh.
2. Bəxtiyar Vahabzadə “Seçilmiş əsərləri”, II cild. “Öndər” nəşriyyatı, Bakı, 2004, 320 səh.
3. Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül”. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2004, 280 səh.
4. Güntay Gəncalpla müsahibə.“Teleqraf.kom”, 29 aprel 2015
5. Hökümə Billuri “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar”. Bakı, “Elm”, 1984, 156 səh.
6. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, “Seçilmiş əsərləri”. “Avrasiya Press”, Bakı, 2005, 480 səh.

7. "Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: "Əbədiyyət gülüyəm mən"". Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 286 səh.
8. Yavuz Axundlu, "Ədəbi portretlər". "Elm" nəşriyyatı, II nəşr, Bakı, 2009, 412 səh.
9. "Varlığımız". "Elm və təhsil", Bakı, 2014, 100 səh.

Summary
Esmira Ismailova
Lankaran State University

**Historical view, search of national identity in the
lyric poetry of Mahammadhuseyn Shahriyar.
Azerbaijanism, Turkism and the issues of mother language.**

As a result, we can note that M. Shahriyar was loyal to national values throughout all his creative career. He fondly praised his homeland, reflected the pain of his nation in his poetry and poems. That's why Shahriyar's works have become the expression of the enduring unity of Turkish nations. The public-political impact of this poetry is quite extensive. As we explore the work of the poet, we can see that the creativity of Sheriyar coincides with his identity. The image of the patriotic poet is revived in these works. The national evolution of Shahriyar's creativity is the manifestation of the greatness of the poet's personality. The creativity of the patriotic poet's by sharing the joy, the sadness of his people, and the grief of divided Azerbaijan with colleagues plays the role of a cultural bridge between the Turkish nations. The Azerbaijani poet, who was always faithful to Turkism, sincerely believed that his homeland would be intact and united. This belief, keeping national indentity above all, has made Shahriyar's poetry to live and be loved by people.

Резюме
Эсмира Исмаилова
Лянкранский государственный университет

**Взгляд в историю в лирике Мамедгусейна Шахрияра,
поиски национального самосознания.**

Вопросы азербайджанизма, туркизма и родного языка

В результате можно сказать, что Шахрияр на протяжении всего своего творчества остался верен национальным ценностям. Он с любовью воспевал родную страну, поэмах и стихах отражал боль и горе народа. Именно поэтому произведения Шахрияра стали выражением нерушимого единства тюркских народов.

Общественно-политическое влияние этой поэзии довольно велико. Рассматривая произведения поэта, мы видим, что творчество и личность поэта совпадают. В этих произведениях проявляется образ поэта-патриота. Национальная эволюция творчества Шахрияра- это явление его как личность. Разделяя радости и горе своего народа, Шахрияр с горестью делится с поэтами-единомышленниками о тяжести разделенного на две половины Азербайджана.

Это и играет межкультурным мостом тюркских народов. Поэт всегда был преданным тюркизму, азербайджанизму, душой верил, что когда-то его родина объединится и станет единой. И эта вера сделала поэта любимым поэтом народа.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Mehdiyeva Aysel
dissertant
Lankaran Dövlət Universiteti
mysel.lsu@yahoo.com

Dilçilik tədqiqatlarında metaforalara müxtəlif yanaşmalar haqqında

Annotasiya: Dildə metafora hadisəsinin və metaforikləşmənin araşdırılması hər zaman aktual olmuşdur. Çünki metafora təfəkkürlə dilin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Azərbaycan və ingilis dillərində metaforalar haqqında tarixən müxtəlif tədqiqatlar yazılmış, dilçilikdə metafora ilə bağlı ənənəvi və müasir nəzəriyyələr meydana gəlmiş, ayrı-ayrı dillərin metaforik sisteminin konseptual əsasları araşdırılmışdır. Müxtəlif dillərdə metaforanın tədqiqinin müqayisəli öyrənilməsi perspektivli, lakin çətin məsələdir. Bu damüqayisə olunan dillərin müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik olmasından və dilçilikdə bu məsələnin həlli dərəcəsiindən asılıdır.

Açar sözlər: metafora, konseptuallıq, köçürmə, müqayisə, oxşarlıq, məcazi mənə.

Key words: metaphor, conceptuality, transference, comparison, similarity, figurative meaning.

Ключевые слова: метафора, концептуальность, передача, сравнение, сходство, образный смысл.

Dilçilikdə sözün mənasını, həmin mənənin dəyişməsinə semasiologiya öyrənir. Semasiologiya dilin leksik-semantik sistemini və həmin sistemin ünsürü olan sözün daxili qanunauyğunluğunu, mənəca genişlənmə və ya daralma səbəblərini, mənə qruplarını, semantik variantlarını, sözlərin birləşmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Burada əsas məsələ sözün mənəsi və onun forması arasındakı əlaqə, bir sözün mənəca başqa sözlərlə bağlılığı, mənə və məfhum arasındakı münasibətidir. Dildə işlədilən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənədə işlənə bilər. Bu iki mənə arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğuna görə söz özünün həqiqi mənəsinə əsasən məcazi mənədə işlədilir, buradan da yeni mənə çalarları yarada bilər. Sözlərin məcazi mənədə işlədilməsinin bir şəkli də metaforadır.

Bildiyimiz kimi, əksər insanlara görə metafora şair, yazıçı, başqa sözlə, yaradıcı insanlar üçün bir vasitədir. Çox az insan bizim metaforik ifadələrdən gündəlik nitqimizdə istifadə etdiyimizdən xəbərdardır. Bu, hər kəsin bu haqda nə düşündüyü fikrindən daha çox asılıdır. Corc Lakof və Mark Conson 1980-cı ildə yazdıqları məşhur “Metaphors we live by” (“Yaşadığımız metaforalar”) əsəri ilə metaforalara hər zaman hər yerdə işlənə bilməsinə iddia edərək konseptual metafora nəzəriyyəsini ilk olaraq ortaya qoydular. Metaforaya koqnitiv yanaşmanı sərgiləyən həmin nəzəriyyəyə qədər metaforalara müxtəlif yanaşmalar olmuş, onlar haqqında xeyli yazılmış və ya deyilmiş fikirlər mövcud olmuşdur.

Hər şeydən öncə, metaforalar haqqında bədii dilin ifadə vasitəsi olmaqla çoxlu təriflər vardır. Ən çox yayılan tərif belədir: metafora kimi, bənzər tipli müqayisə bildirən sözlərdən istifadə etmədən birbaşa müqayisə yolu ilə köçürmə deməkdir. [11] Metafora haqqında ilk elmi fikir e.ə. IV əsrdə yaşamış qədim yunan filosofu və alimi Aristotelin “Poetika” əsərində qeyd olunmuşdur. Aristotel ilk dəfə olaraq metaforalara elmi şəkildə yanaşaraq onların ətraflı təsvirini vermişdir. O qeyd edirdi ki, metafora bir əşyaya başqa bir əşyanın malik olduğu adın verilməsindən ibarətdir ki, burada köçürmə ya cinsdən növlərə, yaxud növlərdən cinsə qədər, ya da ki növlərdən növlərə qədər ola bilər, daha çox oxşarlıq zəminində qurulur. [11] İngilis maarifçisi, ədəbi tənqidçisi İ.A. Riçardz daha da irəli getdi. O, dilə metaforalardan danışarkən bu gün də istifadə olunan bir terminologiya gətirdi. Onun fikrincə, metafora mövzu və vasitə adlanan iki termindən ibarətdir. İkincisi, məcazi mənədə işlənən termdir və bu iki terminin təməl adlanan əlaqələri vardır. Məşhur Sovet dilçisi, leksikoloqu İ.V. Arnold metaforaya bu izahı vermişdir: metafora oxşarlıq əlaqələndirilməsinə

əsaslanan adın köçürülməsidir və beləliklə, bu, əslində gizli bir qarşılaşdırma, yəni müqayisədir. Bu, bir şeyi digərinə bənzədərək sanki digəriymiş kimi istinad edən təsvir üsulunu bizə təqdim edir. Məsələn, hiyləgər adam tülkü kimi adlandırılır. Gördüyümüz kimi, bütün bu izahlar arasında oxşarlıqlar üzərində qurulmuş bir-biriylə bağlı olan iki termindən ibarət ortaq cəhət vardır. Amma onlar dili bəzəməklə metaforaların funksiyalarını da məhdudlaşdırmışlar.[5; s. 130]

Alman dilçisi H.Paul qeyd edir ki, metaforalar oxşarlıq və ya müqayisənin çox müxtəlif növlərinə əsaslanırsa bilər, məsələn, forma oxşarlığına: head of a cabbage-kələmin başı, the teeth of a saw- mişarın dişi. Bu oxşarlıq funksiyaya əsaslanırsa bilər. Köçürülmüş mənə kontekstdən asanlıqla tanınır: the head of the school-məktəbin başçısı, the key to the mystery-sirrin açarı. Oxşarlıq mövqə ilə də daşınıla bilər: foot of a page-səhifənin ayağı. Metaforik köçürmənin çoxsaylı halları zaman və məkan arasındakı oxşarlığa da əsaslanırsa bilər: long distance-long speech-uzun məsafə-uzun çıxış, a short path-a short time-qısa çıxış-qısa vaxt.[5; s. 131]

Azərbaycan ədəbi dili zəngin və rəngarəng semantik sistemə malikdir və dilimizin semantik sisteminin öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Semasioloji tədqiqat sahəsində Azərbaycan dilçilərinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də söz və ifadələrin mənalarının dəyişmə səbəblərini müəyyənləşdirmək məsələsini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Azərbaycan dilindəki sözlərin mənalarının dəyişmə və inkişafını göstərən cəhətlərdən biri də onların məcazi mənada işlənməsidir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də sözlərin məcazi mənada işlənməsi şəkillərindən biri də metaforadır. Azərbaycan dilçiliyində də metaforalara aralarında oxşarlıq olan bəzi yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar daha çox metaforalara Aristoteldən bu günümüzdə kimi gələn çıxan ənənəvi yanaşmalara əsaslanır. Görkəmli Azərbaycan dilçisi Afad Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında qeyd edir: Əşya və hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranan məcazlara metafora deyilir; məsələn:

Səhərdir...Darayır saçlarını gün,
Tərləyir Qafqazın qarlı dağları (S.V.)

Bu misalda günün saçlarını daraması, dağların tərləməsi metaforadır. Çünki günəşin saçları yoxdur, dağ da tərləməyə qabil deyildir. Bunun ikisi də canlılara məxsus əlamətlərdir. Metaforada bu və ya digər əşyanın rəngi, forması, xarakteri, hərəkəti və s. oxşar cəhətləri götürülüb başqasına aid edilə bilər. [3; s. 315]

Afad Qurbanov daha sonra həmin kitabda qeyd edir ki, metaforalardan xüsusən bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Metaforalar vasitəsilə bədii ədəbiyyatın dilində yüksək obrazlılıq yaradılır, bu və ya başqa hadisənin, əşyanın xüsusiyyətləri daha aydın və təsirli ifadə edilir. [3; s. 315] Gördüyümüz kimi, Afad Qurbanov metafora məsələsinə onun bədii ədəbiyyatda, şair və yazıçılar tərəfindən obrazlılığın yaradılması vasitəsi kimi yanaşmış və metaforaların dildəki və nitqdəki daha geniş funksiyası və rolunu gözdən qaçırmışdır.

Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilovun həmmüəllifləri olduğu “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında metafora haqqında daha geniş fikirlərə rast gəlinir. Əsərdə qeyd olunur ki, metafora əşya və hadisənin daxili və xarici bənzərliyinə, habelə əlamətin bənzərliyinə əsaslanan mənə köçürülməsidir. Ən geniş yayılmış bu çoxmənəlilik növündə bənzər əşya və hadisələr eyni sözlə adlanır. Deməli, metafora bənzərlik üzrə mənə köçürülməsidir. [4; s. 131] Aşkar şəkildə görünür ki, müəlliflər, alman dilçisi H.Paul kimi qeyd etdiyimiz müəlliflər də metaforanı oxşarlığın müxtəlif növlərinə əsaslanan mənə köçürülməsi kimi yanaşırlar. Onlar daha sonra yazırlar:

Metafora xarici aləmin predmet və hadisələri arasındakı bu və ya digər bənzərlik əsasında meydana gəlir. Lakin metaforanın yaranması dildaxili hadisələrlə də əlaqədardır, yəni dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən asılıdır. [4; s. 133] Buradan görünür ki, müəlliflərin metaforaya yanaşması təkcə dil məsələsi olaraq göstərilir.

A.M.Babayev “Dilçiliyə giriş” kitabında metaforaya belə təsvir verir: sözlər aid olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyalara köçürülür, funksional köçürmədə əşyanın xarici forması deyil, onun daxili məzmunu-vəzifəsi əsas rol oynayır. Məsələn, ayaq sözü insan və ya başqa canlıların dayanmasını təmin edən bədən hissəsidir. Bu funksiyanı başqa əşyalarda da görmək olar. Belə ki mizin, sobanın, şkafın və s. əşyaların bu funksiyasını yerinə yetirən hissəsinə də ayaq deyilir. [1; s. 301-302] Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə keçməsidir ki, burada həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalar alır. [1; s. 303] Buradan yenə də biz metaforanın məhdudlaşdırılmış ənənəvi təsvirini görə bilirik.

H.Ə.Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında sözün həqiqi və məcazi mənaları mövzusunda toxunur, sözlərin metafora yolu ilə də məcazi mənada işlədildiyini qeyd edir. O yazır: sözün məcazi mənasının işlənməsi və onun başa düşülməsi üçün həqiqi mənə əsas olmalıdır. Sözü eşidən hər kəs əvvəl onun həqiqi mənasını, sonra məcazi mənasını dərk edir. Məsələn, tülkü sözü müəyyən bir heyvanın adıdır. Bu sözün məcazi mənada işlənməsi (hiyləgərlik) yalnız həqiqi mənə əsasında mümkün ola bilər. [2; s. 27]

Biz Azərbaycan dilçiliyində metafora mövzusunda digər yanaşmaları da göstərə bilərik. Lakin Azərbaycan dilçiləri metaforaya şair, yazıçı, ümumiyyətlə, yaradıcı insanlar tərəfindən obrazlılığın yaradılması vasitəsi kimi yanaşır, əksər izahlar arasında oxşarlıq, bir-birini təkrar etmək, müqayisələr üzərində qurulmuş bir-biriylə bağlı olan sözün həqiqi və məcazi mənası arasındakı ortaq cəhəti görürük. Həmin araşdırmaların təhlili göstərir ki, metafora ilə bağlı ənənəvi yanaşmalarda metafora düşüncənin deyil, dilin poetik məsələsi kimi ortaya qoyulur. Ənənəvi yanaşmanı təmsil edən dilçilərin əksəriyyəti metaforaya dili bəzəmək, dildə obrazlılıq yaratmaq vasitəsi kimi yanaşmaqla onun dildəki funksiyalarını və rolunu məhdudlaşdırmışlar.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Corc Lakof və Mark Consonun tədqiqatlarında metaforanın mənası, işlənməsi, funksiyası, rolu geniş şəkildə ortaya qoyulur və sübut edilir ki, metaforalar gündəlik dilimizdə hərtərəfli, zəruridir və hər zaman hər yerdə işləyə bilər. Tədqiqatçılar yazırlar ki, metafora əksər insanlar üçün poetik (bədi) təsəvvür və lingvistik inkişafdır, daha doğrusu, adi dildən daha çox qeyri-adi dil məsələsidir. Bundan əlavə, metafora təkə dilin xüsusiyyəti kimi tədqiq olunur, yəni fikir və ya hərəkətdən daha çox söz məsələsidir. Bu səbəbdən əksər insanlar düşünür ki, onlar onlar metafora olmadan da keçinə bilərlər. Amma bizim fikrimizcə, əksinədir, metafora bizim gündəlik həyatımızda təkə dildə deyil, fikir və hərəkətlərdə də geniş yayılmışdır. Bizim adi anlayış sistemimiz bizim həm düşünmə, həm də hərəkət edə bilməyimiz baxımından əsaslı olaraq təbiətən metaforikdir (məcazidir).

Bizim fikrimizi idarə edən məhfumlar təkə zəkamızın məsələsi deyil. Onlar həmçinin bizim gündəlik fəaliyyətimizi ən çox dünyəvi detallara doğru yönəldir. Bizim anlayışlarımız nə qavramağımızı, dünyada necə yolumuzu tapdığımızı, digər insanlarla necə əlaqə qurduğumuzu təşkil edir. Bizim anlayış sistemimiz bizim gündəlik həqiqətləri müəyyənləşdirməyimizdə mərkəzi rol oynayır. Əgər biz bizim anlayış sistemimizin metaforik (məcazi) olması fikrində doğruyuqsa, o zaman bizim düşünmə, yaşama və hər gün nə etmə yolumuz daha çox metafora məsələsidir. [6; s. 3] Onların fikrincə, bizim adi anlayış sistemimiz təbiətən metaforikdir və metaforalar bizim necə qavramağımızı, necə düşünməyimizi və nə etməyimizi təşkil edən koqnitiv strukturudur.

C.Lakof və M.Conson anlayışın metaforikliyi və gündəlik fəaliyyəti təşkil edən bir anlayış olması barədə təsəvvür yaratmaq üçün argument-“mübahisə” anlayışı və “Argument is war-mübahisə müharibədir” konseptual metaforasını nümunə göstərir və bu metaforanın çeşidli ifadələrlə gündəlik dilimizdə əks olunduğunu qeyd edir:

Argument is war. (Mübahisə müharibədir.)

Your claims are indefensible. (Sənin iddiaların müdafiəsizdir.)

He attacked every weak point in my argument. (O, mübahisəmin hər zəif nöqtəsinə hücum etdi.)

His criticisms were right on target. (Onun tənqidləri düz hədəfdə idi.)

I demolished his argument. (Mən onun sübutunu darmadağın etdim.)

I have never won an argument with him. (Mən onunla heç bir mübahisəni udmamışam.)

If you use that strategy, he'll wipe you out. (Əgər sən o strategiyayı istifadə etsən, o, səni silib yox edəcək.)

He shot down all of my arguments. (O, mənim bütün arqumentlərimi məhv etdi.)

Bizim məhz müharibə termini kimi arqumentə yanaşmadığımızı başa düşmək vacibdir. Mübahisə edərkən etdiyimiz çox şeyləri biz qismən müharibə anlayışına uyğun təşkil edirik. Baxmayaraq ki burada fiziki döyüş yoxdur, burada şifahi döyüş var, mübahisənin quruluşu, yəni hücum, müdafiə, əks-hücum və s. bunu əks etdirir. Bu, o mənaya gəlib çıxır ki, "Arqument-mübahisə müharibədir" metaforası bizim bu mədəniyyətin içində yaşadığımızdan biridir, bu biz mübahisə edərkən etdiyimiz hərəkətlərdir. [6; s.4] Burada metaforanın mahiyyəti bir şeyi başqa bir şey üzərindən başa düşmək və sınaqdan keçirməkdir.

Corc Lakof və Mark Conson daha sonra yazırlar: İndiyə qədər etdiyimiz ən vacib iddia odur ki, metafora təkcə dil məsələsi, yəni sadəcə söz məsələsi deyildir. Onlar, əksinə, iddia edirlər ki, insanın təfəkkür prosesləri geniş formada metaforikdir. Onlar bununla demək istəyirlər ki, o mənani verir ki, insanın anlayış (konseptual) sistemi metaforik struktura malikdir və belə müəyyən edilmişdir. Metaforalar linqvistik ifadələr kimi məhz ona görə mümkündür ki, insanın anlayış sistemində metaforalar vardır. [6; s.6]

Beləliklə, ilk dəfə olaraq güclü ənənəvi nəzəriyyənin bütün aspektlərini əlaqəli və sistemik üsulla dəyişdirən metaforaya yeni baxış 1980-ci ildə "Metaphors we live by" ("Yaşadığımız metaforalar") adlı tədqiqat əsəri ilə Corc Lakof və Mark Conson tərəfindən ortaya qoyuldu. Onların konsepsiyası metaforanın koqnitiv dil nəzəriyyəsi kimi tanınmaqdadır. Lakof və Conson əminliklə göstərdi ki, metafora həm düşüncəmizə, həm də gündəlik dilimizə geniş formada nüfuz etmişdir. Koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsində metafora bir konseptual sahənin digər bir konseptual sahə baxımından başa düşülməsi kimi müəyyənləşdirilir.

Qeyd etməliyik ki, Aristotelin dövründən təxminən 2500 il ərzində əksər tədqiqatçılar metaforaya sadəcə mənası olan bir sözün ikinci bir mənə verə biləcəyi bir dil hadisəsi kimi yanaşırdılar. Lakin 20-ci əsrin ortalarından məsələyə yeni yanaşma Corc Lakof və Mark Consonun tədqiqatında özünü göstərdi. Metaforanın empirik tədqiqatı konseptual metafora nəzəriyyəsi kimi tanınaraq metaforanın tədqiqatının əsasında durdu. Son empirik tədqiqatların təsirli antologiyası isə koqnitiv elmlə, nevrologiya, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə, ədəbi və mədəni nəzəriyyələr ilə əlaqədardır. Hazırda Zoltan Koveçis [11], Raymond Gibbs [9], Gilles Fokonye və M. Törner kimi bir sıra müasir dilçilər də Lakof və Consonun ideyalarını əsas götürərək metafora məsələsinə aid müxtəlif problemləri konseptual yöndən tədqiq etmişlər və etməkdədirlər.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M.. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992.
2. Həsənov H.Ə.. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
3. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
4. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
5. И.В.Арнольд. Лексикология современного английского языка. Москва, 1973.
6. George Lakoff and Mark Johnson. Metaphors We Live By. The University of Chicago Press, 1980

7. George Lakoff. The Contemporary Theory of Metaphor. Cambridge University Press, 1992.
8. P.R.Wilkinson. Thesaurus of Traditional English Metaphors. London and New York, 2002.
9. Raymond W. Gibbs. The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought. Cambridge University Press, 2008.
10. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive Linguistics: an introduction. Edinburgh University Press, 2006.
11. Zoltan Kövecses. Metaphor. Oxford University Press, 2010.
12. <https://en.wikipedia.org/wiki/Metaphor>.

Summary

Mehdiyeva Aysel
Lankaran State University

Different approaches to metaphors in linguistics

It should be noted that the study of the metaphorical question or metaphorization connected with semasiology as a branch of a language has always been actual. Because metaphor represents the interaction of language with thought. Historical and metaphorical thoughts on Azerbaijani and English have been written, and traditional and contemporary theories and conceptual foundations in metaphorical systems have been studied. Comparative study of metaphor in different languages is a promising but difficult task. This is due to the fact that the comparable languages have different typological features and the degree of solving this issue in linguistics.

Резюме

Мехтиева Айсел
Лянкяранский государственный университет

Различные подходы к метафорам в лингвистике

Следует отметить, что исследование вопросов метафоры или метафоризации, относящиеся к разделу семасиологии языка, всегда были актуальными. Потому что метафора отражает взаимоотношения языка и мышления. В азербайджанском и английском языках исторически были написаны разные мысли о метафорах, проведены исследования по концептуальным основам системы метафоры, традиционной и современной теорий. Исследование сравнительного изучения метафор разных языков перспективно, но и трудно. А это зависит от степени разрешения этих вопросов в языкознании и от типологических особенностей разносистемных языков, которые сравниваются.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Məmmədov Məsud
filologiya elmləri doktoru, professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
edebiy_yatkafedrasi@mail.ru

Azərbaycan dilində “bilək” və “ağac” sözlərinin morfonoloji təhlili

Annötasiya: Azərbaycan dilçiliyində morfonoloji tədqiqatlar nadir hallarda aparılır. Amma bu məsələ dilçilik elmi üçün çox vacibdir. Belə ki, dilimizdə olan sözlərin tarixi kökünü araşdırmaq təkcə təsviri dilçiliyin öhdəsinə qoymaq olmaz.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, söz, komponent, fel, isim, topluluq.

Key words: Azerbaijan, language, word, component, verb, noun, compactness.

Ключевые слова: Азербайджан, язык, слово, компонент, глагол, существительное, КОМПОНЕНТ

Dildə çox sözlərin ilkin mənbəyini və ya mənsəyini dəqiqləşdirmək asan olmur. Bəzən istədiyən sözün ilkin mənasını tapmaq üçün yaxın səslənən sözləri saf-çürük edərək, sözün qol-qanadını da axtarmaq lazım olur. Məsələn, bizi düşündürən “bilək” sözü. Bu söz – termin bədən üzvüdür, isimdir, amma eyni fonetik tərkibdə olan *bilək- bilmək* feili də var. Bədənin bir üzvi olan *bilək* (dialekt və şivəmizdə *biləng*) və bir də cümlə tərkibinə işlənən *Sən de biz bilək* – feildir. Hər iki oxşar sözün kökü *bil-*dir. Bu söz morfemlərə ayrıldıqda sözün kökü məna kəsb edir və özü də feilin *bilmək* məsdər formasının bildirir.

Əgər Azərbaycan dilinin bütün leksik və semantik bölmələri gərmiş etsək, məlum olacaqdır ki, tarixən bu sözün kökü *pil, vil, bil-* olmuşdur. Məsələn, *bil-* “göl”, *bildiriş-* hansı bir məlumatı çatdırmaq; *bili* < *bil+ik*, *bilə*-kiçik, *pilə* “böyük”, *viləş vil+aş* “çayın adıdır”, *bul- anıq-* “yaba, “beş dəmir çəngəlli”. Əslində bu söz *bul-* uzun + (l) anq < ang (işdə) mənasını verir. *Bilə+su+vər* “göl suyunun qabağı, gölün qabağı; *bilgə* < *bil* – “çökəklik və *gə* < *geh* sözündən olub “yer” deməkdir, *bil(ə) cər* < *bil* – *çökəklik –cər* “sucaq yer” mənasını verir. Bizim yuxarıda verdiyimiz *bilək* – iki morfemdən ibarətdir. Yəni kök -söz *bil* və şəkilçi - *ək*. Bunlar birlikdə topluluq bildirir. Məlumdur ki, *ağ//ək* morfemi haqqında demək olar ki, əksər türkoqlar yazıblar. Onların fikirləri də fərqli deyil, oxşardır. Azərbaycan dilçilərindən F.A.Cəlilov, F.Zeynalov, Q.Kazımov və başqaları məsələyə toxunublar. Məsələn, *bilək-* sözünün iki morfemdən birincisi *bil-* sözünün köküdür. Bu ismin ikinci morfemi topluluq bildirən *-ək-* ünsürüdür. Əgər biz feil formasını *bilək* (*sən de, biz bilək* götürsək burada da eyni morfemlər iştirak etdiyini görürük və təkcə fərq bu söz isim, yoxsa feil olmasını kontekstdə bilmək olur)

Tanınmış alim Q.Kazımov feilin əmr forması haqqında elə bir dəqiq tərif verib ki, hər bir oxucu onun tam doğru olduğunu dərk edə bilər. Müəllif yazır: “Feilin əmr şəkli əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət bildirir” [1].

Məlumdur ki, şəxs özü özünə əmr edə bilməz. Ona görə birincici şəxsin təkisi daha çox arzu, istək bildirir. Məs: Gedim su gətirim, gülləri sulayım. (C.C.); İkinci şəxsə çağırış, məsləhət, kinayə, rişxənd mənalı var [1]. *Sən de, biz bilək*. Burada *sən* təkcə *sənə* aid deyil, *bizə* də aiddir. Bu sözün özü özlüyündə çoxluq, cəmlilik, yığcamlıq var. Belə ki, birinci ifadədə (*Sən bil*) – ikinci şəxs əvəzliyən təkisi ilə uzlaşır və ikinci ifadədə (*biz bilək*) – ikinci şəxs əvəzliyən cəmi ilə uzlaşaraq - *ək-* şəkilçisi *bil* sözünə qoşularaq cəmləşir.

Məlumdur ki, *-aq// -ək* morfemi haqqında, demək olar ki, əksər dilçilər fikir söyləyiblər. Xüsusən də rus türkoqları. Azərbaycan dilçilərindən F.A.Cəlilov, F.Zeynalov və s. başqaları bu məsələyə toxunublar, amma göstərdikləri fikirlər və misallar tam aydın deyil. Məsələn,

F.Cəlilov yazır: “-aq//ək- morfemi topluluq bildirən çaları *dırnaq, caynaq, barmaq*, türk. *yığnaq* tipli sözlərdə; cütlük çaları isə *ayaq, qulaq, dodaq, dirsək, yanaq, topuq, qoltuq, bilək, kürək* və s. bədən üzvlərinə aid sözlərdə qalmışdır[2]. Hər hansı hörmətli dilçi bu misalların hər birinin etimologiyasını versə, izah etsə, bəlli olacaq ki, bu sözlər və onların morfemləri ünvanına görə deyil. Məsələn, götürək “dırnaq” sözünü. Bu sözdə də *iki* morfem var *dır* və *naq*. *dır* ayrı-ayrılıqda “açıq” deməkdir, *nağ-naq* (il) “birləşən” mənasını verir. Bu sözün tam etimologiyasını versəm çox yer aparacaqdır, amma qısa olaraq dedim və nəzərə çatdırmaq istədim ki, d(e) *renay* termini də bu qəbil sözlərdəndir. Yığnaq sözündəki *yığ*-özü özlüyündə yığcamlığın ömr formasıdır - *naq* ünsürü olmasa belə topluluq bildirir. Əgər sözləri morfemlərə ayırsaq və onlar mənə verirsə sözün ikinci hissəsi şəkilçi deyil, komponent saymaq olar. F.Cəlilovun verdiyi misalların əksəriyyəti: *dır-naq, cay-naq, bar-maq, yığ-naq, qul-aq, dod-aq, dır+şək* (<*dır* “yuxarı” + *sək* < *səki* “yuxarıda hamar yer”), *yan+aq, ton+luq, qol+tuq, bil+ək, kür+ək* və s. bədən üzvlərinə aid sözlərdə qalmışdır. (F.197). Deməliyəm ki, komponentlər haqqında, xüsusən - *cək//çək* haqqında “Azərbaycan dil yaddaşında bəzi tapıntılar” məqaləmizdə qeyd etmişik. Bu məqalədən əlavə, xüsusi olaraq “Azərbaycan dilində -*cək*- komponentinin linqvistik təhlili” adlı yazımızda da -*cək*- söz şəkilçiyə yer ayırmışıq. Bu sıraya *san+caq, bünün+cək, pen+cək, əl+cək*. Qeyd olunur ki, -*çək-çəkmək* felindən yaranmışdır. Hətta ayağa geyinən *çəkmə* sözündə *çəkmək* felin məsdər formasından yaranmış və son -*k*- samiti düşməklə isimləşmişdir. Digər məqaləmizdə “Azərbaycan dilində “*tək*”in çoxluq bildirən ünsürləri” adı altında cəmlilik kateqoriyası haqqında geniş söhbət açmışıq.

Azərbaycan alimi H.Mirzəzadənin yazmış olduğu fikirlər də diqqəti özüə cəlb edir. Zəhmətkeş alim yazıb: “-*ağ, -ək, -q, -k* azərbaycan dilinin qədim şəkilçilərindəndir. Fel, isim, sifət kimi söz köklərinin sonuna gələcək, əşya, yer, bədən üzvləri, mücərrəd məfhum adları ifadə etmişdir”. (3.60). Sonra qeyd edir ki, -*aq* şəkilçisi bəzən sözlərə birləşərək bunları çətinliklə ayırmaq olur və ya tərkib hissələrinə ayırdıqda isə kök hissəsi (*oyaq- oy, otaq- ot*) heç bir mənə ifadə etmir. (K.60). Əslində -*oy*- “oyumaq” felindəndir. *Otaq*-isti, hərərətli olan yer mənasındadır. *Ot* və *aq* birləşik yaradırlar, çünki semantik cəhətdən bu iki ünsür bir-birilərinə bağlıdır. Digər tərəfdən bu söz *ot-taq* “qat” mənasında da ola bilər.

“*Bilək*” sözü haqqında rus alimi V.D.Kolesnikova geniş izah verir. Müəllif yazıb: “Среди наименований для руки, ее различных частей общими для тюркских и тунусо-маньчжурских, частично для монгольских, являются именны́е образования с производящей основой *билә*”. (С.97) Sonra qeyd olunur ki, türk dillərində -*k*- ilə bitən sözlər cəmlilik bildirir. Məsələn, qədim türk *bilak* – запястье, предплечье, перен. рука, хватка, обшлаг, нижняя часть рукава, тур. *bilek*- кисть руки, аз. *bilək*, тат. *belək* предплечье, «рука от кисти до плеча; каз. *bilek*, кирг. *kumik*, пог.turk, uzb.*bilak*, ууq.*bilək*, хар.*nilek*, “предплечье”, як.*bila- bilo* “отворот” (на рукавицах, на обуви) [4]. Bütün bunlardan əlavə xalq deyimlərini də yada salaq. Belə ki, insanın (ümumiyyətlə canlıların) bədən sümüklərinin adları var. Bu sıralardan əl və ayaq bülələrini xatırlatsam yerinə düşər. Məsələn, “*Əlimin bülü bərk ağrayır*”. Bu misaldakı *bül(ü)*- əlin bütöv sümüyü nəzərdə tutulur. Elə bu baxımdan insan balıq ovu üçün yabaya oxşar bir əşya düzəldir və uzun lokdən ona ağac geydirib hazırlayır ki, suyun dərinliyində balığı vurub, tuta bilsin. Ümumiyyətlə *bül* təmiz, saf düz ağaca da deyirlər. Çox *bül* ağacdır. “*Bül*” sözünün semantik mənası “*saf*” deməkdir.

Maraq doğuran faktlardan biri də “*bilək*” sözünün ikinci mənə yaradan adıdır. Məsələn qədim türk dilində “*bilək- lig*”, güclü, qüvvətli mənalar bildirmişdir.(4.96). Müasir Azərbaycan dilində də “*bilək-li*” güclü deməkdir. Bu söz bir çox türk dillərində iki komponentin birləşməsindən yeni söz və mənə yaradır. Azərb.*bilək+üzük* (danışiq dilində *bilərzik* formasında işlənir. Müqayisə üçün bax: qədim türk.*bilərzük*, tür.*bilerzik*, başk.,tat.*belərzək*, türkm.*bilezik*, kirg. *bilezik-bilerik-*

bilelik-bilerizik, özb.*bilaqurak*, uyf. *bileyuzuk*, tuv.*bilekmees*, xak.*nilektöös//nilektös* “браслет” və s.

F.Cəlilov yazır ki, haqqında danışdığımız *-aq*, *-ak* morfemindəki *q//k* elementi cəmlilik bildirən şəkilçilərin tərkibində mühafizə edilmişdir. Əslinə qalsa bilək felində *-k-* topluluq, cəmlilik bildirən elementdir *-ə-* şəkilçidir. (müqayisə et: *bilə-bilə evini yıxdım*, *gülmək felindən gülə-gülə ay xanım...*) *bil* sözün köküdür. Bilə bütövlükdə felin əsası hesab olunur. F.Cəlilov sonra doğru qeyd edir ki, “xəbərlilik və felin modal formalarında birinci şəxsin cəmi həmin *q//k* ünsürünü əks etdirir. Məsələn, qocalıq, bizik, aldıq (müqayisə et: *aldı-sa* (M.Məmmədov), *alsaq* və s. (F. 198))”.

Do//du “ağaca” və ya *dor//dur* gəminin mərkəzi dayağı deyilir. Məlumdur ki, dialekt və şivələrimizdə *dormaq//durmaq* feli də var. Bu sözdə atalar misalı da qoşulub - “Dor ağacı kimi durasan”. *Do(r)//du(r)* sözü təkhecalıdır, samit və saitle yaranan iki səsin birləşməsindən düzəlib. Belə sözlər adətən qədim və ya ilkin sözlər kimi qəbul olunur. Sözün kökünü qohum və qeyri qohum dillərdə (fonetik dəyişmələrlə) variantlarını tapmaq olur.

Məlumdur ki, “ağac” məfumu topluluq bildirən sözdür və belə ki, ağacın müxtəlif tərkib növləri vardır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bu ağac növ adları qohum və qeyri qohum dillərdə müxtəlif səslərlə əvəz olunaraq yaşamaqdadır. Amma qərribə orasındadır ki, sözlərin ilkin səsləri dəyişmədən qalır. Məsələn, Hind – avropa dillərində olan Talış dilindəki *do* sözü eyni ilə fars dilində *dərax* sözü *-d-* səsi ilə başlayır, slavyan dil qrupunda olan rus dilində *derevo* sözü də *-d-* səsi ilə söz yaranır, amma qədim monqol dillərində *modu* monqol və ya *mod*, bur. *modo*, kalm. *modn* “ağac” formasındadır. Düşünürəm ki, bu sözlər iki kökdən ibarətdir *mo+do*, belə ki, monqol qrup dillərində sözün kökü *mo*-dur. Məs., yak. *mac*, kit. *mo* “ağac” deməkdir. Əgər Hind Avropa dillərində ağac sözü *-d-* səsi ilə başlanırsa, eləcə də bəzi Türk- Altay dil ailəsindən olan bəzi türk qrup dillərdə *-m-* sonor səsi ilə *ağac* sözü məfumu başlayır, məsələn talış dilində *do*><monqol dilində *-mo-* ağac sözün bildirir. Amma əksər türk dillərində ağac sözü saitle yox samitlə başlayır. Məs, qədim türk.*iyac-iyac*, özb. *ağac*, uzb- *yağoç*, cuv.*yıvac*, kirq.*yığaç*, tuv.*iyaş*, azərb, alt, tat, türkm. *ağac*, tur.*ağac*, başk.,xak. *ağac*, alt,tuba. *ağıc* ~ alt, karakalp.*ağaş*, tat.*barab. ağaç*~*ağaç*. qaç. *aaç* . Müqayisə et: evenk., sol., even., neq., oroç, ud, ul+c, məs. *mo*, *ma*, *moo*, cy. *moh*~ *muh* “ağac”. Eləcə də bəzi türk dillərində iran mənşəli olan *dərəxt* sözünün çox dəyişilmiş variantını görürük: evenk. *İrəktə- ağac*, even.*irət-* cavan ağac. Müqayisə et: özbək dillərində XIV əsrdən bu günə qədər *daraxt*, uyq. *dərax*, kirq. *darak* ağac < iran dillərində *derext* ağac deməkdir. Bu məsələdə alimlər “ağacla” meşənin adlarını doğru- düzgün göstərməyiblər. Məsələn qədim türk dillərində “*yığaclıq*” meşəlik yer mənasında göstərilir <*yığac-* ağac- *lıq* şəkilçidir, çoxluğu bildirir. Aşağıda verəcəyim misallardan bəlli olur ki, azərb.dilindəki “meşə” sözü türk mənşəli deyil. Bu sözü talış dilində ki, meş *“bal arısı”*-nin adıdır və ya rus dilindəki *meшатъ* və onlara əmr forması olan “meşay” qarışıdır sözlərinə yaxındır. Belə ki, arılar yuvalarında bir-birilərinə qarışırlar. İndi də qayıdaq əsas mətləbə: qəd.türk. *yığıçlıq* – meşəçilik, kumik. türkm. *ağaclıq*, tur. *ağaçlıq*. karakalp. noq. *ağaşlıq* “meşə”, alt., kara.- balk. *aqaç* və s.

Burada iki vacib məsələyə toxunmaq lazımdır. Birinci mon.dilindəki *modo* bizə elə gəlir ki, iki kökdən ibarətdir *mo* “çöl”, *do* *aqac*, necə ki, bəzi hind – Avropa dillərində bir sözün kökü *mol* “heyvan” *mo* və ya *əlmo* torpaq, çöl, düzənlik”. Talış dilində çöl qarğasına “*əlmo+lo*” deyirlər (tal.dilində *lo* “*qarğa*”eləcə də nəyinsə bir hissəsi deməkdir), ikinci meşə sözü ilə bağlıdır. Bu sözün də qeyri qohum dillər arasında oxşar formaları vardır. Məsələn, talış dilində meşəyə < “*vişə*” deyilir. Göründüyü kimi fərq səs əvəzlənməsindən ibarətdir: *v>m* və ya *m>v* (*v><m*) əvəzlənməsi ola bilər, belə ki, talış dilində *vi* bir ağacın növüdür, ona “söyüd” ağacı deyilir. Sual olunur - *şə-nədir?* Sualına cavab tapmaq çətin də olsa belə, gərək cəhd etmək vacibdir. Məsələn F.Cəlilov yazıb ki, “türk dillərində *-s//ş-* elementlərinin topluluq çalarları ilə əlaqəsi var. Məsələn, Azərbaycan

dilində qarışıqlıq – müştərək növün şəkilçisində (yar-ış, görüş), fel düzəldici – laş (-la-ş) şəkilçisində, iki –ş-ər tipli sözlərdə topluluq anlamı qabarıqdır. B.A.Serebrennikov *ataş, anaş*, tipli sözlərdə də qədimdə topluluq bildirən –s- elementini qeyd etmişdir. Görünür qaş sözündə də cütlük anlamı olmuşdur. (2,202). Bəs onda *daş, yaş, aş* dedikdə *cütlük* başa düşülür, yoxsa *topluluq*?! Məsələn, *ataş, anaş*, (və ya *anac toyuq*) sözlərini morfemlərə ayırsaq sözün kökü *ata, ana* və –ş (-c)-şəkilçisi olduğunu müəyyən edərik. Amma bu –ş- şəkilçisinin hansı funksiya daşdığını bilmək olmur, yəni cəmlikdir, cütlükdür və yaxud topluluq bildirir. Bunu bilmək, dərk etmək olmur, çünki –ş- şəkilçisi *baş, daş, yaş, aş* sözlərində də özünü göstərir və *daş* sözündən –ş- ayırmaq olmaz, ayırsaq da – *da-* heç bir məna vermir, çünki sözün kökü də əsası da elə “*daş*” sözünün özüdür. *Yaş* sözünün də kökü və əsası “*yaş*”-dır, eləcə də *aş* yumşaq və ona da antonim olan *daş* “bərk” sözləri də kök ilə sözün əsası üst-üstə düşür. Bu cür tipli sözlərdəki belə xüsusiyyətləri daşlaşmış və ya pərçinləşmiş morfem adlandırırlar. Bu da ki, can qurtarmaqdan ötrü bir üsuldür, amma tarixən hər bur səsin yaratdığı məna haqqında biliklərimiz yoxdur, xüsusən samit səslər haqqında (sait səslər bəzi dünya dillərində özünü göstərir, məsələn, “i”- bir, “ü” - şiş tərə və s.).

Beləliklə, Azərbaycan dilinin leksikasını təftiş etdikcə bir daha məlum olur ki, sözlərin leksik, semantik və ilkin mənalarını araşdırmaq lazımdır. Bu haqda tədqiqatçılarımız bəs qədər axtarışlar aparsalar da çox azdır. İnanıram ki, dilçi alimlərimiz bu məsələyə aktiv səs verəcəklər.

Ədəbiyyat

1. F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin mprfologiyası. Bakı, 1988
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
4. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. М., 1988

Резюме

Лянкяранский государственный университет
Мамедов Масуд

Морфонологический анализ слов «билək» и «ағач» в азербайджанском языке

В статье рассматриваются морфонологические особенности слов «*билək*» и «*ағач*», которые еще не были проанализированы на азербайджанском языке. Мы осуществляем первоначальные версии этих слов в типологическом аспекте. Таким образом, ностратический анализ выполнен на основе материалов как родных, так и не родных языков. Автор дал новую рекомендацию лингвистике в целом, учитывая важность написания статей.

Summary

Lankaran State University
Mammadov Masud

Morphonological analysis of the words *bilək* and *ağac* in Azerbaijani

The article deals with the morphonological features of the words “*bilək*” and “*ağac*” that have not yet been analyzed in Azerbaijani. We carry out the initial versions of analysis of these words in the typological aspect. Thus, nostratic analysis has been made on the basis of materials of

both cognate and non-cognate languages. The author gave a new recommendation to linguistic science generally, considering the importance of writing of the article.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Məmmədova Günel
doktorant
Lankaran Dövlət Universiteti
gunel2017m@gmail.com

İngilis və Azərbaycan dillərində gender münasibətini ifadə edən frazeoloji vahidlərin müəyyən edilməsi

Annotasiya: İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün başqa vahidləri kimi, frazeoloji birləşmələrin də yaranma mənbəyidir. Xalqın tərəkürünün inkişaf mərhələlərini, onun milli mədəniyyətini, başqa xalqlarla ictimai, siyasi, iqtisadi əlaqələrini dərinlən öyrənməyə imkan verən frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malikdir. Gender də XIX əsrin sonlarından tədqiq olunmağa başlayan aktual və yeni mövzulardandır. Beləliklə, məqalədə genderin frazeoloji vahidlərin tərkibinə hansı şəkildə təsir etdiyindən bəhs edilir. Tədqiqat müqayisəli şəkildə aparılıb. Azərbaycan, Rus, İngilis və Türk dillərində olan vahidlərdən misallar göstərilərək, gender probleminin səbəbləri araşdırılıb. Frazeoloji birləşmələrdə “qadın” və “kişi” obrazlarına aid edilən qeyri-bərabər münasibətlər öz əksini tapıb. Bu bərabərsizliyin səbəbi müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: gender, frazeologizm, gözəllik, stereotip, bərabərsizlik, cinsi xüsusiyyətlər.

Key words: gender, phraseology, beauty, stereotype, inequality, gender peculiarities.

Ключевые слова: гендер, фразеологизмы, красота, стереотип, неравенство, гендерские особенности

Dilin lüğət fondunu zənginləşdirən frazeoloji vahidlərin təhlil edilməsi dilçilərin tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Hər bir dilin frazeologizmlərinin rəngarəngliyi həmin dilin zənginliyindən xəbər verir. Hər bir xalqın frazeologizmləri, sözləri həmin xalqın həyat tərzini, keçdiyi inkişaf yolunu, coğrafi mövqeyini əks etdirir. Bu istiqamətdə dilçilərin geniş araşdırmalar aparmasına baxmayaraq hələ də tədqiqinə ehtiyac olan problemlər öz aktuallığını qoruyur. Belə mövzulardan biri də dilçilikdə eyni zamanda frazeoloji vahidlərin tərkibində gender stereotiplərinin müəyyən edilməsi və təhlil edilməsidir.

Gender –XIX əsrin sonlarında meydana çıxan elm sahəsində alimlərin geniş marağına səbəb olan yeni anlayışlardandır. Gender-qadınların fəaliyyət proqramı olan Pekin Platformasında “cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alan elm” kimi xarakterizə olunur.[1] Gender tədqiqatları ilk növbədə cinsin sosial psixoloji və sosial mədəni xüsusiyyətləri aspektindən öyrənilməsidir. Əlbəttə, burada iqtisadiyyat, siyasət və sosial mühit də nəzərə alınır. Bütün elm sahəsinə müəyyən dərəcədə təsir edən bu termin dilçilərin də diqqətini cəlb etmiş və bir sıra araşdırmalar aparılmışdır.

Gender sosioloji baxımdan müzakirə edilərkən qadın və kişilərin cəmiyyətdə qarşılaşdıqları çətinliklər, bərabərsizliklər nəzərdə tutulurdu. Lakin tədqiqatlara nəzər salsaq cəmiyyətdə daha çox qadınların bərabərsizlik və problemlərlə qarşılaşdığını şahidi olarıq. Bu bərabərsizlik dilçilik sahəsinə də öz təsirini göstərir. Frazeologizmlərin tərkibini araşdırarkən hələ də öz həllini tapmayan mövzuların (qadınların nitqinin kəsad olması, onların cəmiyyətdəki rollarının yalnız analıq, arvad, gəlin və s. ibarət olması düşüncəsi) burada öz əksini tapdığını şahidi olarıq.

Şüurumuzda gözəllik, çirkinlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, acizlik, hiyləgərlik, saflıq və s. kimi keyfiyyətlər var. İngilis dilindəki frazeoloji birləşmələri araşdırarkən gözəlliyin qadınlara, gücün isə kişilərə məxsus olması fikri ilə tez-tez qarşılaşırıq. Bu fikir dövrün tələbinə uyğun olaraq hər zaman bu şəkildə qəbul edilmişdir. Əgər Azərbaycan dilindəki atalar sözlərində qadın daha çox “ana” “arvad” “gəlin” və s. kimi obrazlarda ifadə olunursa da İngilis dilindəki atalar sözlərində

qadına daha çox gözəllik, zəriflik simvolları kimi baxılır. Eyni zamanda türk dilçiliyində də qadına daha müqəddəs varlıq kimi baxılır, kişilər isə gücü tərənnüm edən varlıq kimi qələmə verilib. Elə bu da bir daha sübuta yetirir ki bu sahəyə də gender öz təsirini göstərmişdir.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji vahidlərin tərkibində qadına bir sıra müsbət keyfiyyətlər yüklənmişdir. Lakin istər Azərbaycan istərsə də İngilis dilindəki vahidləri təhlil edərkən qadına xeyli sayda mənfi keyfiyyətlərin aid edildiyinin də şahidi oluruq. Belə ki hiyləgərlik, sədaqətsizlik, acgözlülük, ağılsızlıq və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərin də şamil edildiyi varlıq qadınlardır. Amma kişilərə daha çox güc, qüdrət, sədaqətlik, cəsurluq, etibarlı dost simaları yaraşdırılıb. Bu fikirlər atalar sözlərində öz əksini tapmışdır.

“*Qızı özbaşına qoysan, ya halvaçıya gedər, ya nağaraçıya.*” [2], “*Kişi öz sözünün ağası olur*”. Misal göstərdiyimiz atalar sözündə bildirilir ki, qız övladları daima nəzarət altında saxlanılmalı, valideynləri əsasən də analarının onlara verdiyi tərbiyəyə uyğun hərəkət etməlidirlər. Bu fikirdə ikiqat gender məsələsi vardır. Belə ki “qadın” həm anadır həm qız övladı. Tərbiyə prosesində bütün məsuliyyət anaların üzərinə düşür, qızların etdiyi səhvlər birbaşa ananın günahı hesab edilirdi. Kişi obrazına isə göründüyü kimi müsbət keyfiyyət yüklənmişdir. Əlbəttə ki bu hal onların həmin dövr üçün hakim mövqedə olduqlarından xəbər verir. Cəmiyyətdə əsas işləri görənlər kişilər idi. Onların hər zaman həm söz, həm də güc sahibi olmuşlardır. Bu da təbii olaraq mövcud olan hər bir sahəyə, o cümlədən də dilçilik sahəsinə öz təsirini göstərmişdir.

“*Women have long hair and short brain*”. Fergussonun 1995-ci ildə yazdığı əsərdən götürülmüş bu ifadədə qadınlara gözəl, eyni zamanda da ağılsız olduqları ifadə olunub. Lakin müasir zamanda qadınlara istər elm istərsə də digər sahələrdə qazandıqları uğur və nailiyyətlər bu fikrin keçmiş zamana aid olduğunu göstərir. Qadınlara söz azadlıqlarının məhdudlaşdırıldığı zamanlara aid olan bu sözlərin həmin dövr üçün aktual olması heç də təəccüblü deyil. Belə ki, hələ XIX əsrin sonlarına qədər doğulduqları andan kişilərin sahib olduqları imtiyazları qadınlara öz əzm və cəsərlərinin köməyi ilə qazana bilmişlərdir. Amma hələ də, tam qazanılmış hesab etmək olmaz.

Dilçilikdə mövcud olan frazeoloji birləşmələrin təhlili zamanı qadınlara gözəlliklərini ifadə etmək üçün istifadə olunan təşbehlər diqqətimizi cəlb edir. “*Red as a cherry*”, “*A slick chick*” və s. kimi təşbehlərlə qadınlara aid edilən “*short brain*” kimi bədii təyinlər arasında təzad yaranır. Çünki dastanların yazıldığı, ən gözəl sifətlərin aid edildiyi qadınlara həm də bu qədər ağılsız və yetərsiz hesab edilməsinin səbəbi həqiqətən araşdırılmasına ehtiyac duyulan mövzulardandır.

Bildiyimiz kimi atalar sözləri yarandığı dövr üçün aktual olan qanunları, ədəb-ərkan qaydalarını və nümunəvi davranış formalarını özündə əks etdirir. İngilis dilindəki atalar sözləri və məsəllərində qadın və kişi mövzusu bir sıra nöqtəyi nəzərdən təhlil edilmişdir. Bunlardan ən çox nəzərə çarpanı onların daxili dünyası, davranışı, ər-arvad münasibətləri ilə bağlı olan atalar sözləridir. Gündəlik həyatda ümumi qəbul olunmuş normalar, gözlənilən davranış qaydaları əsərlərdə və atalar sözlərində öz əksini tapmışdır. “*Kişinin üzünə baxma sözünə bax*”, “*Qız alan göz ilə baxmasın, qulağı ilə eşitsin*” “*Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə açmaz*”. Buradan da göründüyü kimi kişilərə itaət etmək təbliğ olunur. Ta qədim zamanlardan kişilər evin rəisi, başçısı qadınlara isə ailənin qurucusu hesab olunurdu. Buna görə də ailə qurarkən diqqətli olmaq, təkrar-təkrar düşünmək məsləhət olunurdu. Həmçinin anaların qızlarının düzgün qərar qəbul etməsində cavabdeh olduqları bildirilirdi. Ailə qurarkən qızın ailəsi araşdırılırdı. Oğlanlara isə ataları ilə çox vaxt keçirtmək məsləhət olunurdu. Oğul atanın davamçısı, onun köməkçisi və dayağı hesab edilirdi. Buna görə də doğulduqları andan etibarən qız və oğul övladları fərqli şəkildə tərbiyə edilir, onların etməli olduqları və eyni zamanda etməməli olduqları hərəkətlər onlara bildirilirdi. Bu düşüncələrin və məsləhətlərin də öz əksini atalar sözü və məsəldə tapmasına səbəb olurdu.

“*Arvadı bəd olanın saqqalı tez ağarar.*”, “*Ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülüb*” [2] və s. kimi atalar sözlərində isə qadın və kişilərin zaman içində bir birinin xasiyyətinə uyğunlaşdıqları göstərilir. Ailə münasibətlərində qadının yaxşı keyfiyyətlərə sahib olmaması kişinin səhhətinə, onun həyat tərzinə də təsir edir və bir növ ailənin möhkəmlənməsinin və ya əksinə olmasının əsasını təşkil edir. Bildiyimiz kimi hər bir xalqın özünə məxsus yaşayış tərzini, stereotipləri vardır. Bu stereotiplər və qadağalar da öz növbəsində dilin lüğət tərkibinə təsir göstərir. Lakin bu fikirlərin nəyə əsasən formalaşması hələ də məlum deyildir. Məlumdur ki bunda bir sıra amillərin təsiri vardır. Elm və texnikanın inkişafı, daha suveren və müstəqil dövlətlərin yaranması, qadınlara elavə imtiyazların verilməsi gələcəkdə gender bərabərliyinin yaranmasına şərait yaradacaqdır.

“*Square John*” – *honest man*, “*knight without Fear and without Reproach*”- *fearless* [3] – İngilis dilində kişi cinsinə aid edilən frazeoloji birləşmələrdə ya kişilərə neytral mövqedən yanaşılmış ya da onlar gücün, qüvvətin simvolu kimi ifadə olunmuşdurlar. Müəyyən edilmişdir ki qadınlar sırr saxlaya bilməyən güvənilməz varlıqlar kimi təqdim olunduqları halda kişilər öz sözlərinin ağası, sırr saxlayan sadıq dost kimi qələmə verilmişlərdir - “*man of his word*” [3].

“*Arvad var ev yağar, arvad var ev yıxar*”, “*One hair of a woman draws more than a team of horses.*” Atalar sözlərindən də məlum olduğu kimi evin ailə olmasında qadının rolu böyükdür və istər ailənin möhkəmlənməsində istərsə də dağılmasında əsas rol qadınların üzərindədir. Qadınların ictimai həyatda qarşılaşdıqları çətinliklərə, onların bir çox sahədəki hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq onların qalibiyyətləri və uğurları da kifayət qədərdir. İngilis dilindəki misallardan fərqli olaraq Rus dilində olan məsələlərdə qadın mənəvi cəhətdən daha güclü varlıqlar kimi təsvir ediləblər. Баба – не квашня; встала да и пошла (Dal’ :1984). Hər bir xalqın milli mənsubiyyəti, mentalitet və özünəməxsus dəyərləri və dini amilləri əlbəttə ki, həmin xalqa məxsus dilin frazeoloji birləşmələrində öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdəndir ki, dilləri araşdırarkən hər dildə fərqli birləşmələr və ifadələrlə qarşılaşırıq.

Araşdırmalar göstərir ki qadın və kişilərə aid edilən konkret işlər, cavabdehliklər, vəzifələr vardır və bu vəzifələr müasir dilçilikdə stereotiplər adlanır. Hər hansısa ölkədə setreotiplərin çoxluğu həmin ölkədə bərabərsizliklərin çoxluğundan xəbər verir. Belə ki stereotip qadağaların daha müasir sözlə əvəzlənməsidir. Əlbəttə ki, bu bizim subyektiv fikrimizdir. Misal üçün ; “*Avrat düzdüğü evi tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi tanrı yapmaz*”, “*Arvadın kazdığı kuyudan su çıkmaz*”, “*On beşində kız, ya erde ya yerde*”, [4] , “*A woman has to be silent*” , “*A wife has to know her place*”. [5]. Az əvvəl qeyd olunan atalar sözlərindən də bəlli olur ki, bunlar daşlaşmış ifadələrdir və heç də hər zaman həqiqəti əks etdirmir. Sadəcə həmin dövr üçün aktual olan, düzgün hesab edilən normalar müdrük kəlamlar şəklində xalq arasında yayılmışdır.

“*Ana haqqı, tanrı haqqı*” – Azərbaycan dilində olan, qadının Türk dünyasındakı dəyərini göstərən ən gözəl ifadələrdən biridir. Ümumiyyətlə, türk ölkələrində qadın daima müqəddəs , hörmətli varlıq kimi ifadə olunub. Bu hal islami dəyərlərlə əlaqələndirilsə də, burada türk xalqının mentaliteti və ailə dəyərlərini qorumaqları əsas rol oynayır. Qadın ailənin qurucusudur. Qadın – anadır, gəlidir, qaynanadır. Tərbiyə prosesinin özəyini təşkil edən obrazların əsasıdır. Məhz buna görə də istər dilçilikdə, istərsə də digər elm sahələrində qadının təsviri zamanı dəyərli ifadələr seçilməlidir. Belə ki analıq hissi Tanrını qadınlara bəxş etdiyi əvəzsiz bir hədiyyədir.

“*There is nothing sooner dry than a woman’s tears*” (Anikin, 1988). Burada isə qadın konseptinə mənfi keyfiyyət yüklənmişdir. Qadınların yalançı, hiyləgər keyfiyyətlərin daşıyıcıları olduqları bildirilir. Lakin həmin dövrdə baş verən tarixi hadisələrə nəzər salsaq görürük ki, qadınlar sadalanan mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmamışlar. Qadınlar tarix boyu öz hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizə aparmalı olmuşlar. Digər tərəfdən isə əks cinsin nümayəndələrinin belə bir problemi olmamışdır. Onlar qadınların əldə etmək üçün mübarizə apardıqları imtiyazların sahibi olmuşdurlar.

Bu da gender bərabərsizliyidir. Sosial sahədə olan gender bərabərsizliyi də öz növbəsində digər sahələrə də öz təsirini göstərmişdir. Anikinin qadınlara aid söylədiyi fikrin türk dilindəki qarşılığı “*timsah göz yaşları*” ifadəsdir. Lakin türk dilində bu ifadə bir cinsə aid edilməmişdir və ümumilikdə hiyləgərlik edən insanlara şamil edilir.

Beləliklə, tədqiqat işinin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, hal-hazırda qlobal miqyasda və eləcə də dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində gender bərabərsizliyinin nəticəsində milyonlarla insanın inkişafı məhdudlaşdırılır. Gender bərabərsizliyinin əsas hədəfi qızlar və qadınlar olsa da, bu sosial bələdan zərər çəkən təkçə qadınlar deyil. Hərbi münaqişələr zamanı əsasən yeniyetmə oğlanları hədəf götürən ölümcül əməliyyatlar tarixin faciəvi səhifələrinə həkk olunub. Bu qəddar cinayətlərin məhz oğlanlara qarşı törədilməsinin əsasında konkret cəmiyyətlərdə oğlanlara gələcək döyüşçü, ailə və ya tayfanın əsas təminatçısı vəzifəsini təyin edən gender vəzifələri durur. Statistik məlumatlar göstərir ki, gender bərabərsizliyi bütöv cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin inkişafına saysız-hesabsız zərbələr vurur. Yoxsulluğun, xəstəliklərin, ailədaxili zorakılığın, savadsızlığın öhdəsindən gəlmək üçün bəşəriyyət kişi və qadın bərabərliyinə nail olmalıdır. Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində gender bərabərliyinə nail olunduqdan sonra bu istiqamətin inkişafyönümlülüyü özünü dilçilik sahəsində də əks etdirmiş olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Genderə giriş. Əli Abbasov; Rəna Mirzəzadə; Bakı 2004.
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Qulu Məhərrəmli; Rafiq İsmayılov; Bakı, “Altun kitab” 2015.
3. The Concepts “Man” and “Woman” in the English Phraseology. N.Nasrullaeva
4. Türk Atasözleri ve Deyimlerinde kadına yönelik toplumsal cinsiyet rolleri. Aysel Gunindi Ersöz.
5. The Representation of Women in English and Russian Paroemiological Pictures of the World.

Summary

Mammadova Gunel
Lankaran State University

“The investigation of phraseological units in the Azerbaijan and English language expressing gender relation”.

As we know fraseological units play an important role in enriching the vocabulary of the language. The research has been conducted comparatively with examples of proverbs in various languages to identify gender stereotypes within frazeological combinations.

Резюме
Мамедова Гюнель
Лянкяранский государственный университет

“Определение фразеологических единицы, выражающие гендерские отношения в английском и азербайджанском языках”.

Как известно, фразеологические единицы играют важную роль в обогащении словарного состава языка.

Проведены исследования на основании сравнения на разных языках для определения стереотипы фразеологических единиц. Здесь определены связь гендерного несоответствия со своеобразием образа жизни и идеями каждого народа.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Məmmədova Nərmin
doktorant
Lankəran Dövlət Universiteti
ele.eliyev@gmail.com

Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində şeir formaları

Annotasiya: Məqalə Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən ədiblərin yaradıcılığında istifadə etdikləri vəznərdən bəhs edir. Bundan əlavə istifadə olunan vəznərin birinin digərindən üstün və ya az istifadə olunma səbəbləri araşdırılaraq izah olunur.

Açar sözlər: Lankəran ədəbi mühiti, heca vəznə, əruz vəznə, sərbəst şeir, lirik növ.

Key words: Lankaran literary environment, syllabic measure, aruz measure, free measure, kind of lyrical,

Ключевые слова: Литературная среда Лянкярани, стиль-„хеджа„(слог), стиль-„аруз„, свободный стиль стихосложения, лирический стиль,

Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində lirik növ demək olar ki, hər üç vəznədə və bu vəznələrin müxtəlif, bəzən mühitin özünəməxsus janrlarında yazılan ədəbi nümunələri ilə təzahür edir. Xüsusilə, vurğulamaq lazımdır ki, bu dövndə klassik şeir formaları yerini daha çox heca vəznəli şeirlərlə əvəz etmişdir. Həmçinin ədiblərin dilində əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq klassik formanın doğurduğu ərəb və fars mənşəli sözlər öz yerini milli sözlərə vermişdir. Hətta Əli Nasir əruz vəznənin heca vəznəli şeirlərlə əvəz olunmasını poetik dildə belə səsləndirib :

Əruz :

Qovdu zülmətləri nur gəldi xoruz banı, heca,
Qalxdı şəmşiri-əruz çək başa qalxanı, heca.

Heca :

Çox tərif eyləmə dövrünü, əruz,
Endirər bir zaman qalxanı, əruz [2, s.245].

Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində ədiblərin yaradıcılığını konkret olaraq hansısa bir vəznə üstünlük verdiklərinə görə qruplaşdırmaq bir qədər çətindir. Çünki bölgə yazarları qələmlərini həm heca vəznədə, həm əruz vəznədə, həm də sərbəst şeir formasında sınayıb. Bu formalarda yazılan poetik nümunələr öz fərqliliyi ilə daha çox diqqət çəkir. Şərti olaraq isə bölgə ədiblərinin yaradıcılıqlarını ən çox istifadə etdikləri vəznə üstünlüyünə görə təqribən aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1)Heca vəznə. Müstəqillik dövründə bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi Lankəran ədəbi mühitində də ədiblərin yaradıcılığında heca vəznəli şeirlərlə daha çox qarşılaşırıq. Nizaməddin Şəmsizadə heca vəznə haqqında yazır: “Heca vəznə vəznələrin ən sadəsi və ən zənginidir. O, türk dilinin doğma vəznədir” [14, s.280].Müstəqillik dövründə bəlkə də bu vəznə daha çox önəm verilməsinin əsas səbəblərindən biri milli özünəqayıdış olmuşdur. Artıq doğma-sadə vəznədə də böyük işlər görməyin, qiymətli söz söyləməyin mümkün olduğunu ədiblər qarşılıqlarına bir amal kimi qoymuşdur. Bölgədə yaşayan yazarlardan daha çox heca vəznənin üstünlük verən ədiblərə Məsudi Dövrünü, Elşad Səfərini, Ağamir Cavadı, Xatirə Xatunu, Əli Nasiri, Ziyafət Əkbərovu, Aliyə Seyidqızını və başqalarını göstərə bilərik.

Məlumdur ki, heca vəznə təkə yazılı ədəbiyyatın deyil, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatının da ən çox istifadə olunan vəznələrindən biridir. Bu baxımdan biz bölgə yazarlarının yaradıcılığında təkə lirik növün yazılı ədəbiyyatda istifadə olunan janrlarını deyil, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatında da istifadə olunan janrlar ilə də qarşılaşırıq. Xüsusi ilə də

bayatılarla.Ədəbiyyatşünas alim, professor Vüqar Əhməd haqlı olaraq vurğulayır ki, “bayatıların qısa, yığcam olması, oynaq bir vəzn və sadə, səmimi sözlərlə ifadə olunması onu folklorun başqa janrlarından daha kütləvi etmişdir” [16, s.110]. Fikrimizcə, məhz elə bu kütləvilik onu yazılı ədəbiyyatın da ən çox istifadə olunan janrlarından birinə çevirmişdir.Bölgə ədəbi mühitində bayatı janrına daha çox şair Ziyafətin yaradıcılığında qarşılaşırıq;

Mən aşıqəm gül əkdi
Bağda bağban gül əkdi.
Qorxuram yar gəlməyə
Hava bu gün küləkdi [18, s.61].

Ümumiyyətlə, müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində heca vəznində kütləviləyin daha çox şahidi olur. Demək olar ki, bölgədə əksər söz ustaları heca vəzninə müraciət etmişlər. Hətta bəzən heca vəznini bəyənəməyən modernistlər belə bölgə yazarlarının qınağına tuş gəlir. Elşad Səfərlinin aşağıdakı misralarında olduğu kimi:

Deyən bəyənəmirsən hecalı şeiri,
Deyən meyarları tez unudursan.
Hecada yazılmış ən gözəl şeirə ,
Turş alça yemiştək üz turşudursan [13, s.102].

Heca vəzni bölgədə aparıcı vəznərdən biridir. Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində bu vəznin demək olar ki, bütün ölçülərində yazılmış bədii nümunələrlə rastlaşmaq mümkündür. Heca vəznli şeirlərin mövzularında xalq ruhuna, xalq dilinə yaxınlıq daha çox duyulur. Ən çox da bu yaxınlıq Məsudi Dövrənin yaradıcılığında özünü göstərir :

Alça gül açdı,
Gül də dil açdı.
Güllü budaqlar,
Qəlbə yol açdı [5, s.44].

2) *Əruz vəznü*. Əruz vəznü bölgənin ən qədim və aparıcı vəznələrindən biri olaraq hələ mühitdə məclis ənənələri formalaşdığı döndəndən mövcud olaraq inkişaf etmişdir. Müstəqillik dövründə də öz aktuallığını qoruyub saxlamağı bacaran bu vəznə demək olar ki, bölgədə fəaliyyət göstərən söz ustalarının əksəriyyətinin yaradıcılığında rast gəlinir. Bölgədə daha çox əruz vəznindən istifadə edən Mirhaşım Talışlı olmuşdur. Həmçinin əruz vəznində yazılan əsərlərdə biz bu döndəndə daha çox Füzuli ənənələrini görürük. Bölgədə klassik irsə bağlılıq, Füzuli ənənələri bir çox yazarların əsərlərindən sezilir. Nadir Müzəffərin yaradıcılığı bu baxımdan daha çox diqqətçəkir. Demək olar ki, yaradıcılığında başdan-başə əruz vəzninə müraciət etmiş ədib bu işin öhdəsindən gəlməyi bacarmışdır. Onun M. Füzulinin 500 illiyi şərəfinə yazdığı “Füzuli ” qəzəli ustad şairin irsinə bağlılığını bir daha sübut edir.

Hikmətli sözün zirvəzisən, ey baba şair!
Tərifdə necə söz taparam şəninə dair...[10, s.5]

Nadir Müzəffərin əruz vəzninin müxtəlif bəhlərində yazmış olduğu “Gördüm” [9, s.7], “Dəyər” [9, s.8], “Dedilər” [9, s.10], “Gördü” [9, s.11], “Həvəsində” [9, s.12], “Görüb” [9, s.13], “Sevindim” [9, s.13], “Eyləmişəm” [9, s.14], “Gedir” [9, s.14], “Dedilər” [9, s.15], “Bəs?” [9, s.15], “Qaldı” [9, s.17], “Olmaz” [9, s.20], “Sənəm” [9, s.41], “Düşüb” [9, s.85], “Məni” [9, s.73], “Desinlər” [9, s.103] və s. rədifli qəzəllərində də Füzuli ənənələri müşahidə olunur.

Əruz vəznü bölgədə bir tərəfdən Füzuli ənənələrini ehtiva edir və vəznin təbiətinə xas olan ərəb və fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edirsə də, digər tərəfdən də bəzi yazarların yaradıcılığında əruz daha sadə, doğma dilin ifadələri ilə oxucuya çatdırılır. Daha çox Xatirə Xatunun yaradıcılığında qarşılaşdığımız qəzəllərdə biz bunun şahidi olur. Onun heca vəznli

şeyrlərində olduğu kimi qəzəl yaradıcılığında da məhəbbət motivləri duyulmaqdadır. Şairənin Xatun təxəllüsü ilə yazdığı “Elədin” [3, s.89], “Olasan” [3, s.90], “Çəkirməm” [3, s.91], “Gedirəm” [3, s.93], “Kimiyyəm” [3, s.94], rədifli qəzəlləri bu qəbildəndir. Həmçinin Xatirə Xatunun Nəsimidən, Əlağa Vahiddən etdiyi təxmisləri də məhz məhəbbət motivləri üzərindədir:

Versələr sənsiz mənə cümlə cahanı, neylərəm,
Dünyanın zövqün, səfasın, toy- nişanı neylərəm.
Tək sən ol yarım mənəm, sultanı, xanı neylərəm,
“ Dilbərə, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm
Tacü-təxti, mülki-malı, xanımanı neylərəm” [3, s.97].

Ümumiyyətlə, bölgə ədəbi mühitində əruz vəznində yazılmış təxmislərə də kifayət qədər rast gəlirik. Yaradıcılığı klassik ənənələrə söykənən Oktay Zəka “Cəftərəzə” [12] adlı kitabının “Təxmislər şələləsi” [12, s.188] bölməsini Nizami Gəncəvi, İzzətədin Həsənoğlu, Əfzaləddin Xaqani Şirvani, Marağalı Əhvədi, İmadəddin Nəsimi, Qətran Təbrizi, Nəbati, hətta mənbələrdən əlimizə yaradıcılığında çox azsayda nümunələr gələn Füzulinin oğlu Fəzliyə etdiyi təxmislər əhatə edir:

Xəbərdar ol, hər sözün tumarına uyma gəl,
Dərdin dərisin naz nəşrətiylə soyma gəl.
Oktay Zəka, fərq gör, boşdur o avaz doyma gəl,
“Vergül tu Fəzli, kamini fərdəyə qoyma gəl,
Yoxdur bağaşı ömrünün inanə bilməzsən ” [12, s.210].

Oktay Zəka yaradıcılığında təkcə yuxarıda adlarının sadaladığımız klassiklərimiz deyil, həmçinin bölgədə həm əvvəlki dövrlərdə, həm də müstəqillik dövründə yaşayıb yaradan ədiblərdən də təxmis etmişdir. Bunların sırasında XIX əsrdə Lənkəran ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən eyni zamanda “Fövcül –füsəha” ədəbi məclisinin üzvləri olan Hacı Əbdülhəsən Raci, Molla Fəttah Səbhan Göyşəbani, Hüseyinqulu Şuri Dübəndi, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Möhsüm Xəyali, müstəqillik dövründə yazıb yaradan Əli Nasirə də etdiyi təxmislər var:

Oktay Zəka, çox qəmli – qəbahətlidir dövrən,
Etdin mənə öz aşına isbatına heyran,
Amma, onu da bilməlisən ey günü viran ;
“Gəlmişdilər həmrəhiləri Nasirə mehman,
Cismi dedi ki, ruhi gedib şəhrinə Yarı ” [12, s.224].

Oktay Zəka təxmislərlə yanaşı təzmin də yazmışdır. Məlumdur ki, təzmin başqa bir şairin hansısa şeirindən bir misranı olduğu kimi şeirdə verməkdir. Lənkəran ədəbi mühitində klassik tərzdə yazanların əksəriyyətinin yaradıcılığında olduğu kimi Oktay Zəka yaradıcılığında da Füzuli ruhu duyulur. Onun yazmış olduğu təzmin də məhz Füzuli yaradıcılığındadır:

Füzuli fəxri misralar yaratmış beyt amalıyla,
Sözün sirlər diyarın fət edib ustad kamalıyla,
Yazar Oktay Zəka “təzmin” sənətkarlıq misrasıyla,
Buyur, dünyayə ərz eylə; bu mən , bu sən bu dastanı,
“Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövləti Sultanım” [12, s.227].

Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində əruz vəzninə yaradıcılığında daha çox yer verən ədiblərdən biri də Mirsalam Müasirdir. Onun yaradıcılığında tez-tez təxmislərə rast gəlirik. Ədib əsasən Füzuliyə təxmis yazmışdır. Bunlara nümunə olaraq “Oynar” [6, s.59], “Eyləmək olmaz ” [6,s.60], təxmislərini göstərə bilərik. Həmçinin onun yaradıcılığında klassik şeir şəkillərindən olan qitələr də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə Mirsalam Müasir yaradıcılığında əruz vəzninin həcəz bəhrində olan rübai janrında yazılmış dördlüklərə də yer verib:

Xəyyam tək mey içib yaşa, ey naşı,

Onun sərxoşluğundan ayılmıb başı;
O vəhdət meyini nuş edib ancaq,
Onu əyyaşlarla tutma yanaşı! [7, s.279]

Bölgə ədəbi mühitində Hacı Yaşar Əkbərovun yaradıcılığında da əruz vəzninin əsasən rəməl və həcəz bəhlərindən istifadə edərək yazdığı qəzəllər üstünlük təşkil edir.

Ədibin “Qəzəllər” [1] adlı kitabında məhz müxtəlif illərdə yazmış olduğu qəzəllər öz əksini tapmışdır:

Canan dediyim dilbərimə varımı verdim,
Peymanımı, həm əhdimi, ilqarımı verdim [1, s.17].

3) *Sərbəst şeir*. Azərbaycan ədəbiyyatında digər vəznlərdən fərqli olaraq daha az istifadə olunan sərbəst şeiri məlumdur ki, ilk dəfə S.Vurğun, R.Rza, M.Muşfiq və Ə.B.Fövzi istifadə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən Lənkəran ədəbi mühitində də bu şeir şəkli öz təşəkkülünü tapmışdır. Digər bölgələrə nisbətən müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində səpkili şeir formasına daha çox rast gəlinir. Sərbəst şeirin özünəməxsus xüsusiyyətlərini biz ən çox Camal Yusifzadənin yaradıcılığında görürük. Xalq şairi Rəsul Rza Camal Yusifzadə yaradıcılığına xüsusi qiymət verərək demişdir: “Klassik irsimizdən bəhrələnmiş və müasir poeziyanın tələblərinə yiyələnmiş bu gənc şairin şeirləri konkret mühitlə-rayon, respublika çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, məhəli xarakter daşmır. Geniş diapozona, dinamik poetik gücə malik bu şeirlər rəngarəng, oxunaqlı və düşündürücüdür. Sərbəst ritm, misraların daxili səsleşməsi, obrazlı assosiativ təfəkkür və lirik duyumu Camal Yusifzadənin poeziyası üçün xarakterik xüsusiyyətdir. İlk baxışdan adi danışq tərzinə bənzəyən bu şeirlərdə qəribə bir səmimilik, oxucu ilə açıq söhbətə meyl duyulur. Hissin əlvanlığı, mənəvi doğmalılıq, psixoloji vəziyyətin dəqiq və poetik şərhli, onun şeirlərinə rəğbət doğuran ən mühüm amildir. O, abstrakt obrazlılıq arxasınca qaçmır, müəyyən əhval-ruhiyyə ilə bağlı psixoloji anları, vəziyyətləri poetik detallarla çatdırmağı bacarır” [17, s.382]. Yaradıcılığı ilə Lənkəran ədəbi mühitində xüsusi bir rəng qatan Camal Yusifzadə bölgə ruhuna bir o qədər də yaxın olmayan sərbəst şeiri sevdirməyi bacarmışdır. Onun səpkili şeir tərzində yazdığı “Bir ixtiyar qocayam” [17, s.55], “Kor gördü, kar eşitdi” [17, s.153], “Dəmir qapı Dərbənd” [17, s.189], “Belə havalarda neyləyim, Allah?” [17, s.199], “Vallah məhəbbətə oxşayır payız” [17, s.215], “Qaldı ki, qaldı” [17, s.308] və s. şeirlərini nümunə göstərə bilərik. Bəzən sərbəst şeirin özünə belə fərqli don geyindirməyi bacaran şair onu heca vəzninə gah yaxınlaşdırmış, gah da sintez edərək fərqli bir forma biçimi yaratmağa çalışmışdır. “Köhnə şərab” şeirində olduğu kimi:

Yenə payız,
Yenə sükut,
Yenə rəng –
alabəzək, rəngbərəng... [17, s.213].

Ədəbi mühitdə Tərlandı yaradıcılığında sərbəst şeirlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Demək olar ki, ədəbi yaradıcılığında digər vəznlərdən fərqli olaraq sərbəst şeir aparıcı mövqe tutur. Hətta onun ilk baxışdan heca vəzninə bənzəyən şeirlərinin sonluğu belə sərbəst formada bitir :

Çırpılır qapına qaranquş sözüüm...
Qonaq gözləməyən ev yiyəsi kimi
tələsik silirsən
döşəmədən göz yaşlarını,
silirsən
divarlardan və tavandan
doğma baxışları, yad baxışları [15, s.47].

Sərbəst şeir Lənkəran ədəbi mühitində öz geniş yaşamını İltifat Saleh yaradıcılığında tapmışdır. Onun yaradıcılığı demək olar ki, tamamilə Rəsul Rza ruhundan qidalanır. Bu da təsadüfi deyildir. İltifat Saleh yaradıcılığı demək olar ki, başdan – başa sərbəst şeirlərdən ibarətdir. Bu ədibin yaradıcılığına, üslubuna, fərqli metoduna rəng qatır. Çünki bölgə ədəbi mühitində əruz və heca vəzninin hökmürlü fonunda nisbətən bölgə ruhuna tam uyğun olmayan, bölgə yazarlarının dilinə hələ tam oturmayan sərbəst şeirdə bütün poetik düşüncələri ifadə etmək həm çox çətin, həm də bir şair üçün nisbətən riskli amillərdəndir. Şairə bu yolda stimül verən isə müəllimi Rəsul Rzadır. Belə ki, zamanında Rəsul Rza İltifat Salehin bir neçə şeirini təhlil etdikdən sonra onayazmışdır: “Mən istəyirəm sən biləsən ki, kənardan hamar görünən sənət yolunun enişi-yoxuşu, çuxurları vardır. Bu yolu sənətə sədaqətlə getmək, inadla zəhmətə qatlaşmaq, səndən əvvəl yaşayıb-yaratmış sənətkarların həyat yoluna, yaradıcılığına bələd olmaq lazımdır. Ancaq o zaman yaz ki, xalqa deməyə sözün var. Fikirlər duyğular səni rahat qoymur. Kiçik olsa belə, bir kəşfin var. Yoxsa yüz məlum şeirə bir məlum şeir də əlavə etmək nəyə gərəkdir?.. Qəlbinlə baş-baş qalmaqdan qorxma... Yaz, yarat. Unutma ki, sənətin şərəfli və çətin yolları, ciddi imtahanları vardır” [8, s.724]. İltifat Saleh öz yaradıcılığında Rəsul Rza ədəbi məktəbindən çox şeylər öyrənmiş və bu yolda ona inam, “yaz, yarat!” xeyir-duası verən bir insanın xatirəsini dönə-dönə yad etmişdir. Aparığımız araşdırmalar zamanı onun yaradıcılığında tez-tez Rəsul Rza ruhunu hiss edirik. Hətta ədibin “Poetik testlər” [4] kitabında yazmış olduğu ümumi 29 testində Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsinin təsiri hiss olunur. 6-cı “Xoşbəxtlik testi” ndə isə bu təsdiq daha qabarıq formada öz əksini tapmışdır:

Rəsul Rza süzgəcindən keçən şair.
Dərdi duya bilən ürək.
Ağırlığı çiyinlərində
daşıya bilən insan.
Həyatın zərbələrinə
sözərin acısına
dözə bilən İnsan [4, s.107].

Aparığımız araşdırmalar bir daha sübut edir ki, müstəqillik dönməndə Lənkəran ədəbi mühiti istər mövzuca, istərsə də formaca kasadlıq keçirməmişdir. Bütövlükdə xalqın başına gətirilən qanlı – qadalı hadisələr, ictimai- siyasi hadisələrin digər dövrlərə nisbətən gah artan, gah da azalan sürətlə fərqli məcralarda inkişafı söz ustalarını heç də ruhdan salmamış əksinə ədəblər bu hadisələri ədəbiyyata yeni mövzu və ideya olaraq gətirməyi bacarmışlar. Həmçinin ədəbiyyatın ədəbi və əzəli mövzuları da bəzən klassik biçimdə, bəzən isə yeni biçimdə ədəblərin biri-birindən fərqli yaradıcılıqlarında qarşımıza çıxır. Lirik növün həm janr özünəməxsusluğu, həm mövzu əlvanlığı müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitinə xüsusi bir rəng qataraq bölgədə ədəbi həyatın rəngarəng və qaynar olduğunu təsdiq edən əsas amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov H. Y. Qəzəllər. Bakı: Qanun, 2001, 135 s
2. Əli Nasir. Oxuyuram alnımdakı yazını. Bakı: Apostrof, 2015, 304 s.
3. Xatirə Xatun. Bu sevdadan nə qalacaq görəsən... Bakı: “Bayramoğlu” nəşriyyat –poliqrafiya müəsisəsi, 2013, 143 s.
4. İltifat Saleh . Poetik Testlər. Bakı: “Apostrof” nəşriyyatı, 2012, 120 s.
5. Məsudi Dövrən. Belə dünyadı bu dünya. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 1999, 55 s.
6. Mirsalam M. Ürək təranələri. Bakı, 1998, 78 s.
7. Mirsalam H. M. Dürdanələr. Bakı: “MBM-R” 2010, 348 s.

8. Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatı : 2 cildə, I cild, Bakı: “Elm və təhsil” 2016, 800 s.
9. Nadir Müzəffər. Qəzəllər. Bakı: Azadlıq, 1998,100 s
10. Nadir Müzəffər. Qəzəllər. Bakı: Nurlan, 2001, 242 s
11. Nizami Tağısoy “ Ötən ilin son “Ulduz”una yeni il baxışı” “Ulduz ” jurnalı Bakı N 0 (584) yanvar, 2018, səh 5
12. Oktay Zəka . Cəftərəzə. Bakı : Elm və təhsil, 2012 ,227 s.
13. Səfərli E. Şair təkliyə məhkumdu. Bakı: Nurlan, 2004,239 s.
14. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres , 2012, 433 s.
15. Tərhan. Sonuncu halqa. Bakı: “Aparstof” çap evi, 2013,221 s.7
16. Vüqar Əhməd . Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı : “Müəllim” nəşriyyatı, 2007, 167 s.
17. Yusifzadə C. Poeziya. Bakı: Mütərcim, 2009, 392 s.
18. Ziyafət. İtkin düşən harayım. Bakı: “Akta” firması, 1997,121 s.

Summary

Mammadova Narmin
Lankaran State University

Poetry form in Lancaran literary enviroment in independence period

Written in each three types measure in lyrical poetry examples can be found in literary semon of Lankaran. In independence period Aruz measure gives its place to the Syllable measure. That's why there are much more syllable measure poetries are preferred. Arabic and Persian poetry writers native to the cash leaning closer to the end of words. In free sized poems almost we can say Arabic and Persian poetries from local writers are not seen. Free poet and poetries of towns and their new pens and items as they tried syllabic measure the exact size is strengthened.

Резюме
Мамедова Нармин
Лянкяранский государственный университет

Форма поэзии в Лянкярской литературной среде в период независимости

В литературной среде Лянкярани, можно встретить лирические образцы всех трёх видов стихосложения. В период независимости, постепенно стиль-„аруз,, начинает уступать своё место стилю „хеджа,,. Именно поэтому стихи, написанные в стиле „хеджа,, в последнее время начинают преобладать. Тенденция литераторов к родному стилю приближает конец использованиям слов с арабскими и персидскими корнями. В стихах свободного вида стихосложения почти не видно слов арабских и персидских корней. Свободный стиль стихосложения в регионах всё более укрепляет своё место стиль „хеджа,, у начинающих литераторов.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Orucov Vidadi
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Mehrəliyev Şahin
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
vidadi_orucov@mail.ru,shahin_75@mail.ru

Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin yeniyetmələrin sosiallaşmasına göstərdiyi mənfi təsirlər

Annotasiya. Son dövrlərdə cəmiyyətimizdə gənclər arasında baş alıb gedən xoşagəlməz halların: intihar, narkomaniya, qeyri-ənənəvi dinlərin təsirinə düşmək və başqa xoşagəlməz hadisələr hamını narahat edir. Bunları doğuran səbəblərdən biri də qloballaşan dünyada qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin ölkəmizə ayaq açmasıdır. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlər uşaq və yeniyetmələr arasında öz məqsədlərinə çatmaq üçün ardıcıl, acıq və gizli, sistemli təbliğat işləri aparırlar. Bu öz nəticəsinə cəmiyyətdə mənfi təsirlərin sayının çoxalmasında göstərir. Bu baxımdan qeyri-ənənəvi din və təriqətlərə qarşı məqsədyönlü mübarizə işinin təşkili formaları öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin mənfi təsirlərindən yeniyetmələri qorumaq üçün vacib hesab olunan sistemli sosial-pedaqoji işin məzmununa aydınlıq gətirilməsi də həllini gözləyən məsələdir. Bu işlərin məqsədyönlü həyata keçirilməsini təmin edə bilən sosial-pedaqog və tərbiyəçilərin hazırlanması məsələsinə də yenidən baxılmalıdır.

Açar sözlər: sosiallaşma, qeyri-ənənəvi din və təriqətlər, yeniyetmə, asosial, kütləvi psixoz, sosial pedaqoji profilaktika.

Ключевые слова: социализация, нетрадиционные религии и секты, подростковый, массовый психоз, социально-педагогическая профилактика.

Key words: socialization, non-traditional religions and sects, adolescent mass psychosis, social and pedagogical prevention.

Bioloji varlıq olaraq dünyaya gələn insan, doğulduğu andan fasiləsiz sosiallaşma prosesinin iştirakçısına çevrilir. İlk gündən sosial-ictimai təsirin obyektinə çevrilən uşaq zaman-zaman müxtəlif sosial mühitdən (ailə, qohumlar, qonşuların, dostların, tanışların, tərbiyə və tədris müəssisələri, daxil olduğu kollektivləri, əhatəsi, və s.) və müxtəlif yaş dövründən (pedaqoji, psixoloji və herontoloji baxımdan: çağalq və körpəlik dövrü (0-3 yaş); məktəbəqədər dövr (3-6 yaş); kiçik məktəbli dövrü (6-10 yaş); yeniyetməlik dövrü (10-15 yaş); gənclik dövrü (15-30 yaş); yetkinlik dövrü (30-60 yaş); ahıllıq dövrü (60-75 yaş); qocalıq dövrü (75-90 yaş); uzunömürlülük dövrünü (90-150 yaş) keçərək müxtəlif sosial statuslar və rollar qazanır. İlk addımları-bünövrəsi ailə mühitindən, çağalq və körpəlik dövründən sosiallaşma prosesinə, ailə öz üstün ictimai təsirini uzun müddət, gənclik dövrünə kimi qoruyub saxlaya bilər. Ailələrin (xüsusilə də əksər azərbaycanlı) sosial statusu, sosial yönümlülüğü, sosiallaşma prosesini istiqamətləndirən əsas amildir. Ailədən istiqamətlənən bu sosiallaşma prosesi sonralar öz davamını bu və ya digər şəkildə müxtəlif sosial mühitlərdə və mərhələlərdə inkişaf etdirə bilər.

Bu baxımdan ümumbəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən İslam dini, ailələrdə uşaqların sosial varlıq kimi inkişafında müstəsna rol oynayır, onların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir. Eyni zamanda ailənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına etibarlı zəmin yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, ailədə uşaq sosial təcrübəni ailə üzvlərinin düzgün dini baxışlarının təsiri ilə qazanmalıdır. Əks təqdirdə uşağın dünyagörüşü, həyata baxışları müəyyən qədər dünyəvilik prinsipindən uzaqlaşır, uşağın emosional sferası daha çox dini baxımdan təşəkkül

tapır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə bir çox qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin (Bəhailik, Krişnazim, Munçuluq, İbrahimilik “Həyatverici lütf” və “Baptist”, “Məhəbbət kilsəsi”, “İeqova şahidləri”, “Yeddinci gün adventistləri”, “Yeni həyat”, “Həyat sözü”, “Oşo” sektalarının adını çəkmək olar) gənclər arasında təbliği narahatlıq doğurur. Bu məsələlərə bizim ölkədən də yan keçməyən qloballaşma prosesi də öz təsirini göstərir. Yeni müsavət onlayn ictimai-siyasi qəzetinin 25.04.2009-cu il tarixli nömrəsində “Azərbaycanda ənənəvi və qeyri ənənəvi-dini cərəyanlar” adlı məqalədə ölkədə 534 dini icma qeydiyyatdan keçdiyi qeyd olunur [10].

Sürəkli davam edən qloballaşma prosesi elm və texnika ilə yanaşı sosial həyatımıza (xüsusilə də gənclərin), milli-mənəvi dəyərlərimizə düşünülmüş şəkildə, ya da qərəzsiz olaraq bir çox yad ünsürlərin daxil olmasını təmin edir. Belə hallar daha çox yeniyetməlik və gənclik dövründə baş verir. Qeyri-ənənəvidin və təriqətlərin təsirinə düşən uşaqların sosiallaşması prosesi özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin təsirinə düşən uşaqlar, bunu qeyri-adi hərəkətləri ilə də büruzə verirlər. Misal olaraq, onlar ya həddən artıq səbəbsiz olaraq kədərli və passiv görünə bilərlər, ya da səbəbsiz olaraq çox gülüb danışan və aktiv olurlar. Əgər diqqətlə nəzər yetirsək, qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin təsiri altında sosiallaşan uşaqlarla, normal ailələrdə sosiallaşan uşaqlar arasında böyük fərqlərin mövcudluğunu görürük. Belə fərqləri biz məktəb mühitində, daha çox isə sosial həyatda aşkar şəkildə müşahidə edə bilərik. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin təsiri ilə yaşayan ailələrdə böyüyən uşaqların dərslərə davamiyyəti əksər hallarda zəif olur. Yoldaşları ilə münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər, daha çox öz hislərinə qapılırlar. Belə uşaqların dünyəvi təhsilə qarşı münasibətləri də passiv olur. Onlar mütləq qaydada üzv olduqları dini təşkilatların iradəsini təbliğ edirlər. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlər sekta xarakterli baxışları ilə öz üzvlərini, həm də onların ailələrini də öz təsirində saxlamaq, dünyəvilikdən uzaqlaşdırmaq və istəklərinə uyğun istiqamətləndirmək məqsədilə sistemli və ardıcıl, müəyyən təlimatlara əsasən müxtəlif layihələr həyata keçirirlər. Bununla bağlı tanınmış rus sosial-pedaqoqu A.V.Mudrik qeyd etmişdir: “Dini təşkilatların sosiallaşma təsirini həm inanc sahibləri həm də onların ailələri öz üzrlərində hiss edirlər. Bundan başqa müxtəlif konfessiyalar öz sıralarına yeni inanc sahiblərini cəlb etmək üçün aktiv işlər həyata keçirirlər” [6. s.58]. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qeyri ənənəvi dinlər və təriqətlərin təsiri altına daha çox yaş dövrləri içərisində yeniyetmələr düşür. Ona görə də yeniyetməlik yaş dövrünə bir çox mütəxəssislər “təhlükəli döngə”, “keçid” dövrü adını vermişlər. Həmçinin yeniyetmələrdə baş verən psixofizioloji dəyişikliklər onlarda “yalançı böyüklük hissini” formalaşdırır. Bu hal nəticə etibarilə yeniyetmələrin daha çox ətrafında olan insanlarla ünsiyyətə daxil olmalarını motivləşdirir. Ünsiyyət tələbatını ailə və məktəbdə ödəyə bilməyən yeniyetmə küçə və asosial qruplarda özünü tapmağa, təsdiqləməyə cəhd edir. Azərbaycanın tanınmış pedaqoqlarından olan Ə.Ə. Ağayev bu barədə qeyd etmişdir: “Böyüklərdən fərqli olaraq küçədə yeniyetmələr öz statuslarını qazanırlar. Onlar öyüd-nəsihətləri dinləməyi xoşlamırlar, çox zaman onlardan qaçırırlar” [1. s. 49].

Bir çox hallarda yeniyetmələri nə evdə, nə də məktəbdə anlamaq istəmirilər, onlar isə suallarına cavabı onlara doğma olmayan “başqa yerlərdə” axtarmalı olurlar. Bunu gözəl bilən qeyri ənənəvi din və təriqətlərin “missionerləri” öz qurbanlarını daha çox küçələrdə, ailə və ictimai nəzarətin zəif olduğu yerlərdə axtarırlar. Məsələn, küçədə, avtobus və dəmir yolu dayanacaqlarında, parklarda və metrolarda əllərində rəngli cəzbedici üz qabığı olan kitablar, muncuqlar və təsbehləri tutub saxlayan insanlara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Onlar insanlara yaxınlaşıb: Siz Krişna barədə eşitmisinizmi? İsa peyğəmbərin geri dönüb əzab çəkən insanları xilas edəcəyini bilirsinizmi? Bu mübarək günə çox az zaman qaldığını bilirsinizmi? Belə bir gündə siz İsanı ilk qarşılayan bəxtəvərlərdən biri olmaq istərdinizmi? - kimi sualları ara vermədən yağdırırlar. Bu işdə onlar özlərini yaxşı insanlara xüsusi qayğı göstərən, onları pislərdən qorumaq üçün hər şeydən keçən,

özünü qurban verməyə hazır olanlardan birisi olduqlarını kövrək, həm də yalvarıcı səslə, min-birdona girərək bəlli metodlarla, yüksək ustalıqla çatdırırlar. Sadəcə olaraq ilk təmasın-əlaqənin yaramasında bunlar əksər hallarda yetərli olur. Sonra isə daha güclü və təsir metodları işə düşür: Siz bu il dünyanın sonu olacağı barədə bilirsinizmi? Siz əbədi xoşbəxt olmaq və xoşbəxt insanların arasında cənnətdə yaşamaq istəyirsinizmi? Belə suallarla müraciət edən insanların qeyri-ənənəvi dini və təriqətləri təbliğ edən missionerlərin olmasına şübhə belə etmək olmaz. Onlar heç bir zaman hər hansı bir sektaların düşüncələrini təbliğ etdiklərini boyunlarına almazlar.

Ötən əsrin 20-ci illərində respublikamızda Sovet hakimiyyəti qurulması ilə bütün dinlərin təbliği qadağan oldu. Min illərlə formalaşmış ənənəvi din xadimlərinin güllələndi və ya Sibirə-gedərgəlməzə sürgün olundular. Sonrakı dövrlərdə isə dinlərini açıq şəkildə təbliği edən sovet vətəndaşları ciddi şəkildə cəzalandırılırdı. Bu qorxu hissi bir çox insanları gizli şəkildə ibadət etməsinə məcbur etdi. Mənəviyyatda bir boşluq yarandı. Eyni zamanda qapalı bir dövətdə yaşayan sovet vətəndaşlarının dünyada yayılan bir çox qeyri-ənənəvi dini təriqətləri olmasından bir o qədər də hali deyildilər.

Sovet dövlətinin dağılması ilə respublikamız öz müstəqilliyini bərpa etdi. Bədxah qonşularımız tərəfindən ərazi iddiaları ilə aparılan müharibənin acı nəticələri, mövcud hakimiyyətin təcrübəsizliyi, ölkənin sosial-ictimai həyatında bir xaosun yaranmasına gətirib çıxardı. Bundan istifadə edən bəzi dini təşkilatların missionerlərinin öz əqidələrini təbliğ etmək üçün əlverişli şərait yarandı. Bir çox insanlar öz mənəvi boşluqlarını doldurmaq məqsədilə özləri də bilmədən belə qeyri-ənənəvi dini təşkilatların təsiri altına düşürdülər. Bəziləri onlara verilən maddi yardım və gələcəkdə vəd edilən xoşbəxt həyat müqabilində sektaların toruna düşürlər. Qeyri-ənənəvi dinlərin təbliğatçıları üzvlərinin düşüncələrinə öz ideyalarını xüsusi şəkildə sirayət etdirər bilirdilər, başqa dini əqidələrə qarşı isə nifrət yaratdılar. Bununla bağlı araşdırmaçı alimlərimizdən C. İsgəndərli qeyd edir: "Təəssüflər olsun ki, ateist, keçmişdən miras qalmış dini savadsızlıq mənfi tendensiyalara da yol açmışdır. Cəmiyyətin dini məlumatsızlığından istifadə edən və xaricdən maliyyələşən islam və qeyri-islami yönümlü missioner təşkilatları humanitar və yalançı dini şüarlar altında gizlənərək, dövlətimizin dünyəvi xarakterini dəyişməyə, cəmiyyətdə dini ayrı seçkilik yaratmağa, toplumda xaos və iğtişaş toxumu səpməyə, onu bir birinə düşmənçilik mövqeyindən yanaşan müxtəlif təriqətlərə parçalamağa, qıyası, azərbaycanlılar arasında zərərli ideyalar yaymağa çalışırlar" [5. s.3]. Buna misal olaraq, "krişnaidlər"i göstərmək olar. Onların düşüncələrinə görə digər əqidə sahibləri olan insanlar mənəvi cəhətdən təmiz deyillər. Onlar öz üzvlərindən digər əqidə sahibləri olan insanlarla az ünsiyyətdə olmağı tələb edirlər. Ünsiyyətdə olsalar belə, yalnız "krişna şüuru" barədə məlumat verməmələrini şərt qoyurlar. Daha çox üzvlər qazanmaq üçün krişnaidlər ildə bir neçə dəfə pulsuz ədəbiyyat paylayır, yemək süfrəsi açırlar. Krişnaidlərin rəhbərləri zahirən çox mərhəmətli və ədalətli görünsələr də sekta daxilində xüsusi qəddarlıqları ilə seçilir. Onlar başqa əqidə sahiblərinə qarşı dözümsüzlük nümayiş etdirirlər. Dini sekta üzvlərindən başqa digər insanlarla ünsiyyətdə az olması yeni üzvlərin "beyinlərinin daha tez yuyulmasına" şərait yaratmış olur. Həmçinin sekta rəhbərlərinin qəti təkidi ilə üzvlərin əksəriyyəti ya evlənməməli ya da başqa əqidəli insanlarla ailə qurmamalıdır. Qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin daxilində ən ziddiyyətli və amansız təriqət Vəhəbilik hesab olunur. Vəhəbilik təriqəti "Sələfilik" adı altında nəinki başqa dinlərə qarşı, həmçinin islam dininə qulluq edən digər təriqət üzvlərinə qarşı xüsusi şəkildə radikal davranışlarla fərqlənirlər.

Hal-hazırda dünyanın qaynar nöqtələri hesab edilən İraq, Suriya, Əfqanıstan və digər ölkələrdə İŞİD ("İraq Şam İslam Dövləti") terror qruplaşmaları tərəfindən dinc insanlara qarşı amansız işğəncələr verilir. Qeyri-ənənəvi dini təriqətlərə mənsub olan bu insanların, öz doğmalarına qarşı həyata keçirdikləri müxtəlif qəddarlığın forma və metodları, miqyası ilə xüsusilə fərqlənirlər.

Özlərinin xüsusi qayda və qanunlar olan bu təriqət sahiblərinin insanlıq üçün nə qədər təhlükəli olmasını hamıya bəllidir. İŞİD tərəfdarları özlərini əsl “İslamçı”, digər islami təriqətlərə qulluq edənləri isə “kafir” elan etmişlər. Bu əqidəyə uyğun olaraq onlar dünyanı iki yerə bölürlər: İşidçilərə aid olan ərazilər əsl müsəlmanlara aid olan yerlərdir. Digər ərazilər isə kafirlərin yaşadığı yerlərdir. İşidçilərin əqidəsinə görə kafirləri yaş və cinsindən asılı olmayaraq öldürmək savab, qanı və malı isə halaldır. Özlərini əsl islam təbliğatçısı hesab edən belə radikal qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin üzvləri müqəddəs hesab etdikləri Qurani Kərimdə: “Dində məcburiyyət yoxdur” [4. s. 41. surə 2. ayə 256] ayəsini oxumaq, eşitmək, xatırlamaq belə istəməzlər. Dində məcburiyyət yoxdur, amma bunu məcburi şəkildə, insanları qorxutmaqla təbliğ edən qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin rəhbərləri tarix və bəşəriyyət qarşısında öz məsuliyyətlərini belə unudurlar. Onların törədikləri vəhşiliklər nəticəsində min illiklərə söykənən qədim xalqların yaratdıqları mədəniyyət abidələri, tarixi, təbiəti məhv olur. Bu ağılsız, heç kimə lazım olmayan, uzun sürən müharibənin acı nəticəsi olan aclıq və yoxsulluq daha çox özünü uşaq və yeniyetmələrə göstərir. Onların təbii inkişafı və sosiallaşması yolunda ən böyük əngələ çevrilirlər.

Qeyri-ənənəvi dini təriqətə üzv olan insanlarda, ilk növbədə başqa əqidə sahiblərinə qarşı dözümsüzlük formalaşdırılır. Dini sektalara rəhbərlik edənlərin düşüncələrinə görə həqiqət yalnız onlara mənsubdur, bunu onlar təbliğ edə bilirlər. Digər dini baxış və əqidə sahiblərinin isə yanlış yolda olduğunu dəfələrlə öz üzvlərinin beyninə yeridirlər. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin rəhbərləri ətrafına daha çox öz ideyalarına sədaqətli olan və əmrlərini qeyri şərtsiz icra edənləri toplamaqla, müxtəlif üsullarla üzvlərinin sayını artırmağa cəhd göstərirlər. Yeni üzvləri daima öz təsirləri altında saxlamaq üçün dini sekta rəhbərləri təlqin, təsir və inandırma üsulundan məharətlə istifadə edirlər. Bəzi qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin təşkilatçıları süni şəkildə xoşbəxtliyi nümayiş etdirmək üçün narkotik maddələrdən də istifadə edirlər. Davamlı şəkildə dini sektalarda istifadə edilən aludəçilik və asılılıq yaradan narkotik maddələr sekta üzvlərini rəhbərlərinin əmrlərinə tabe olmağı daha da möhkəmləndirir. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlər tərəfindən yeniyetməlik yaşında olan məktəblilərin dəfələrlə zorakılıq və istismara məruz qalması barədə çoxlu sayda faktlar mövcuddur. Digər bir təsiretmə üsulu isə dini sekta üzvlərində qorxu və xof hissini formalaşdırmasıdır. Belə bir metod daha çox uşaqlara təsir göstərir və gələcəkdə onları mütiləşdirir. Məktəbli uşaqlar belə qorxuların təsirinə düşdükdə, məktəb həyatından uzaqlaşmalı olurlar.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi dini sektalar öz ideyalarını həyata keçirməkdə “kütləvilik” metodundan istifadə edirlər. Öz üzvlərinin kütləvi şəkildə intihara getməsi üçün yetərli iş apara bilirlər. Qeyri-ənənəvi dini təriqət və sektalarda kütləvi intihar hadisələrindən biri 1978-ci ildə ABŞ-da baş vermişdir. Qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlərlə bağlı mühüm tədqiqatlar aparan alim Dvorkin A.L. qeyd etmişdir: “Xalq məbədi” adı ilə tanınan dini sekta üzvlərindən 912 nəfər Qayana adlanan cəngəllikdə kütləvi şəkildə özlərinə qəsd etmişdilər. Bu hadisənin ən faciəvi tərəfi isə kütləvi şəkildə özlərini öldürmüş insanların içərisində uşaqlar və yeniyetmələrin olması idi [7.s.18-21]. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edildi ki, “Xalq məbədi” üzvlərindən bəziləri bu hadisədən sonra davamlı olaraq müxtəlif yerlərdə özlərinə qəsd etmişdilər. Bu hadisə nəinki bütün Amerika xalqını, həmçinin dünyanı belə sartsıtmış oldu. Beləliklə, bir daha oxşaq hadisələr baş verməsin deyər, Amerika dövləti bütün qeyri-ənənəvi dinləri və təriqətləri qeydiyyata aldı. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin işləri tam şəkildə nəzarətə götürüldü.

Dünyada qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin yeniyetmələrə öz ideyalarını psixoloji sirayət etmə metodu ilə həyata keçirməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır. Psixoloji sirayətin təsirinə sekta tipli qruplarda yeniyetmələr daha tez düşürlər. Qeyri-ənənəvi təriqətlərdə icra edilən monoton rituallar əsasən uşaqlara güclü hipnotik təsir göstərir. Uzun müddət fasilələrlə davam edən belə rituallar yeniyetmələrin mütiləşməsinə səbəb olur. Tanınmış pedaqoq və psixoloq Ə.Ə.Əlizadə bu barədə

əsərində vurğulamışdır: “Psixoloji sirayət nədir? Müxtəlif dini ekstaz, kütləvi psixoz hadisələri, ritual rəqslər, əhəmiyyətli idman yarışları və ya panika şəraitində adamların davranış və rəftarını xatırlayın” [3.s.109].Özünü həyatda təsdiqləməyə çalışan, artıq böyüdüyünü zənn edən yeniyetmələr qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin daxilində sanki özlərini sərbəst, müstəqil, söz və fikir sahibi kimi hiss edirlər. Amma bu aldadıcı hal ilk baxışda müstəqillik kimi görünə bilər. Sonralar yeniyetmənin həyatı üçün təhlükəli ola biləcək sonluqların baş verməsi müşahidə edilir. Çox zaman qeyri-ənənəvi dini təriqətlərdə özünə yer qazanan yeniyetmələr bura ailələrini də qoşa bilirlər. Əgər ailə üzvləri artıq hansısa dini sektadadırsa, o çalışacaq ki, digər ailə üzvlərini də bura cəlb etsin. Yeniyetmələr üçün yoldaşlıq münasibətlərinə daxil olmaq xarakterik bir xüsusiyyətdir. Yoldaşlıq münasibətlərinə daxil olan yeniyetmələr ünsiyyət tələbatlarını ödəmək üçün maraqlı dairələrini genişləndirməyə çalışırlar. Bəzən belə yoldaşlar yeniyetmənin qarşısına küçədə çıxır. Bununla bağlı sosial-pedaqogika istiqaməti üzrə tanınmış alimlərimizdən olan H.Ə.Əlizadə qeyd etmişdir: “Yeniyetməlik yaşında yoldaşlıq münasibətlərinin coğrafiyası da tədricən dəyişir. Uşaqların bir çoxu öz axtarışlarında küçə (həyət) qruplarına gəlib çıxırlar. Küçə (həyət) qruplarının neqativ effektləri də var və onların neytrallaşdırılması sosial pedaqoji kontekstdə son dərəcədə əhəmiyyətlidir” [2. s. 89].

Yeniyetməlik yaşı uşaqlıqdan yetkinlik yaşına keçidlə xarakterizə edilən ən təzadlı bir yaş dövrü hesab edilir. Bu yaş dövründə yeniyetmələr daha çox yaxınları və ətrafda yaşayan insanlarla ünsiyyət qurmağa, eyni zamanda həyatda yeniliyə, müstəqilliyə, böyüklük hissini yaşamaq istəyinə qarşı daha çox meyl göstərir. Bu hallara yeniyetmələrin orqanizmlərində baş verən həm fiziki, həm də psixi dəyişikliklər də öz təsirini göstərir. Bu dövrdə ailələri və yaxınları tərəfindən az qayğı və ünsiyyət görən yeniyetmələr daha çox “küçə” həyatına meyilli olurlar. Bəzən onlar küçədə təmas qurduqları insanlar arasında qeyri-ənənəvi təriqətlərin üzvlərini tanımadan belə, qapalı olaraq onların təsirinə daha tez düşə bilirlər. Bu da nəticə etibarilə onların gələcəkdə qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin fəal üzvlərindən birinə çevrilməsinə münbit şərait yarada bilər. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin cəmiyyətdə yol açdığı fəsadlarla bağlı tədqiqatlar aparən T.M. Süleymanov qeyd edir: “Gənclərin xilasını üzrə komitənin hesabatına görə müxtəlif sektaların 5 milyona yaxın üzvü var. Bunların arasında 18 yaşa qədər olanların sayı 500 mindir, 18 və 25 yaşında olanların sayı isə bir milyona yaxındır. 250 minə yaxın ailə tamamilə dağılmışdır. Eyni sayda uşaq və yeniyetmələr ailə üzvləri tərəfindən dini sektalara qoşulması nəticəsində sahibsiz qalmışlar” [8. S.4].

Qeyri-ənənəvi dinlərin statistikası bunun yaşadığımız cəmiyyət üçün nə qədər təhlükəli bir problemin olduğunu bir daha diqqət mərkəzinə çəkir. Vaxtında lazımı tədbirlər görülməzsə, qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin sosial təsirinə düşən yeniyetmələrin çoxu gələcəkdə cəmiyyət üçün təhlükəli şəxsiyyətə çevrilə bilər. Mövcud problemin həlli istiqamətində ilk növbədə ailə, sosial cəmiyyət və dövlət tərəfindən məqsədyönlü addımlar atılmalıdır. Yeniyetmələrin qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin təsirindən sosial müdafiəsi işinin gücləndirilməsi məqsədilə ilk növbədə:

1. Yeniyetmələrin daha çox ünsiyyətdə olduqları sosial qruplar aşkar olunmalı, onlarla əlaqə yaradılmalı və daima nəzarətdə saxlanılmalı, onlarla məqsədyönlü sosial pedaqoji iş aparılmalıdır.
2. Yeniyetmələrin sosial-müdafiə işinin gücləndirilməsinə xidmət göstərən mövcud metodlar təkmilləşməli və yeniləri də yaradılmalıdır.
3. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin təsirinə qarşı müxtəlif qabaqleyici tədbirlər müəyyənləşdirilməli, məlumat xarakterli xüsusi təlimatlar hazırlanmalıdır.

4. Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin yeniyetmələrin sosiallaşmasına göstərə biləcəyi mənfi təsirləri azaltmaq məqsədilə onların ailələri ilə birgə sosial pedaqoji işlər həyata keçirilməsi gücləndirilməlidir.
5. Dərinləşən qloballaşmanın mənəvi dünyamıza təsirinə-xüsusən kütləvi informasiya vasitələri, telekanallar və internetə qarşı bir süzgəc olmalıdır.
6. Milli-mənəvi dəyərlərimiz, islam əxlaqının gözəl qayəsi, tolerantlıq kimi məsələlər erkən yaşlardan təbliğ olunmalıdır.
7. Sınıfdən xaric, məktəbdən kənar tərbiyə işləri təhsilin bütün pillələrində gücləndirilməli və əlaqələri genişləndirilməli, başlıca məqsədi tərbiyə alanların sosiallaşması olmalıdır.
8. Tərbiyə işi ilə məşğul olanların-tərbiyəçilərin, təşkilatçıların, sosial pedaqoqların, psixoloqların və s. hazırlıq proqramlarına yenidən baxılmalı, onlardan daha çox özünü təcrübədə doğrultmuş variantlarına üstünlük vermək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə, Rzayeva Y.T, Hüseynova T.M, Vahabova T.Ə. Sosial pedaqogika 2008.
2. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M., Sosial pedaqogika. Bakı 2013
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri B., 1998
4. Qurani-Kərim Məalı. (Tərcümə və şərh edənlər: Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M.) Bakı 2007
5. İskəndərli C. Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər Bakı 2016
6. Мудрик А.В. Социальная педагогика Москва 2000
7. Дворкин А.Л. Сектоведение. Тоталитарные секты Нижний-новгород 2002
8. Сулейманов Т.М. Психологические насилии в современных сектах и культах Москва 2000
9. <https://mektebgushesi.az/2019/04/26/vidadi-orucov-alim-olmaq-asandir-ya-adam/>
10. http://musavat.com/news/azerbaycanda-enenevi-ve-qeyri-enenevi-dini-cereyanlar_52005.html

Summary

Orujov Vidadi

Mehraliev Shahin

Lankaran State University

The negative impact of non-traditional religions and sects on the socialization of adolescents

Adolescence is considered the most controversial age, characterized by the transition from childhood to adulthood. At this age, teens tend to communicate with a large number of people around them. In addition, adolescents tend to be more inclined to live in a life of renewal and independence. These situations are associated with both physical and mental changes in the body of adolescents. Along with all this, adolescents sometimes have a tendency to lead a more “street” life when there is little concern and communication with their families and relatives. Sometimes they can meet on the street with members of non-traditional sectarian communities. In the end, this may lead them to become active members of these non-traditional religious sects in the future. In the future, these situations may turn adolescents to a dangerous person for society. Looking at these things, raising the problem of the social pedagogical needs of young people should become an urgent problem for the society in which we live.

Резюме
Оруджев Видади
Мехралиев Шахин
Лянкяранский государственный университет

Негативное влияние нетрадиционных религиозных сект на социализацию подростков

Подростковый возраст считается наиболее противоречивым возрастом, характеризующимся переходом из детства во взрослую жизнь. В этом возрасте подростки склонны общаться с большим количеством окружающих их людей. Кроме того, подростки, как правило, более склонны жить в жизниобновлённой и в независимости. Эти ситуации связаны как с физической, так и с психической изменениями организма у подростков. Наряду со всеми этими, подростки иногда склонны вести более «уличную» жизнь, когда им мало заботы и общения своих семьях и с родственниками. Иногда они встречаются на улице с членами нетрадиционных сектантских общин. В конце концов, это может привести к тому, что они станут активными членами этих нетрадиционных религиозных сект в будущем. В будущем эти ситуации могут вести подростков в заблуждение, формирует у них неверные отношения, противоречащие законам, традициям и обычаям общества. С этой точки зрения повышение социальных педагогических потребностей молодежи должны стать насущными проблемами для общества. Принимать неотложные меры для их решения.

Redaksiyayaqəbulolmatarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Vəkilov Kənan
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
kanan.vakilov@gmail.com

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəli vergi inzibatçılığının təşkilinin əsas xüsusiyyətləri

Annotasiya: Məqalədə respublikamızda səmərəli vergi inzibatçılığının təşkilinin əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Son illər Azərbaycanda beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan müasir vergi inzibatçılığı sahəsində aparılan davamlı iqtisadi islahatlar çox məqsədəuyğundur. Məqalədə eyni zamanda təhlil nəticəsində tədqiq olunan sahə üzrə mövcud problemlər təyin edilmişdir. Bundan başqa məqalə üzrə onların aradan qaldırılması yönündə zəruri təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: integrasiya, vergi daxilolmaları, dövlət rüsumları, gəlir vergisi, mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, inkişaf etmiş iqtisadiyyat

Key words: integration, tax receipts, government fee, income tax, profit tax, value added tax, excise tax, developed economy

Ключевые слова: интеграция, налоговые поступления, государственная пошлина, подоходный налог, налог на прибыль, налог на добавленную стоимость, акцизный налог, развитая экономика

Son illər ölkəmizdə vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin dəyişməsi şəraitində vergi inzibatçılığı və vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə qoyulan tələblər də dəyişməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə vergiqoymanın tənzimləyici təsirinin gücləndirilməsi, büdcəyə vergi daxilolmalarının artırılması və vergi ödənişlərinin yığılma səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasının təmin olunmasına istiqamətlənən vergi nəzarəti tədbirlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir vergi sisteminin və vergi inzibatçılığının əsas məqsədi – bazar institutlarının inkişafı üçün stimulların formalaşması, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və müəssisələrin innovativ inkişafını təmin edən əsas fondların yenilənməsi olmalıdır. Vergi yükünün azaldılması vergi inzibatçılığı sisteminə xərclərin aşağı salınması ilə müşayiət olunmalı, istehsalın və iqtisadiyyatın real sektorunun stimullaşdırılmasını təmin etməlidir. Ancaq bu şərtlər təmin olunduqda, iqtisadi böhranın təsirlərindən sığortalanmaq olar.

Ümumiyyətlə, maliyyə böhranları, həmçinin hazırda dövlət büdcəsinə neft gəlirlərinin və vergi daxilolmalarının kəskin azaldığı indiki şəraitdə büdcəyə vergi daxilolmalarının zəruri həcmdə təmin olunması vergi orqanlarının fəaliyyətindən asılıdır.

Vergi inzibatçılığının təşkili sahəsində mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

Birbaşa vergilərin istehlakı üzrə vergilərin dəyişdirilməsi, eləcə də fiziki şəxslərin vergi ödənişləri sisteminin mükəmməl olmaması Vergi Məcəlləsinin əsas çatışmazlıqlarına aiddir. Qonşu dövlətlərin iqtisadiyyatına təsir dərəcəsi üzrə vergi növləri iki qrupa bölmək olar: Birbaşa və məqsədli vergilər (mənfəət vergisi, gəlir vergisi, hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak vergisi, nəqliyyat vasitələri üzrə vergi və s); Dolayı vergilər (aksiz, ƏDV)

Dolayı vergilərin tutulması sisteminin harmonizasiyasına daha çox fikir verilməlidir, çünki onlar qiymətdəyəməyə daha çox təsir göstərir və Gömrük ittifaqının üzvü olan bütün dövlətlərin vergi daxilolmalarının həcmində ən yüksək xüsusi çəki təşkil edir [1].

Ölkə Prezidenti tərəfindən 2016-cı ilin avqustunda imzalanmış «2016-cı ildə vergi sahəsində

aparılacaq islahatların istiqamətləri»nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında» sərəncama əsasən hazırlanan əlavə və dəyişikliklərdə başlıca məqsəd sahibkarlığa, xüsusən də KOS-un inkişafına daha əlverişli şərait yaratmaqdan, vergi yükünü azaltmaqdan, vergi ödəyicilərinə daha çox hüquqlar verməkdən, vergi orqanlarının sahibkarlıq subyektlərilə qarşılıqlı etimadını formalaşdırmaqdan, nağdsız əməliyyatların həcmi və vergi mühitinin cəlbediciliyini artırmaqdan, respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarını təşviq etməkdən, ixracı stimullaşdırmaqdan, mükəmməl və şəffaf uçot qurmaqdan ibarətdir [5].

VM-də nəzərdə tutulmuş vergi güzəştlərinin və azad olmaların tətbiqi ilə əlaqədar dəyişikliklər vergi ödəyiciləri üzrə vergi yükünü azaltmağa, onlara dövrüyyə vəsaitlərini səmərəli istifadəyə imkan verəcək, sahibkarlığı daha da inkişaf etməyə sövq edəcək.

İcbari tibbi sığorta xidmətlərini, eləcə də tibbi xidmətlər həyata keçirən müvafiq hökumət orqanı tərəfindən yaradılan qurum, dövlətin adı ilə yaradılmış tibbi müəssisələr üzrə gəlirlər mənfəət vergisinə cəlb edilməyəcəklər, buğda idxalının və satışının, buğda ununun və çörək istehsalının və satışının, quş əti satışının isə üç il müddətinə ƏDV-yə cəlb edilməyəcəyi qərara alınmışdır. Bankların restrukturizasiyasını və sağlamlaşdırmasını nəzərdə tutmaqda qeyri-işlək aktivlər verilməsi 2017-ci ilin əvvəlindən üç il müddətində ƏDV-dən azad edilmişlər. Bankların fiziki şəxslərin əmanətinə görə ödədikləri illik faiz gəlirləri, eləcə də emitentin investisiya qiymətli kağızlarına görə ödədiyi dividend, diskont və faiz gəlirləri 2023-cü ilin fevralına qədər gəlir vergisinə cəlb edilməyəcəklər.

Sahibkarların vergi yükü azaldılmaqla bərabər, onlara dövrüyyə vəsaitlərinə qənaət etmək, eləcə də ixracı stimullaşdırmaq üçün ixrac fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər tərəfindən aparılan əməliyyatlarda əmələ gələn ƏDV üçün artıq ödənilən vergilər üzrə qaytarılma müddəti də azaldılmışdır.

Məcəllədə aparılmış əsas dəyişikliklər arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri üzrə mal, iş və xidmətin istehsalında elektron qaimə-fakturanı təqdim etmək xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin tələbin ƏDV-nin ödəyicisi və vergiyə cəlb edilən əməliyyat həcmi 200.000 manatı ötmüş ticarət və ictimai iaşədə çalışan şəxslərə 2017-ci il aprel ayından, qalan başqa vergi ödəyicilərinə isə 2018-ci il yanvar ayından tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. VM-nə olunmuş həmin dəyişikliklər aşağıdakıların həllinə kömək edəcəkdir:

- sahibkarlar arasında aparılan əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi prosedurunun sadələşməsinə;
- operativliyin təmin edilməsinə;
- inzibatçılıq xərclərinin azaldılmasına;
- sahibkarların xərclərini təsdiq edən sənədlərə malik olmaqla gələcəkdə vergi orqanları ilə fikir ayrılıqlarının qarşısının alınmasına;
- şəffaflığın təmin olunmasına.

Məcəllədə aparılmış dəyişikliklər arasında diqqəti cəlb edən yeniliklərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə pərakəndə satışda ƏDV-ni ticarət əlavəsindən hesablamaqla əlaqədardır. Bu məhsul istehsalçıların vergilərdən azad edilməsinə baxmayaraq, ticarət şəbəkələri həmin istehsalçıların məhsullarını pərakəndə şəkildə satarkən bu məhsulların tam dəyərindən ümumilikdə ƏDV hesablanırdı ki, bu da bəzi sualların yaranmasına gətirib çıxarırdı. Göstərilənləri nəzərə almaqla, KOS-un stimullaşdırılması, pərakəndə ticarət sahəsində rəqabət mühitinin yaradılması və vergi yükünün optimallaşdırılması üçün pərakəndə ticarətdə çalışan sahibkarların ölkə ərazisində istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsulları satılarkən ƏDV-nin ticarət əlavəsindən hesablanması qərara alınmışdır [2].

VM-də edilmiş dəyişikliklərdən biri də sabit verginin tətbiqi ilə əlaqədardır. Sabit verginin fərdi şəkildə, daha doğrusu, maddəli işinin cəlb edilməsi olmadan konkret fəaliyyət növü ilə məşğul

fiziki şəxslər üçün tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu ödəyicilərə xırda həcmdə gəlir götürən şəxslər daxildir. Vergi qanunvericiliyi əsasında, onların vergi uçotuna alınmaqla öz gəlirləri barədə bəyannaməni vermələri, özlərinə aid vergiləri hesablayaraq dövlət büdcəsinin hesabına ödəmələri tələb olunur. Burada başlıca məqsəd həmin sahədə uçotu sadələşdirməkdən və bu cür şəxslərin vergi yükünü minimallaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla da belə fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxslərin qazandıqları gəlirin həcminə baxmadan, bəyannamə vermədən, xırda həcmdə sabit bir məbləğ ödəyərək həmin fəaliyyətə davam edəcəkləri mümkündür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" ndə müəyyən edilən əsas prioritetlərdən biri də əlverişli biznes mühiti yaratmaq məqsədilə hökumətin aparıcı rolunu daha da gücləndirməkdir.

Həmin prioritet daxilində Azərbaycan hökuməti tərəfindən biznes mühitinin institusional əsaslarının gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusən də, azad rəqabət mexanizmini inkişaf etdirmək, dövlət-biznes əlaqələrində insan amilinin rolunu azaltmaqla səmərəliliyi, hesabatlılığı və şəffaflığı artırmaq başlıca təmayül kimi qəbul edilmişdir. Dövlətin başqa bir funksiyası xarici bazarlara çıxışı təmin etməkdən ötrü azad ticarət sazişləri bağlamağı, texniki tənzimləməni və milli standartlaşdırma sistemini dünya tələblərinə uyğun səviyyədə formalaşdırmağı təmin etməkdir. Eyni zamanda, hökumət vergi ödəyənlərlə vergi orqanlarının arasında qarşılıqlı etimadı və şəffaflığı daha da artırmaq və optimal vergi yükü siyasətinin vasitəsi ilə biznes mühitində səmərəliliyi yüksəltmək yönündə də fəaliyyətin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Burada əsas tədbirlərdən biri məhz səmərəli vergi sisteminin təşviq edilməsidir.

Cədvəl 1

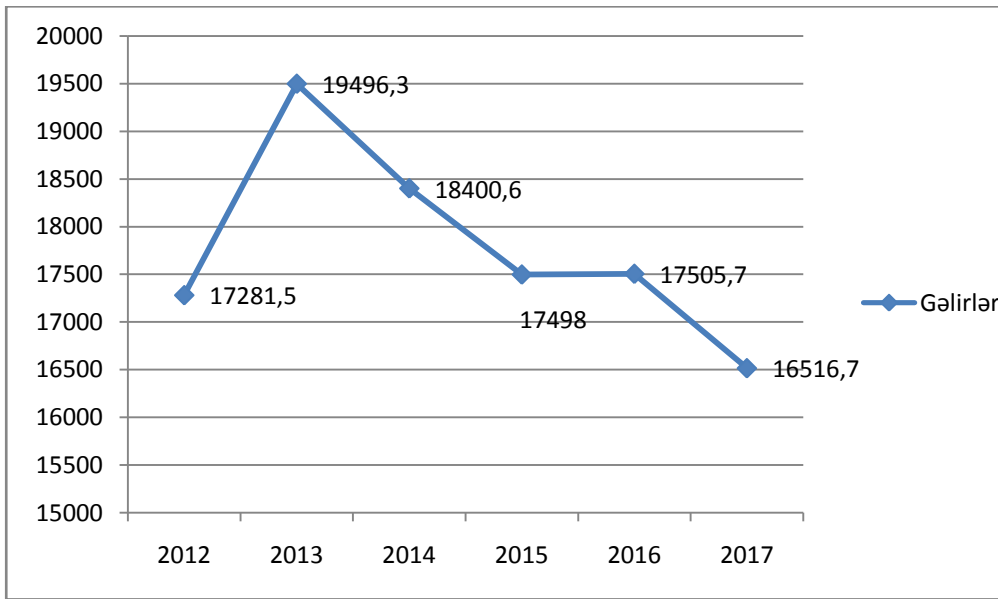
Azərbaycanda ümumi dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmaların həcmi

Son illər üzrə	əsas vergi və digər ödənişlər üzrə daxilolmalar (min AZN)
2012	6 025 366,5
2013	6 663 633,4
2014	7 113 622,4
2015	7 118 196,7
2016	7 015 165,4
2017	6 971 679,6

Mənbə : <http://taxes.gov.az/statistika/2017/>

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumatların təhlili göstərir ki, 2012-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə vergi və digər ödənişlər üzrə daxilolmalar 1092830,2 min manat artaraq 7118196,7 min manat təşkil etmişdir [6]. Lakin, son illər bu sahədə də azalma proseləri müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2016-cı ildə 7015165,4 min manat dövlət büdcəsinə daxil olmuşdursa, 2017-ci ildə bu göstərici azalaraq 6971679,6 min manat olmuşdur. Bunun da əsas səbəbləri son illər ölkədə vergi sahəsində aparılan təkmilləşdirmə işləri, sahibkarlara tətbiq olunan vergi güzəştləri, devalvasiya prosesləri və s. hesab olunur (Cədvəl 1).

Azərbaycan Respublikası üzrə son illər dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin strukturunda dəciddi dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə əgər dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin (bütün vergi növləri üzrə daxil olmalar nəzərə alınmaqla) həcmi 17281,5 mln. manat olmuşdursa, 2015-ci ildə bu göstərici 216,5 mln. manat artaraq 17498,0 mln. manata çatmışdır. 2016-cı illə müqayisədə isə 2017-ci ildə bu göstərici 989 mln. manat azalaraq 16516,7 mln. manat təşkil etmişdir [6] (Şəkil 1).

Şəkil 1. Dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin (bütün vergi növləri üzrə daxil olmalar nəzərə alınmaqla) son illər üzrə dəyişmə dinamikası

Mütərəqqi dünya standartlarına uyğunlaşma və beynəlxalq səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən əksər vergi xidmətlərini göstərmək Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biridir. Odur ki, özəl sektorda inkişafı və sahibkarlıq qurumlarının qeydiyyatını təbliğ edən, ehtiyatla təyin olunmuş, reallığa uyğun vergi tariflərinə malik olan, effektiv və ədalətli vergi və icra sistemini təqdim etmək yönündə tədbirlər həyata keçirilməkdədir [3].

Vergi sisteminin və onun idarə olunmasının əlverişli biznes mühiti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, respublikada sahibkarlıq subyektlərinin vergi ödənişləri aparmasını yüngülləşdirən islahatlar həyata keçirilmişdir. Şəffaflığı artırmaqla, vergi ödəyicisi və vergi orqanı arasındakı qarşılıqlı inamın gücləndirilməsi, habelə dayanıqlı iqtisadi inkişafı təşviq etməkdə vergi potensialının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə vergi sistemini və inzibatçılığını təkmilləşdirmək yönündə islahatların davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Həmin yönümdə irəliləmək üçün, başqa ölkə şirkətlərinin vergi yükünü və əməliyyatların hamısı üçün dəyər zənciri üzrə vergilərini nəzərə alaraq, ədalətli vergi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aparılacaqdır. Sahibkarlıq subyektləri üçün zəruri sayılan maliyyə öhdəliyini proqnozlaşdırmaq məqsədilə ölkədə vergi öhdəliklərini aydın müəyyənləşdirmək və proqnozlaşdırmaq istiqamətində mümkün islahatların təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, həmin islahatlara uyğun şəkildə sahibkarlıq subyektləri üzrə qeydiyyatın

rəsmiləşdirilməsinin təşviqi və vergi bazasının genişləndirilməsi üçün vergi əməliyyatları xərclərini azaltmaq təşəbbüslərinə baxılacaqdır. Həyata keçirilmiş islahatlardan başqa, iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırmaq, prioritet sektorların inkişafını təşviq etmək və xarici investisiyalar cəlb etmək sahəsindəki fərqli vergi qaydalarının təsirinin fasiləsiz şəkildə qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. İslahatları uğurla həyata keçirmək məqsədilə proses müddətində müvafiq hesabatlılıqdan başqa, vergi inzibatçılığında əlavə, başqa amillərin rolunun da təhlili aparılaraq müvafiq qaydada təshih ediləcəkdir. Vergi sistemində əldə olunan vəsaitlərin dövlət proqramlarının vasitəsi ilə iqtisadi artım və iş yerlərinin açılması sahəsində fərqlənən şirkətlərin stimullaşdırılması yolu ilə, iqtisadi inkişafı dəstəkləyən sahələrə investisiya olunması imkanlarının təhlili nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan əsas prioritetlərdən biri KO Ssbyektlərinin fəaliyyətində yoxlama və lisenziyalaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və vergi islahatlarının davam etdirilməsidir.

Ölkədə sahibkar hüquqlarını və qanunla müəyyən edilən mənafelərini qorumaq və ayrı-ayrı dövlət orqanlarının apardıqları yoxlamaların sayını azaltmaq üçün 2013-cü ilin 2 iyulunda Azərbaycan Respublikasının "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Qanunu qəbul olunmuşdur. Burada aparılan yoxlamaların qanuniliyinə, məqsəd və prinsiplərinə, yoxlama orqanlarının səlahiyyətlərinə, riskin qiymətləndirilməsi sistemində, yoxlamaların qeydiyyatına hüquqi aspektdən aydınlıq gətirilmişdir.

Qanunvericilikdə, birinci dəfə idi ki, yoxlama orqanının sahibkara məsləhət xidmətləri göstərməsi, yoxlamanın riskin qiymətləndirilməsi prinsipinə əsaslanmaqla təyin olunması, yoxlamalarda elektron uçotunun tətbiqi və yoxlama aparılarkən yoxlayıcı sualların siyahısının tərtib öz əksini tapırdı. Qanunvericiliyə görə, sahibkarlıq subyektləri üzrə yoxlamalar risk qruplarına görə bölüşdürməklə aparılır. Risk metodologiyası əsasında aşağı riskə malik qruplar üzrə yoxlamaların miqdarı ən aşağı səviyyəyə - 3 ildə 1 dəfəyə qədər azaldıldı. Bununla yanaşı, yoxlama orqanları yoxlama predmeti olacaq sualların qabaqcadan onlayn resursların vasitəsi ilə sahibkarlıq subyekti üçün çatdırılmasını təşkil etməlidir.

Bununla yanaşı, 2015-ci ilin 20 oktyabrında qəbul edilmiş "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda respublika ərazisində sahibkarlıq istiqamətində aparılan yoxlamaların 2 (iki) il müddətinə dayandırılması öz əksini tapdı.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi təkcə qanunvericiliklə bağlı deyildir, bütövlükdə vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərin ideologiyası və mədəniyyəti dəyişməlidir. Son illərdə Vergilər Nazirliyində vergi orqanlarının işi funksional prinsiplər əsasında qurulmasına, vergi ödəyiciləri ilə əlaqələrin tərəfdaşlıq münasibətlərin əsaslanmasına baxmayaraq, vergi orqanlarının fəaliyyətinin inzibati rəqlament prosedurlarını da, məsələn, hüquqi və fiziki şəxslərin kəndli (fermer təsərrüfatlarının) fərdi sahibkar kimi qeydiyyatına alınması, informasiya xidməti və s. təkmilləşdirmək lazımdır.

Azərbaycanı vergi sisteminin XXI əsrin qlobal tendensiyalarına uyğun təkmilləşdirilməsi işləri ardıcıl olaraq davam etdirilməlidir. POS-terminallar, internet və mobil telefonlarla e-ödənişlərin aparılması və e-ticarətin geniş inkişafı ilə bağlı hüquqi və fiziki şəxslər yaxın gələcəkdə alqı-satqı əməliyyatlarını əsasən plastik kartlar və digər növ e-pullar vasitəsilə internet üzərindən aparacaqlar.

Bu istiqamətdə e-kommersiya və e-xidmətlərlə bağlı qeyri-maddi aktivlərin vergitutma obyektləri kimi təsbit edilməsi məsələləri Vergi Məcəlləsində və əlaqəli qanunvericilikdə mühüm dəyişikliklərin edilməsini, eləcə də elektron kommersiya və e-xidmətlərlə bağlı internet üzərindən aparılan əməliyyatların aşkar edilməsi məqsədilə vergi inzibatçılığı sahəsində innovasiya yönümlü intellektual texnologiyaların inkişafını və tətbiqini tələb edəcək. Fikrimizcə, bunları aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparmaq məqsəduyğundur: Vergi qanunvericiliyinə riayət mexanizminin və vergi sisteminin beynəlxalq səviyyədə (məsələn, *Doing Business* hesabatı tərəfindən) sınırlanmış qaydada sadələşdirilməsi; Yoxlama prosedurlarının kodifikasiyası və vahidləşdirilməsi, vergi müfəttişlərinin biznes fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxiləsinin qarşısının alınması və bununla vəzifədən sui-istifadə imkanlarının minimallaşdırılması; Yoxlamalarla bağlı şikayətlərə baxılması üçün səmərəli mexanizmin yaradılması və bunun nəticəsində şikayətlərə müvafiq qaydada baxılması, qaydalara əməl olunmaması zamanı cəzaları müəyyənləşdirən yoxlama sertifikatlarının tətbiqi; Ümumi dövriyyədən tutulan verginin, həm də sosial sığorta haqlarının (SSH) sadələşdirilmiş vergidə birləşdirilməsi; Fərdi sahibkarlar və KOM-lar üçün sadələşdirilmiş uçotun tətbiqi; KOM-lar və iri vergi ödəyiciləri üçün eyni vergi uçotunun tətbiq olunması; Yoxlamaların planlaşdırılması və aparılması zamanı risklərin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin tətbiqi və bunun nəticəsində daha yüksək gəlirlərin gözlənilməsi müəssisələrə daha çox diqqət ayrılması; Vergi yoxlamalarının daha aydın və mükəmməl tənzimlənməsinə (xüsusilə də vergi müfəttişlərinin hüquq və vəzifələrinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə), vergi yoxlamalarının əhatə dairəsinin konkret vergi məsələləri ilə məhdudlaşdırılması, vergi müfəttişləri üzərində nəzarətin gücləndirilməsi və onların qanun pozuntuları zamanı sanksiyaların daha da ağırlaşdırılması; Elektron hesabatların tətbiqi yolu ilə vergi əməkdaşları və sahibkarlar arasında əlaqələrin azaldılması; Vergi hesabatlarının və vergi uçotu prosedurlarının kifayət qədər aydın sadələşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmaması, vergi hesabatlarının vahidləşdirilməsi, yəni bütün vergilər və ya bir neçə vergi üçün bir vergi hesabatını təqdim etməyə imkan verən vahid vergi uçotunun tətbiqi; GV üçün vahid vergi dərəcəsinin müəyyən olunması, 3 faizlik sosial sığorta ödənişlərini GV-in tərkibinə daxil etmək, hazırkı yüksək 35 faizlik GV-i 10 faizədək azaltmaq və GV-in tətbiqi üçün gəlir hüdudunu inflyasiyaya uyğun indeksləşdirilməsi.

Fikrimizcə, ilk növbədə ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi prosedurları və onların ödənilmə vaxtı təkmilləşdirilməli, əvəzləmədən imtina şərtləri dəqiqləşdirilməlidir [2].

Vergi ödəyicilərinin vergi daxilolmalarında iştirakı, onlar haqqında təftişlərin nəticələri, vergidən yayınan ödəyicilər və s. haqqında kütləvi informasiya vasitələrində vaxtaşırı məlumatların verilməsi də təsirli vasitələrdən sayılır.

Vergi orqanı əməkdaşlarının vergi bəyannamələrinin tərtibindən başlamış, digər vergi ödənişləri prosedurlarında vergi ödəyicilərinə vaxtında köməyi, məsləhətlərin vergi orqanlarının sağlam imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqaməti-vergi dərəcələrini azaltmaqla dolayı vergilərin payının aşağı salınması; fiziki şəxslərlə gəlir vergisinin progressiv vergi dərəcəsi müəyyən etmək və mənfəət vergisinin əhəmiyyətini artırmaqla birbaşa vergilərin payının artırılmasından ibarət olmalıdır.

Azərbaycanın tarixi təcrübəsi nəzərə alınmaqla, qanunvericiliklərlə qeyri-vergi ödənişləri sayılan gömrük rüsumlarının, sığorta ayırmalarının yığılması və inzibatçılığı Vergilər Nazirliyinə həvalə edilməlidir. Bunlar vergi ödənişləri üzrə daxilolmaları artırmaqla, daha təsirli və peşəkar vergi nəzarəti həyata keçirməyə, vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarar.

Vergi nəzarəti əslində, vergi ödəyicilərinin uçotu və hüquqi şəxslərin qeydiyyatına alınması mərhələsində başlamalıdır. Ödənişlərin uçotu dünya praktikasında özünü doğrultmuş

“özühesablama” prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsipin maksimal effektivlə fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatların bir mərkəzdə və vahid texnologiya ilə işlənməsi şəraitində mümkündür. Vergi inzibatçılığının bu yeni modelində vergi ödəyicilərinin şəxsi hesabları və bəyannamələri rabitə kanalları vasitəsilə seqmentləşdirilərək ötürülür və vahid mərkəzdə işlənir. Gələcəkdə bu sistem tam istifadəyə verildikdən sonra vergi ödəyicisinin vergi orqanlarına şəxsən baş çəkmə zərurəti qalmayacaqdır.

Vergi inzibatçılığının formalaşması institusional və vergi hüququnun tənzimləyici iyerarxik strukturu çərçivəsində baş verməlidir. Vergi qanunvericiliyinin yaradılması, vergi xarakterli məcburi ödənişlərin tam həcmdə toplanması üçün hüquq-mühafizə, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının əlaqələridaha da gücləndirilməli, vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vergi cinayətlərinə görə hərəkətlərindən şikayət, vergi nəzarəti prosesində yaranan mübahisələrin operativ həlli üçün hüquqi proseduralar sadələşdirilməlidir [3].

Nəticə: Vergi inzibatçılığının təsirliliyinin artırılmasına yönəldilmiş islahatların həyata keçirilməsi vaxtı vergi qoyma prosedurları bu gün ölkədə təşəkkül tapmış aşağıdakı şərtləri nəzərə almalıdır: dünya bazarında neftin qiymətlərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin 70%-ə qədər neft sektorunun hesabına formalaşır; vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsi müxtəlif ərazi və sahələr üzrə vergi yüklənməsinin strukturu iqtisadi artım və rəqabət şərtlərini pisləşdirməməli, investisiya axınlarına mane olmamalıdır; vergi öhdəliklərinin hesablanması və ödəniş prosedurlarının təkmilləşdirilməsi biznes xərclərinin minimallaşdırılmasına əsaslanmalıdır; vergi qanunvericiliyində qeyri-müəyyənliyə, boşluqlara, ikimənalı yozula bilən maddələr və ya bəndlər olmamalıdır; vergi orqanları ilə vergi ödəyicilərinin qarşılıqlı münasibətlərinə və şəffaflığın artırılmasına dair proseduralar daha da sadələşdirilməli, onlar arasında ziddiyyətlərin baş verdiyi əsas motivlər aradan qaldırılmalıdır.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi təkcə qanunvericiliklə bağlı deyildir, bütövlükdə vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasından münasibətlərin ideologiyası və mədəniyyəti dəyişməlidir. Son illərdə Vergilər Nazirliyində vergi orqanlarının işi funksional prinsiplər əsasında qurulmasına, vergi ödəyiciləri ilə əlaqələrin tərəfdaşlıq münasibətlərin əsaslanmasına baxmayaraq, vergi orqanlarının fəaliyyətinin inzibati rəqlament prosedurlarını da, məsələn, hüquqi və fiziki şəxslərin kəndli (fermer təsərrüfatlarının) fərdi sahibkar kimi qeydiyyatına alınması, informasiya xidməti və s. təkmilləşdirmək lazımdır. Vergi inzibatçılığının yeni institusional formalarının tətbiqi və inkişafı bilavasitə vergi orqanlarının nəzarət işləri ilə reallaşdırılan, vergilərin inkişaf funksiyasına mane olmamalıdır [4].

Ədəbiyyat

1. Musayev A.F. Müasir vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2013, 298 s.
2. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. B., “Təfəkkür” NPM, 2002, 324 s
3. Золотарева А.Б. Налоговое администрирование. Основные итоги реформы. М.: ИЭПП, 2008. – с.7.
4. Зрелов А.П. Налоговое администрирование и контроль крупнейших налогоплательщиков в странах СНГ // Налоговед. 2005. - №12. -С. 49-61.
5. <http://www.taxes.gov.az/statistika>
6. <http://www.stat.gov.az/pdf/maliyyə/2017>.

Резюме
Векилов Канан
Бакинский государственный университет

Основные особенности эффективного налогового администрирования в рыночной экономике

В статье рассматриваются основные особенности эффективного налогового администрирования в нашей республике. В последние годы устойчивые экономические реформы в области современного налогообложения, основанные на международном опыте в Азербайджане, являются очень эффективными. В результате анализа были проанализированы существующие проблемы и выдвинуты необходимые рекомендации для их устранения.

Summary
Vekilov Kenan
Baku State University

Main features of effective tax administration in the market economy

The article examined the main features of the organization of effective tax administration in our republic. In recent years, sustainable economic reforms in the field of modern taxation, based on international experience in Azerbaijan, was highly effective. As a result of the analysis, existing problems were analyzed and necessary recommendations and suggestions were put forward for their elimination.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Yücel Karauz
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
karauz2019@gmail.com

Azərbaycan və Nargin əsir düşərgəsi türk əsirlərinin xatirələrində

Annotasiya: Məqalə I Dünya müharibəsi illərində Bakıda olmuş əsir zabit və əsgərlərin xatirələri və memuarlarına həsr edilmişdi. Məqalədə qeyd edilir ki, bəhs olunan dövrdə Bakıda çoxsaylı əsirlər olmuşdur. Bu əsirlərdən bir qismi sonralar öz xatirələrini müxtəlif türk qəzetlərində nəşr etdirmişlər. Bu xatirələr bəhs olunan dövrə bağlı maraqlı faktlara aydınlıq gətirməkdir.

Açar sözlər: müharibə, türk, əsir, xatirə, Azərbaycan, Nargin, Qafqaz, Osmanlı

Key words: war, turkish, captive, memorial, Azerbaijan, Nargin, Caucasus, Ottoman

Ключевые слова: война, турок, пленник, мемориал, Азербайджан, Наргин, Кавказ, Османская империя

Osmanlı imperiyasında hərbi əsirlərinin müharibələr və əsirlik həyatları ilə bağlı ən qədim xatirələrinin tarixi XVI əsrə təsadüf edir. Bu cür xatirələrin ən yaxşı nümunələrindən biri XVII əsrdə Avstriya ilə Osmanlı imperiyası arasında baş vermiş müharibə zamanı əsir düşən süvari ordusunun serb əsilli zabiti Temeşvaarlı Osman Ağa tərəfindən yazılmış xatirələrdir[11].

Ümumilikdə, götürdükdə isə bu praktika Osmanlı ordusunda elə də geniş yayılmamışdı. II Dünya müharibəsi ilə müqayisədə I Dünya müharibəsi illərində əsir düşmüş şəxslərin xatirələrini yazmalarına çox nadir hallarda rast gəlinir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz cəbhəsində əsir düşmüş bir sıra türk zabit və əsgərləri xatirələrini yazıblar. Bu mənbələr I Dünya müharibəsi dövründə əsirlik həyatı, əsirlərin düşərgələrə aparıldığı və geri döndükləri yolların öyrənilməsi üçün ciddi əhəmiyyətli mənbələrdir.

Belə əsirlərdən biri Xəlil Atamandır. Niğdənin Bor qəsəbəsində 1888-ci ildə anadan olan Xəlil Ataman 1914-cü ildə zabit hazırlığı məktəbinə cəlb edilmiş 1915-ci ildə isə ehtiyatda olan zabit kimi orduya çağırılmışdır. Qafqaz cəbhəsində döyüşən, 1916-cı ilin avqustunda əsir düşən Xəlil Ataman əsas əsirlik həyatını Sibirdə yaşasa da[15, s. 27-29] məhz Azərbaycandan keçməklə Sibirə aparılmışdır. 1921-ci ildə Türkiyəyə qayıdıqdan sonra Xəlil Ataman “Hərbi və əsirlik. Şərqi cəbhəsindən Sibirə” adlı xatirələrini yazmış və nəşr etdirmişdir [3].

Xəlil Ataman Tiflisdən Gəncəyə qədər əsirlərin keçdiyi yolları belə təsvir edir: “Tiflisdən sonra yol boyu su, bataqlıq, bəzi yerlərdə isə quraqlıqlar hökm sürən bir çöldür. Günorta saat 12 radələrində böyük bir çayın sahilindəki Ağstafa qəsəbəsinə gəldik. Burada xalqın hamısı cüssəli, mərd və cəsur görünüşlü, dürüst, gözəl, təmiz geyimli türklərdən ibarət idi. Başlarındakı papaq onlara xüsusilə yaraşır. Bu mədəni insanlar bizim əsir düşməyimizə açıq - aşkar təəssüf edirdilər. Eyni zamanda gözləri dolanı və kövrəldirdilər. Bu ətrafda qovun qarpız və hər digər şeylər boldur. Çoxlu xırmanlar var, torpağı bərkətlidir... Eyni gün şam vaxtı Gəncəyə gəldik. Gəncə bütünlüklə bir türk şəhəri imiş. Burada hər kəs türkcə (*azərbaycanca* – *Y.K.*) danışır. Stansiyada qələbəlik idi. İnsanlar gözəl və səliqəli geyinmişdilər, hamının başında qara ya da qəhvəyi papaq var idi. Heç kəslə danışa bilmədim, çünki qatar çox az dayandı və dərhal hərəkət etdi. İndi Bakı yolundayıq” [3, s. 124-125].

Xəlil Atman Bakıya gedən yolu da təsvir edir, Bakı neftinin Batuma aparıldığı ilə bağlı məlumat verir. O yazırdı ki Bakıdan Batuma gedən neft dəmir boru xətti açıqda görünürü və dəmiryoluna paralel uzanır. Xəttin diametrinin 70 santimetr olduğunu yazan Osmanlı zabiti neft daşıyan bəzi boruların partlamış vəziyyətdə olduğunu və bir çox yerlərdə neft gölməçələrinin yarandığını yazır. Başqa bir yerdə isə neftin hətta on hektarlıq əraziyə yayıldığını göstərir. Əsirlərin yol çətinlikləri barədə məlumat verən Xəlil Atman yazır: “Bu çöl ortasında, bir stansiyadan qaynamış çay suyu aldım, çayları içdik, amma stəkanın dibinə ən azı iki millimetr qalınlığında əhəngdən bir pəncik təbəqəsi çökmüşdü. Bu ətrafda insanlar heç su içmir, ancaq çay içirlər. ...Bu ətrafda sular sanki əhəng məhlulu kimidir. Sonra Xəzər dənizi sahillərinə gəldik, amma sərt, vəhşi görünüşlü, qıp-qırmızı qayalarla əhatələnmiş sahilə baxmaq belə cəsarət istəyirdi. Belə ki mənzərə insana sanki bir qorxu duyğusu verirdi. Uzaqlarda dənizin içində adalar, adacıqlar gözə dəyir. Sahildə o dikiyə yüksələn o qırmızı vəhşi qayalıqlar, onlardan meydana gələn dərin uçurumlar tük ürpərdirdi” [3, s. 125-126].

Xəlil Atmanın xatirələrində Bakının türk şəhəri olduğu, əhalinin əsirlərə xüsusi hörmətlə yanaşdığı barədə məlumat verir. O, Bakıda bəzi təşkilatların gizli şəkildə əsirlərə məktublar yazması və onları qurtarmağa çalışmasından da bəhs edir. Əsirlərin Nargin adasından qaçması ilə bağlı məlumatlar verən Xəlil Atman yazırdı: “Axşam olmaq üzrə idi, ona qədər zabit bizə qoşuldu... Soruşduq, "Haradan gəlmisiniz?" Bakının Nargin adasındangəlmişdilər. Oradan İrana qaçanlar var imiş, buna görə də oranı boşaltmış və əsir zabitləri bizim karvana qoşmuşdular” [3, s. 128].

Bu dövrdə Qafqazda olmuş və sonralar müharibə dövrü xatirələrini qələmə almış əsirlərdən biri də Fəxrəddin Ərdoğan olmuşdur. 1874-cü ildə Divriğdə anadan olmuş Fəxrəddin Ərdoğan 1914-cü ildə rusların nəzarəti altına düşmüş Qarsda “İttihadi-İslam” Cəmiyyətinin üzvü kimi ruslara və ermənilərə qarşı mübarizənin təşkilinə görə Orenburqa sürgün olunmuşdu [2, s. 2-5]. Sonralar o bir müddət Cənubi Qərbi Qafqaz Türk Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri kimi fəaliyyət göstərmişdir [9, s. 79].

Orenburqa əsir düşərgəsinə göndərilərkən F.Ərdoğan Bakıdan da keçmiş və bu barədə xatirələrində məlumat vermişdir. O yazırdı: Bakıya doğru yola çıxdıq. İki gecə sonra Bakı stansiyasına gəldik, bizi Xəzər dənizinin sahilində Tağıyev Hacı Zeynalabdin əfəndinin inşa etdirdiyi həbsxanaya saldılar, burada ayrı bir yaşayış tərzi vardı. Çörək olaraq ağ çörək, yemək olaraq bol ətli paxla və düyü plovu verildirdi ki, buna səbəb bu həbsxananın bütün xərclərini Hacınin üzərinə götürməsi idi. Həbsxana müdiri hər gün səhər çayından sonra iki saat, günorta yeməyindən sonra iki saat müddətində həbs olunanları, həbsxananın müntəzəm olan bağçasına iki - iki gəzintiyə çıxardır və hava aldırırdı. Bir səhər bağçaya çıxdığımız vaxt əsir karvanının 200 nəfərdən çox olduğunu gördüm. Qafqazdakı türkçüləri və Alman təbəəsini də yığıb bizimlə birləşdirmişdilər, bizlərdən əvvəl göndərilən Qarslı Cihangiroğlu Əziz Bəy, Sarıqamışlı zərgər Əbdülhəmid Əfəndi, Oltulu zərgər Mehmet Battaloğlu, Ağbabanın Əllər kəndindən Babaş, Cəbəci kəndindən Mehmet Dayı, Həsən, Əli və Əli Əsgər ağaları da orada gördüm. Gəzişərkən, 65 yaşlı saqqallı bir qoca yanıma gəlib mənimlə danışmaq istədiyini söyləyərək kim olduğumu soruşdu. Hörmət əlaməti olaraq cavab verdim. Mən də onun kim olduğunu soruşdum, özünün Borçalı qəzası türklərindən olduğunu, dörd dəfə Sibirə və Kamçatkaya qədər göndərilib təkrar qaçıb gəldiyini, başına yığıdığı türklərlə (azərbaycanlılarla – Y.K.) rusların poçt işçilərinin qarşısını kəsərək pul aldığını və adının Qaçaq Əli olduğunu söylədi, mənə cəsarət aşılayırdı, "qorxmayın Rusiyanın hər harasında olsanız olun Qaçaq Əli sizi təkrar qaçıracaq, Qafqaza gətirəcək. Sibir yollarını qarış - qarış bilirəm"-dedi. Bakıda iyirmi gün qaldıqdan sonra, bir gecə şam vaxtı şəhərdə həyəcan və təlaş baş qaldırdı. Müsəlman gözətçilərindən əldə etdiyimiz məlumata görə, "Türk ordularının Ənvər Paşanın başçılığı ilə Sarıqamış ələ keçirdiklərini və Qarsa doğru hərəkət etdiklərini" öyrəndik. O gecə, Bakı

stansiyasından hərəkət etmək üçün 50 qatar hazırlandı. Tbilisi və Bakının tamamilə boşaldılması, əvvəlcə məhbusların Bakıdan uzaqlaşdırılmaları barədə əmr verilirdi. Dərhal əliyə qədər silahlı əsgərlər gələrək qollarımızı bağladılar, 200 nəfərlik dəstəni dəmir barmaqlıqları olan əsir qatarına mindirib yola saldılar” [5, s. 72-74].

Fəxrəddin Ərdoğan Orenburqdan geri dönərkən yenidən Bakıda olmuş və xatirələrinin bu hissəsində də Bakıdakı əsirlərlə bağlı bəzi məlumatları qələmə almışdı. *Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin* fəaliyyəti ilə bağlı məlumat verən F.Ərdoğan İsmailiyyə binasının milyonçu Musa Nağıyev tərəfindən Xeyriyyə Cəmiyyətinə bağışlandığı, cəmiyyətin 200 nəfərlik yetimxanasının olduğu, burada cəbhədən toplanan kimsəsiz uşaqların gətirilərək saxlanıldığı barədə məlumat verirdi.

Hacı Zeynalabidin Tağıyevin türk əsirlərinə münasibətini də təsvir edən müəllif yazır: “Özümüzü tanıtdıq. Türk əsirləri olduğumuzu öyrəncə, yerindən qalxdı, əlimizi sıxdı və gözlərimizdən öpdü. ...Türk ordularının Qafqaza və Bakıya gələcəklərinə inandığı üçün, bizə qorxmadan çalışmağımızı məsləhət gördü” [5, s. 152].

F.Ərdoğan Bakıda Hacı Zeynalabidin Tağıyevin himayəsində olan yetimxananın fəaliyyəti ilə bağlı isə yazırdı: “Bakıdakı yetimxanada da gedib gəzdim. Ərzurum cəbhəsindən gətirilən minə qədər uşaq və qadına burada baxılırdı. Hər 10 uşağın bir xidmətçisi var idi. Hər cümə günü onlara rəngbərəng paltarlar geyindirib gəzintiyə çıxarırdılar. Təhsil yaşındakı uşaqlar gündə 4 saat tədrisə cəlb olunmuşdu. Qalan 4 saat ərzində isə onlar ip fabrikinə aparılırdılar” [5, s. 153-154]. F.Ərdoğanın təsvirlərindən aydın olur ki, uşaqların burada gördüyü əsas iş yüngül səbətlərin böyükklərin yanına daşınması olmuşdur.

F.Ərdoğanın xatirələrində ən maraqlı hissələrdən biri Nargin adasında gətirilən türk əsirləri ilə bağlıdır. Rusların əsasən Ərzincan istiqamətində ələ keçirdikləri əsirləri Bakı yaxınlığındakı Nargin adasına göndərildiyini yazan zabit göstərirdi ki, adada saxlanılan əsir türk zabidləri hər bazar günün icazə ilə şəhəri gəzə bilərdilər. O daha sonra göstərirdi ki, Bakı milyonçuları və ziyalıların ailə üzvləri sahilə gələrək zabidlərin pul və mallarla təmin olunmasına köməklik göstərirdilər. O yazırdı: “Bunları evlərinə apararaq günorta yeməklərini ailələri arasında yedirdikdən sonra, təkrar taksilərlə təhvil aldıkları sahilə gətirib, təslim edirdilər. Türk ordusu Bakıya girənə qədər bu ənənə hər bazar davam etmişdir” [5, s. 155].

1889-cu ildə Çorumda anadan olmuş Faiq Tonquç da əsirlikdən qayıtdıqdan sonra xatirələrini nəşr etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyasında Mülkiyyə Məktəbini bitirən F.Tonquç sonradan təhsili davam etdirmək üçün Fransa və İngiltərəyə getmiş, İngiltərədə təhsil aldığı illərdə I Dünya müharibəsi başlamış, o da vətəninə qayıdıb orduya qoşulmuşdu [13, s. 11]. O, cəbhədə və əsir düşərgəsində keçən dörd ili haqqında “Birinci dünya müharibəsində ehtiyatda olan bir zabitin xatirələri” adlı kitabında təsvir etmişdir. Xatirələrində F.Tonquç da əvvəlcə Bakıya qədər əsirlərin keçdiyi yolu təsvir edirdi. O xüsusən rus əsgərlərinin əsirlərlə sərt davranışını təsvir edir və əsas məqsədin yerli əhali ilə türk əsirlərin arasında əlaqələnin qurulmaması olduğuna işarə edərək yazırdı: “Stansiyadakı bufet, mağazaya getmək, hətta vaqondan enmək qadağan idi. Gənc bir "Preporçik" əlində tapança, vaqonları qarşısında aşağı yuxarı qaçaraq gəzir, böyük tapançasını ona buna göstərərək, əsirləri görmək üçün toplanan xalqı güldürürdü” [12, s. 206; 13, s. 179].

Yoluüstü Bakıda saxlanılan əsirlərlə olan davranışı təsvir edən F.Tonquç Qızıl Xaç Təşkilatının əsirlər üçün müəyyən şərait yaradılmasına nail olduğunu, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə aparılan əsirlərin burada yuyunduqdan və təmiz paltarla təmin olunduqdan sonra yola düşdüyünü yazırdı [12, s. 206]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu cür prosedurlar heç də təsadüfi deyildi və yoluxucu xəstəliklərin mərkəzi şəhərlərə yayılmaması üçün həyata keçirilirdi.

1873-cü ildə Artvində anadan olan Ziya Yergök 1914-cü ildə alay komandiri kimi Köprüküy döyüşündə və Sarıqamış hərəkətində iştirak etmişdir. Sarıqamış Hərəkəti dövründə yaralanmış və ruslara əsir düşmüşdü. Semipalatinsk və Krasnoyarsk əsir düşərgələrində əsirlik həyatı yaşayan Z.Yergök əsirlikdən qaçıb Şərqi Türkünə gəlmişdir. Mərkəzi Asiya şəhərlərindən sonra Bakıya gələn Z.Yergök 1920-ci ildə vətəninə qayıtmışdır. Bakıda olarkən buradakı türk əsirləri arasında M.Sübhi və yoldaşları tərəfindən aparılan bolşevik təbliğatının şahidi olan zabit 1800 səhifəlik xatirələrində bunları əks etdirmişdir. Bu barədə o yazırdı: “Bizimlə gələn əsgərlərin başında olan çavuşlar, bir neçə dəfə də yanımıza gələrək Mustafa Sübhi və yoldaşlarının Türk Qırmızı Ordusuna yazılmaları üçün onları sıxışdırdıklarını, əsgərlərin bir çoxunun yazılma tərəfdarları olduqlarını söylədi, bizdən icazə istədilər. Nuri Bəy qəti razılıq göstərmədi. Bu işdə də Nuri Bəyə qarşı çıxaraq Ərzurumlu bir çavuşa bu sözlərlə icazə verdim. Nuri bəy də səs çıxarmadı. "Biz icazə versək də, verməsək də siz Qızıl Orduya yazılacaqsınız. Yazılın. Heç olmasa minnətsiz qarnınız doyar, səfillikdən xilas olarsınız. Lakin bu sözlərimiz qulaqlarınızdan çıxmasın. Bizdə zəngin yoxdur ki, qarət edəsiniz. Bizim ən varlığımız qədər varlı olanlara Bolşeviklər ticarət etmə icazəsi verirlər. Dörd beş ildir müharibə görmüş, yurdu yuvası dağılmış din qardaşlarımızda nə qaldı ki, onları da Bolşeviklər və Qırmızı Orduya yollasınlar, uşaq - muşaq pərişan olsun. Yurdumuzdakılar Türk və Müsəlmandırlar. Sizin din qardaşlarınız və vətəndaşlarınızdırlar. Qəti belə şeyləri aqlınızdan silin və Bolşevik yoldaşlarımızda zəhnini açın”[10, s. 247-248].

İrfan oğlu İsmail Əfəndi (1881 - 1992) Rizəyə bağlı Çayəli bölgəsinin Ağsu kəndindəndir. 1915-ci ilin 15 yanvarında əsir düşmüş, Sibirə - əsir düşərgələrinə göndərilərkən və 1918-ci ilin oktyabrında əsirlikdən qayıdarkən Azərbaycanda olmuşdur. Onun xatirələrindəki ən maraqlı məlumatlar 1918-ci ildə əsirlikdən qayıdarkən Bakının qurtuluş günləri ilə əlaqədar yazdıqlarıdır[8, s. 142]. O əsirlər barədə məlumat verməsə də digər düşərgələrdən qaçan əsirlərin Bakıdakı Osmanlı qoşunlarına necə qoşulduqları barədə məlumat verirdi. Əsirlikdən dönmən türklərin Nuru və Xəlil paşaların rəhbərlik etdikləri orduda qəhrəman kimi qarşılandıqlarını yazırdı[8, s. 143-145].

Kayserili Başkatibzadə Mülazim Raqib bəyin də əsirlik xatirələrində Azərbaycan, onun paytaxtı Bakıda, eləcə də Nargin əsir düşərgəsindəki əsirlərin vəziyyəti, xalqın əsirlərə müasibəti ilə bağlı məsələlər əksini tapmışdır[4]. O yazırdı: “Qars, Gümrü, Tbilisi, Ağstafa, Gəncədən keçərək Bakıya çatdıq. Yol boyunca bir çox Türk kəndləri, qəsəbələri, şəhərləri... Xalq bizimlə yaxından maraqlanırdı. Kömək üçün çırpınır amma nə fayda. Şairin dediyi kimi “Düşməni qəvi, tale zəbun”. O zamanlar rus hakimiyyətində olan Bakı, görə bildiyimiz qədər ilə, çoxlu neft quyuları, fabrikləri, böyük binaları, geniş və təmiz küçələri ilə çox gözəl və böyük bir şəhər idi. Eşitdiyimizə görə xalq rus hakimiyyətini heç cür qəbul edə bilməmişdi və azadlıq tələb edirdi. Bu məqsədlə bir sıra təşkilatlar yaradılmış, nəşr edilən üç-beş qəzetlə ictimaiyyət arasında bu istiqamətdə təbliğat aparılırdı. Bakıda bir gün gözlədik. Daha əvvəl düşməni əsir düşmüş olub bura göndərilən türklər, Bakı sahillərində Nargin adasındakı əsir düşərgəsində imiş. Onlar da Bakıya gətirilib karvanımıza qatıldılar. Lazımlı hazırlıqlar tamamlandı və qatarımız Bəhri-Xəzər sahilində, sonra Moskvaya doğru hərəkət etdi”[4, s. 94].

Başkatibzadə Raqib bəy əsirlikdən geri qayıdarkən 1922-ci ildə yenidən Bakıda olmuş, “Yeni Avropa” otelində qalmış, daha sonra qatarla Tiflisə gedərək Türkiyəyə geri qayıtmışdır”[4, s. 150].

Nargin adasını xatirələrində ən geniş təsvir edən əsirlərdən biri də Əhməd İzzət Əfəndi (Gözə) olmuşdur. Onun xatirələri oğlu Ergün Gözə tərəfindən qələmə alınmış və kitab halına salınmışdı. O, Nargin adası və bu adada türk əsirlərinə göstərilən münasibətlə bağlı müfəssəl məlumat vermişdir. Məhz Əhməd Gözənin qeydlərindən öyrənirik ki, adada türklərlə yanaşı digər millətlərdən olan əsirlər də olmuşdur. Belə ki, Ə.Gözənin xatirələrində yazılır: “Bakının Nargin

Adası. Ruslar, Qafqaz cəbhəsində əsir aldıkları türkləri ilk post olaraq burada topladılar. Amma bu vaxt, Xəzər dənizindəki bu adada başqa millətlərdən əsirlər də var idi. Almanlar, avstriyalılar və bolqarlar... Türklər arasında ərəb, suriyalı, iraqlı əsirləri də var.. Çünki o zamanlar bura hələ Osmanlı dövlətinin bir parçası idi. Nargin adasında əsirləri, çox köhnə bir daş binaya yerləşdirdilər"[6, s. 67].

Ə.Gözə adadakı rus zabitlərinin türk əsirlərinə qarşı davranışından Qızıl Xaç Təşkilatının adaya gələn nümayəndələrinə şikayət etmiş, bununla əlaqədar olaraq hətta Rus çarının göstərişi ilə onun əmisi, Rus ordusunun baş komandan adadakı əsir düşərgəsinə gəlmişdi[1, s. 42]. Bu barədə Ə.Gözənin xatirələrində yazılır: "ABŞ Qızıl Xaçından bir heyət gəlmişdi və rusların əlindəki əsirlərə necə rəftar etdirdiyini təftiş və təhqiq edirdi. Qızıl Xaç səlahiyyətliləri türk əsirləri ilə də görüşdülər. Təbii ki, əksəriyyət səsini çıxarmadı. Susmağı seçdilər. Ağıllı davranırdılar. Nə çıxardı şikayətdən? Qızıl Xaç nə edəcəkdə şikayət edilsə belə? Amma Leytenant Əhməd Əfəndi, bəlkə səsimizi xarici dünyaya çatdırma bilərik deyərək rusların etdikləri pis rəftarları, baxımındakı əskikləri, beynəlmiləl razılaşmalara zidd davranışları dilə gətirdi, şikayət etdi. Həm də açıq – aşkar.

Bir gün gəmilər göründü. Burası Xəzərdə kiçik bir ada ... Belə bir kiçik adanın qabağında böyük zirehlilərin, dalbadal sıralanmasının səbəbi nə ola bilər ki? ...Bir az sonra çarın əmisi də gəldi. Uzun boylu, ağ saqqallı zadəgan böyük admiral forması geymiş bir şəxsdir. ...Çarın əmisi danışmağa başladı və onun nitqi türkcəyə tərcümə edilirdi: "Təvazökar çarımızın davranışına həyatını borclu olan sizlər, Qızıl Xaç heyətinə çarımızı və ordumuzu şikayət etmişsiniz. Bu nə böyük nankorluqdur. Əgər sizi mərhəmətli çar yaşatmamaq istəsə, onun əlindən kim qurtara bilər? Qızıl Xaçmı? Yoxsa başqa bir dövlət mi? Siz nə alçaq insanlarsınız ki, bu qədər yaxşılıq gördüyünüz və həyatınızı borclu olduğunuz möhtəşəm çarımızı arxadan vurarcasına şikayət etdiniz".

Ağ admiral forması içində, ağ saqqalı ilə hiddət fısqıran Böyük Knyaz nəhayət hökmünü açıqlamışdır. "Hər nə qədər bu nankorlar hər cür ən ağır cəzaya layiq olsalar da yenə, mərhəmətli çarımızın mərhəməti qalib gəlmiş və bu iki özünü bilməzə qırx gün qatqısız hücrə həbsi verməklə kifayətlənmiş hesab etmişdir ..."

Ə.Gözə o zaman Bakıda neft yataqlarına sahib olan zadəgan azərbaycanlıların əsirlərə köməklərindən də bəhs edirdi: "...Neft quyularının çoxu müsəlmanların əlindədir. Bir Əziz Bəy vardır, 13 neft quyusu var. Aişə xanım o qədər də zəngin deyildi. Onun ancaq yeddi dənə neft quyusu vardı. Bu müdhiş zəngin qadın çox böyük bir cəsarətli, milli hissləri qüvvətli və çox comərd bir xanım idi. Nargin adasında yüzlərlə türk əsirinin olduğunu bilirdi və hər fürsətdə onları ziyarətə gəlir. "Əsgər övladlarımız ziyarətə gəldim" deyərək hallarını xatirlərini soruşurdu... Bu mərhəmətli yaşlı xanım bütün düşərgənin anası olmuşdur sanki. Xüsusilə bayramlarda səhər - səhər düşərgəyə qaçır və "əsgər övladlarının" bayramlarını təbrik edirdi. Amma necə təbrik. Köməkçisi, arxasından, bütün türk əsirlərinə, maaşları qədər maaş, yəni polkovnikə polkovnik, kapitana kapitan maaşı bayram cibxərcliyini və hər kəsə bir dəst paltar, ayaqqabı və s müxtəlif boğçalar verir"[6, s. 71].

Nargin adasında baş verən hadisələrin təsvir edildiyi maraqlı mənbələrdən biri də Osmanlı ordusunun baş leytenantı Hüseyn Həmid Hüsrebanı adlı türk əsir qələmə aldığı gündəlikdir. Hüseyn Həmid, gündəliyində ada ilə əlaqədar məlumatlar vermiş və yaşadıklarını gündəliyə qeyd etmişdir. Gündəlik İBB Atatürk Kitabları Fondunda "Xəzər dənizi sahili, Bakı şəhərinin qarşısında yerləşən Nargin Adası və ya zindanı. 1 mart 1332-ci ildən başlamış əsirlik həyatıma dair gündəlik (1 mart 1332 - 28 fevral 1332)" Hüseyn Həmid (Leytenant-ı əvvəl) adlanır. Gündəlik Osmanlı türkcəsində yazılmışdır.

Gündəlik Nargin adasındakı əsirlik günlərinin təsviri ilə başlayır. Hüsrebanının yazdıqlarından aydın olur ki, o düşərgədə olduğu vaxt zabit kimi maaş almışdır. Onun qeydlərində

adada həтта xidmətçi və aşbazların olduğuna dair məlumatlar vardır. O, gecələr sərbəst olduqları, bəzən növbətçilərin olmadığı hallarda bir hissədən digərinə keçmələrinə icazə verildiyi, yoxlamaların isə nizamlı şəkildə aparılmadığı haqqında məlumatlar verir [7, s. 1]. Lakin Hüseyn Həmid Hüsrebanı aprel ayından başlayaraq gündəliyində yazdığı qeydlərdə adadakı ilanlardan şikayət edir, onların çox dəhşətli olduğunu yazırdı [16, s. 310].

Əsirin tez-tez verdiyi məlumatlardan biri de nə yeyib içdikləri haqqdadır. Yazdıqlarından aydın olur ki, əsir zabitlərə daha çox şorba, yumurta, kartof, lobya, ispanaq, makaron və plov verilməmiş. Bundan əlavə olduqları yerin ada olması səbəbi ilə bəzən, həтта tez - tez - balıq da yeyə bildikləri aydın olur [7, s. 8].

Hüseyn Həmidin gündəliyindən, ada günlərində bir qəzetə abunə olduğu və hadisələri yaxından izlədiyi müşahidə olunur. Əsirin digər xəbər mənbəyi, adadakı əsgərlərin dedikləridir [7, s. 5]. Hüseyn Həmid burada yalnız türk dilində nəşr olunan qəzetlər barəsində deyil, adadakı ermənilər vasitəsi ilə erməni dilində olan qəzetlər barəsində də məlumat verir [16, s. 310].

Hüseyn Həmid adada bir müddət sonra (18 mart 1332) əsirlər arasında tifo epidemiyasının yayılmağa başladığını və buna görə də adanın karantinə alındığını yazırdı [7, s. 9]. Həmin ilin may ayından etibarən isə adada xolera epidemiyası yayılmağa başlamışdı [7, s. 34].

Xatirələrində, Azərbaycanda türk əsirlərinə münasibət, Gəncə və Bakıda əhəlinin əsirlərlə bağlı gördüyü işlər, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi durumla bağlı məlumat verən 1889-cu ildə Ərzurumda – Həsənqalada doğulmuş türk ordusunun zabiti Hüsəməddin Tuğaçdır. H.Tuğaçın xatirələrində Gəncədə qohumlarını tapmaq üçün yolüstü etdiyi cəhdlər təsvir olunur. Rusiyanın mərkəzi vilayətlərinə aparılan sağlam əsirlərdən biri olan H.Tuğaç Bakıya gətirildikdən sonra yalnız Biləcəri stansiyasını görə bilmişdi. O yazırdı: “Ətrafımızda olan çoxsaylı vaqonlar və xətlər arasında boğulub qalmışdıq. Balacarı deyilən bu stansiyada qatardan başqa heç bir şey görünmürdü. Bir xeyli gözlədik. Bizi vaqondan çıxarmadılar. Bir müddət ciddi nəzarət altında gözdədikdən sonra, nəhayət ki gedirik” [14, s. 24-25].

H.Tuğaçın verdiyi məlumatlar içərisində əsirlikdən qayıdarkən (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəlləri) Bakı və Gəncədəki ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı verdiyi məlumatlar xüsusən əhəmiyyətlidir. O, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə hazırlaşmaları ilə bağlı məlumatları faktlarla xatirələrində əks etdirmiş, Bakıda olarkən M.Rəsulzadə, Ə.Tobçubaşov, Gəncədə olarkən N.Yusifbəyli, Ə.Sarımımaqulu, Nağı və Məhəmmədbağır Şeyxzamanlı qardaşlarının Azərbaycanın istiqlalı uğrunda həyata keçirdiyi fəaliyyətlərdən geniş şəkildə bəhs etmişdir [14, s. 172-199]. Xüsusən Ə.Toçubaşov və N.Yusifbəyli ilə görüşləri zamanı apardığı danışıqlar o dövrdə Azərbaycanın milli mövqeli siyasi liderlərinin baxışlarını öyrənməyə imkan verir. Xatirələrində Azərbaycanın üç əsas partiyasının Osmanlı dövləti və türk qoşunlarının Azərbaycana çağırılması ilə bağlı mövqeyini əks etdirən H.Tuğaç yazır: “Bir axşam Nəsb bəy məni bir toplantıya dəvət etdi. Bu üç partiyanın təmsilçilərinin arasında bir görüş idi. Toplantıda Ədəmi Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının və Gəncə Milli Komitəsinin sədri Nəsb bəy Yusifbəyli, İttihad İslam Partiyasından doktor Xudadat bəy Rəfibəyli, Sosialist Partiyasından isə doktor Aslan bəy Safiyurdlu iştirak edirdilər. Müzakirə başladı və bu fikirlər aydın oldu:

- Nəsb bəy Müsavat Ədəmi Mərkəziyyət Partiyasının proqramına uyğun olaraq “ədəmi mərkəziyyət” yəni muxtariyyət üsulu ilə bir idarəçiliyin qurulmasını şərt olaraq irəli sürürdü.

- Xudadat bəy heç bir şərt irəli sürmürdü. Türk ordusu gəlsin, sultan istəyirsə Azərbaycana muxtariyyət verər. İstəyərsə Azərbaycanı Türkiyəyə ilhaq edər. Özü bilər deyirdi.

- Arslan bəy əvvəlcə öz siyasi mövqeyini açıqlamağı lazım bildi və belə dedi: “Bəli, mən sosialistəm, amma türk sosialistiyəm”. Sonra isə türk qardaşlarımız gəlsin. Başımız üstündə yerləri var. Amma qətl gətirməsinlər dedi.

Azərbaycanın düşdüyü vəziyyətin qaçılmaz reallığı olaraq hər üç partiya da türk ordusunun Azərbaycanı gəlməsi fikrinə tərəfdar idi”[14, s. 195-196].

Beləliklə, ayrı-ayrı əsirlərin xatirələrinin təhlilindən də aydın olur ki, I dünya müharibəsi illərində Bakı yaxınlığında yerləşən Nargin adasındakı əsir düşərgəsi əsirlərin çox ağır şərtlər altında saxlanıldığı düşərgələrdən biri olmuşdur. Bu düşərgələrdə daha çox Rusiyanın mərkəzi vilayətlərinə göndərmək üçün yararlı olmayan xəstə əsirlər saxlanılmışdır. Əsirlərin xatirələri və gündəliklərindəki qeydləri sübut edir ki, Azərbaycan xalqı əsirlərin keçdiyi bütün bölgələrdə eləcə də əsir düşərgəsində onlara kömək etməyə çalışmış və bir çox hallarda məqsədlərinə nail olmuşdu. Qeydlər həmçinin onu da göstərir ki, Qafqaz cəbhəsində əsir düşmüş türklərə ağır zülmərin verilməsi üçün çar Rusiyasında ermənilərdən xüsusi istifadə edilmiş, erməni əsgərləri isə nəinki əsir əsgər və zabıtlərə, mülki əhaliyə, hətta qadınlara və uşaqlara qarşı belə vəhşiliklər törətmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Akkor M. I dünya savaşında çeşitli ölkələrdəki Türk eşir kampları. Yüksek lisans tezi. Sakarya, 2006, 238 s.
2. Arslan N., Tekir S. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden, TBMM'ye Fahrettin Erdoğan // Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of the Institute of Social Sciences Sayı Number 6, Sonbahar Autumn 2010, ss. 1-25.
3. Ataman H. Harp ve esaret. Doğu Cephesinden Sibiryaya. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2011, 464 s.
4. Başkatıpzade R. Tarih-i hayatım. Tahsi-harp-Esaret-kurtuluş anıları. Ankara:Kebikeç yayınları, 1996, s. 155 s.
5. Erdoğan F. Türk ellerinde hatıralarım. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, 363 s.
6. Göze E . Rusya'da u " ç, esaret yılı : bir Tu " rk subayının hatıraları . I stanbul : Boğ " azıç, i Yayınları, 1991, 109 s.
7. İBB Atatürk Kitaplığı. Bel_Yz_K.001246 .“Bahr-ı hazer sâhili, Bakü şəhri karşısında Narkin Adası yahut zindanı. 1 Mart 1332'den başlar mâba'd-ı hayat ruzmerre-i esâret (1 Mart 1332 - 28 Şubat 1332)” / Hüseyn Hamid (Mülazım-ı evvel). 164 s.
8. İrfanoğlu A. Allahuekber Dağları'ndan Sibiryaya İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esaret Yılları Hatıraları. İstanbul, 2004, 160 s.
9. Köse M. Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920. Ankara, 2003, s.79.
10. Önal S. Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları - Sarıkamış'tan Esarete. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, 262 s.
11. Temeşvarlı O.. Gavurların esiri. İstanbul: Milliyet, 1971, 308 s.
12. Tonguç F. Birinci dünya savaşında bir yedek subayın hatıraları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 384 s.
13. Tonguç F. Birinci dünya savaşında bir yedek subayın anıları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, 376 s.
14. Tuğaç N. Bir neslin dramı. İstanbul:Çağdaş yayınları, 1975, 235 s.
15. Üner M. Bir Yedek Subay Halil Ataman // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea Cilt:IV, Sayı:XII, Ağustos, MMXVII, s. 27-36.

16. Yeşilot O. Azərbaycan – Nargin adasındakı bir türk esirin hatıratı / Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı, 14-15 mart 2017, İstanbul, 2018, s. 309-219.

Summary
Yujal Karauz
Baku State University

About Azerbaijan and Nargin Captive Camp in the memoirs of turkish captives

This article is devoted to the memory of Turkish soldiers who were in Baku while The Second World War. It is known that those years there were a lot of Turkish soldiers in Baku. They were kept in captivity or they left Baku in serious procedure. Their memoirs about Baku are discussed in this article in newspapers.

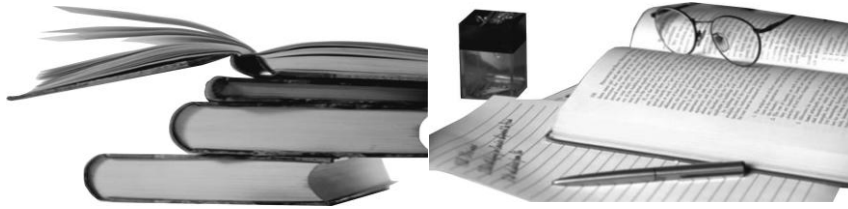
Резюме
Юджал Карауз
Бакинский государственный университет

В воспоминаниях турецких пленнов об Азербайджане и Наргинском пленном лагере

Статья посвящена воспоминаниям турецких солдат и офицеров побывавших в Баку в период Первой мировой войны. Отмечается что, в тот период в Баку были привезены большое число заключенных. Некоторые из этих заключенных в дальнейшем опубликовали свои воспоминания в Турецких газетах. Эти воспоминания содержали не мало интересных фактов о событиях, происходящих в тот период.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi - 30.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi - 27.06.2019

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığıma verilmişdir: 27.06.2019

Çapa imzalanmışdır: 02.07.2019

Kagızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$

Çap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 100

Çap ofsent üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50

Tel: (+994) 25-25-5-25-59

e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az

www.lsu.edu.az